

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

УДК

ТЮКАЛОВ Михайло Володимирович

**«МОСУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ (1918-1929 рр.)**

Спеціальність 07. 00. 02 –всесвітня історія

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник: **Віднянський Степан Васильович,**
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інституту історії України НАН України

Київ – 2017

З М І С Т

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	36
1.3. Методологічні засади дослідження проблеми.....	44
Розділ 2. Велика Британія та проблема перебудови Близького Сходу після Першої світової війни.....	48
2.1. «Східне питання» і англійська дипломатія на міжнародних конференціях у 1919-1920-і роки.....	48
2.2. Ідейно-політична боротьба в правлячих колах Великої Британії з питань близькосхідної політики (1923-1926 рр.).....	68
Розділ 3. Стратегія Великої Британії у «мосульському конфлікті».....	88
3.1. «Мосульська проблема» в історичному контексті «східного питання» на Лозаннській конференції.....	88
3.2. Боротьба Великої Британії за Мосул (1924-1926 рр.).....	107
3.3. Нормалізація англо-турецьких відносин. Англо-іракський-турецький договір 1926 року.....	122
Розділ 4. Роль Великої Британії у вирішенні «східного питання» щодо врегулювання суперечностей «лозаннського економічного спадку» (1926-1929 рр.)	136
4.1 Англо-американське суперництво за нафту.....	136
4.2. Вплив Великої Британії на зовнішньополітичний курс Туреччини.....	153
4.3. Створення нової системи зовнішньоторговельних відносин з Турецької Республікою.....	164
Висновки.....	178
Список використаних джерел і літератури	191

АНОТАЦІЯ

Тюкалов М.В. «Мосульське питання» в політиці Великої Британії на Близькому Сході (1918-1929 рр.)». - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – Спеціалізована вчена ради Д 26.235.01 по захисту дисертацій при Інституті історії України НАН, Київ, 2017.

Дисертаційне дослідження присвячене актуальній з наукової точки зору темі. Близькосхідний регіон відіграв велику роль у міжнародних відносинах ХХ ст. і залишається зосередженням складних проблем і протиріч.

Геостратегічними та геополітичними інтересами сучасного транснаціонального капіталу щодо енергоносіїв на Близькому Сході визначається політичне та практичне значення теми дослідження. Боротьба провідних держав за енергоресурси, зокрема нафту, стала характерною рисою світової історії у ХХ ст. і залишається доленосною для багатьох країн у першій чверті ХХІ ст. Міжнародні конфлікти сучасності мають глибинні історичні корені. Сьогоднішня проблемна ситуація на Близькому Сході є спадком «Східного питання», тому інтерес до цієї міжнародної проблеми не вгасає в сучасній історичній науці. Іракська криза 2003 року, що спричинила безпосередню загрозу існуючій системі міжнародної безпеки, викликала велику кількість публікацій, в яких розглядались основні політико-економічні передумови та різні сценарії подальшого розвитку подій. Однак, слід зауважити, що хоча нафтовий аспект проблеми знайшов достатнє висвітлення у вітчизняних та зарубіжних аналітичних виданнях, її історична складова до цього часу ще не стала предметом спеціального дослідження.

На початку 20-х рр. ХХ століття Близький Схід являв собою приклад боротьби великих держав за сфери впливу в регіоні. В результаті перемоги в Першій світовій війні і виключно успішних діях англійської дипломатії, як під час бойових дій, так і в роки формування нової системи міжнародних відносин, саме Великої Британії вдалося вийти переможцем з цієї боротьби. Наукова актуальність досліджуваної

проблематики обґрунтовується недостатньою вивченістю зовнішньої політики Великої Британії на Близькому Сході в роки створення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Розкриття даної теми дозволить науковому співтовариству по-новому поглянути і на проблеми сучасних міжнародних відносин на Близькому Сході, оскільки саме в описуваний період були сформовані кордони майбутніх держав регіону і закладені базисі майбутніх конфліктів.

В цілому, бачення географії «Східного питання» концентрується навколо проблем розділу «спадщини» Османської імперії (в кордонах 1914 року) – як власне турецьких, так і арабських (з арабських земель увагу в дисертації приділено Іраку в його сучасних межах, оскільки саме він був головним предметом політичних і економічних інтересів Великої Британії і США у вирішенні так званого «мосульського питання», пов'язаного з месопотамської нафтою). У подіях (1918-1929 рр.) на Близькому Сході велике місце мала участь «третіх сил». Мова йде про кемалістську Туреччину як регіональну державу середньої ланки. Розглядаючи взаємозв'язок політики Великої Британії з долею кемалістської Туреччини необхідно також з'ясувати, яким чином політика великих держав на Близькому Сході і врегулювання їх відносин з Туреччиною вплинули на політичне наповнення «Східного питання». Завдання дослідження полягає в тому, щоб спробувати відповісти на окреслені питання, спираючись на вивчення політики Великої Британії на Близькому Сході після укладення 30 жовтня 1918 року Мудросського перемир'я, мирного договору в Лозанні 24 липня 1923 року та утворення нової держави – Турецької республіки, «мосульською кризою» (1918-1926 рр.) і початком світової економічної кризи 1929 року. «Мосульське питання» – нафтової аспект в політиці Великої Британії в 1918-1929 рр., а також проблема врегулювання Оттоманського боргу, митно-тарифної системи й так званого «лозаннського економічного спадку» (1923-1929 рр.) розглядаються в дисертації як окремий, самостійний етап вирішення «Східного питання» в 20-і роки XX ст.

Метою дослідження є стратегічна лінія і методи реалізації політики Великої Британії у 1918-1929 рр., під час «мосульського конфлікту» 20-х років XX ст., формування нової системи близькосхідних міжнародних відносин. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію питання та джерельну базу дослідження;
- розкрити роль, місце і значення нафтового аспекту «Східного питання» в міжнародних відносинах;
- з'ясувати провідну роль англійської дипломатії у вирішенні «Східного питання» на міжнародних конференціях в 1920-ті рр.;
- визначити етапи розвитку «мосульського конфлікту» в англо-ірако-турецьких відносинах;
- дослідити взаємодію британських та американських політиків щодо вирішення нафтової проблеми у 20-ті роки XX століття у контексті «Східного питання»;
- визначити основні причини та мотиви прийняття британським урядом рішень, які дозволили Великій Британії домогтися передачі під свій контроль усієї Месопотамії, а також Мосульськоговілайету;
- охарактеризувати роль кемалістської Туреччини як «третьої сили», що мала вплив на стратегію політико-економічного курсу Великої Британії на Близькому Сході;
- вияснити особливості діяльності англійського торгово-фінансового капіталу в період врегулювання невирішених в Лозанні питань, що становили так званий «лозаннський спадок»;
- розкрити суть створення системи зобов'язальних торговельних договорів між Великою Британією і Туреччиною.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є зовнішня політика Великої Британії на Близькому Сході в період «мосульської кризи» (1918-1926 рр.), створення нової системи міжнародних відносин у контексті «Східного питання» в (1923-1929 рр.).

Предмет дослідження. Предметом дослідження є процес встановлення англійського контролю над нафтовими ресурсами Іраку в період з 1918 по 1929 роки, реалізація та еволюція політики Великої Британії стосовно питань «лозаннського економічного спадку» з Туреччиною в період з 1923 по 1929 роки.

Методологічною основою роботи є сукупність вироблених і використаних сучасною наукою принципів і методів наукового дослідження. Дисертація виконана на основі принципів історизму, об'єктивності та науковості. Принцип історизму виражений у з'ясуванні конкретно-історичних чинників, що визначили динаміку та характер зовнішньої політики Великої Британії у близькосхідному регіоні, виділення в ній загального і особливого. Принцип об'єктивності знайшов відображення у зваженій оцінці та неупередженому аналізі британської політики на Близькому Сході в досліджуваній період, її мети, мотивів і результатів. Структурний метод застосований для угруповання та викладення фактичного матеріалу. Також застосовувалися методи опису та теоретичного узагальнення.

Хронологічні межі дослідження (1918-1929рр.). Охоплюють широкий спектр питань, що стосується політики Великої Британії на Близькому Сході після підписання Мудроського перемир'я від 30 жовтня 1918 року між країнами Антанти і султанською Туреччиною, періодом виникнення «мосульського конфлікту» між Великою Британією та Туреччиною (1923-1926гг.), підписанням картельних нафтових угод по іракській нафті 1928-1929 рр. між Великою Британією, США та Францією і початком світової економічної кризи 1929 року.

Географічні рамки дослідження: країни Близького Сходу (Ірак, Туреччина) та європейські країни (Велика Британія, Франція, США).

Положення та висновки, сформульовані у дисертації характеризуються **науковою новизною**. У дисертації вперше у вітчизняній історіографії робиться спроба комплексного вивчення «мосульського питання» в політиці Великої Британії на Близькому Сході в 1918-1929 рр. Політика Великої Британії в період «мосульської кризи» продовжує залишатися однією з актуальних тем. Новизна дисертаційного дослідження, окрім цього, визначається введенням до наукового обігу документів та архівних матеріалів, що зберігаються в установах України, Росії, Індії. Також вперше

на основі різноманітних джерел всебічно та цілісно досліджено історичні умови формування та проблеми реалізації британської політики на Близькому Сході в контексті вирішення «мосульського питання» (1918-1929 рр.); залучено до наукового обігу значну кількість джерел, які розкривають ступінь впливу політичних течій британського парламенту на формування і реалізацію нафтової політики Великої Британії на Близькому Сході. Набуло подальшого розвитку дослідження провідної ролі Великої Британії в перебудові Близького Сходу з часу початку Лозаннської конференції 1923 р. й до завершення «мосульської кризи», коли Великій Британії вдалося встановити свій контроль над більшою частиною близькосхідного регіону. Дане дослідження має наукову новизну і в контексті зарубіжної історіографії, оскільки в такому аспекті і таких хронологічних й географічних рамках дана проблема не піднімалася зарубіжними істориками з кінця 1930-х років, коли ще багато доступних нині джерел були закриті для дослідників. Більш пізні роботи зарубіжних і вітчизняних вчених присвячені окремим аспектам даної проблеми, або суміжним проблемам. Досліджується питання врегулювання Великою Британією проблем так званого «лозаннського економічного спадку» на основі теорії «очікуваних результатів зовнішньої торгівлі». Ця динамічна теорія запропонована сучасною школою британських і американських істориків, пропонує нові критерії оцінки причин ускладнення міжнародних відносин між двома світовими війнами. Дана робота є спробою заповнити цю прогалину. Найсуттєвіші результати дослідження:

- дисертантом з'ясовані основні концептуальні історіографічні підходи до тлумачення сутності концептуальних засад британської політики на Близькому Сході в контексті вирішення «Східного питання» (1918-1929 рр.);

- ґрунтовно проаналізована провідна ролі Великої Британії в перебудові Близького Сходу і динаміка змін британської політики в регіоні з часу початку Лозаннської конференції 1923 р. й до завершення «мосульської кризи», коли Великій Британії вдалося встановити свій контроль над більшою частиною близькосхідного регіону;

- визначено ступінь впливу політичних течій британського парламенту на формування і реалізацію близькосхідної політики Великої Британії;
- проведено всебічний аналіз зовнішньоторговельної політики Великої Британії щодо Туреччини, виявлено основні риси, мотиви, методи складання нової системи міжнародних економічних відносин на Близькому Сході у 20-ті роки XX століття.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути також використані для написання монографій і навчальних посібників. В роботі аналізуються питання формування та реалізації британської політики на Близькому Сході в 1918-1929 роки, яка є одним з найважливіших напрямків зовнішньої політики Великої Британії під час «мосульської кризи» (1918-1926 рр.), формування нової системи політико-економічних взаємовідносин як складової «Східного питання». Матеріали, які містяться в роботі можуть бути використані при складанні спецкурсів з історії Великої Британії, країн Близького Сходу та історії міжнародних відносин. Можливе використання працівниками дипломатичної сфери з метою ознайомлення з історією британської політики на Близькому Сході та при підготовці виконання дипломатичних доручень в країнах Близького Сходу.

Ключові слова: «мосульське питання», «Східне питання», «близькосхідна політика» Великої Британії, Лозаннська конференція, «нафтові угоди», «лозаннський економічний спадок», зовнішньоторговельна політика, теорія «очікуваних результатів зовнішньої торгівлі», міждержавні договори.

Достовірність, обґрунтованість, новизна одержаних результатів підтверджується їхньою апробацією на 3-х наукових конференціях та публікацією праць за темою дисертації у фахових виданнях. Основні положення дисертації викладені в 8-мі публікаціях, 5 з яких вийшли друком у вітчизняних фахових виданнях та 1 – у закордонному, та 2 – праці, які додатково відображають наукову новизну дисертаційного дослідження.

Опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Михайло Тюкалов Англо-американская історіографія близькосхідної кризи (1923-1926 рр.) в контексті «східного питання» // Науковий історико-філософський журнал- Університет. - № 2 .- 2013. - С.99-108;
2. Тюкалов М. «Мосульське питання» у близькосхідній дипломатії Великої Британії та США в 1920-і роки // Міжвідомчий збірник наукових праць . Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. - Випуск 22. – К., 2013. - С. 144 -156;
3. Тюкалов М. Велика Британія та проблеми перебудови Близького Сходу в контексті «Східного питання» (20рр.ХХ ст.) // Міжвідомчий збірник наукових праць. Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – Випуск 23. - К., 2014.-С.133-146;
- 4.Тюкалов М. Борьба за иракскуюнефть и «мосульскийконфликт» (1923-1926 гг.) в контексте «восточноговопроса» //Archelon .-Vol.VIII.-Tbilisi.-2014.-P.61-66;
- 5.Тюкалов М. Близькосхідна політика урядів Великої Британії у 1920-ті рр. // Науковий історико-філософський журнал «Університет». - №2-6. - 2015. - С.102-110;
- 6.Тюкалов М. Ідейно-політична боротьба в правлячих колах Великої Британії з питань близькосхідної політики (1923-1926 рр.) // Український історичний збірник.- Випуск 18.-2015.-С.243-252;

Апробація матеріалів дисертації. Участь у науково-практичних конференціях:

1. Тюкалов М.В «Перша світова війна в долях народів Європи та світу» // Міжнародна наукова конференція. –Ніжін, 18-19 вересня 2014;
2. Тюкалов М.В «Блиький Схід у політиці Великої Британії та США у контексті «східного питання» (1923-1929 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди – Переяслав-Хмельницький, 6-7 червня 2014.
3. Тюкалов М.В. Формування зовнішньополітичної лінії на Близькому Сході в парламенті і в уряді Великої Британії в 20-ті рр. ХХ ст.// XIV Міжнародна науково-

практична інтернет конференція.- Історія.- 30-31 травня 2015 р. – conferences.neasmo.org.ua/conf/17/cat/1

Праці які додатково відображають наукові результати дисертації:

1.Тюкалов М. Англо-американська історіографія «мосульського питання» в вимірі наслідків Першої світової війни // Перша світова війна в долях народів Європи та світу: зб. наук. статей. - Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2014. - С.208-219;

2.Tyukalov M.“Great Britain in the Middle East (20-th years of the 20-th.c.” //Київські історичні студії: Збірник наукових праць / Київ.ун-т ім. Б.Грінченка; редкол.: О.О.Салата [та ін.] –Київ: Київ. Ун-т ім. Б.Грінченка, № 1 -2016- 152 с. – 65-76 .

Вступ

Актуальність теми дослідження. Близькосхідний регіон відіграв велику роль у міжнародних відносинах XX ст. і залишається зосередженням складних проблем і протиріч. Геостратегічними та геополітичними інтересами сучасного транснаціонального капіталу щодо енергоносіїв на Близькому Сході визначається політичне та практичне значення теми дослідження. Боротьба провідних держав за енергоресурси, зокрема нафту, стала характерною рисою світової історії у XX ст. і залишається доленосною для багатьох країн у першій чверті XXI ст. У прогнозованому майбутньому буде продовжувати збільшуватися світове споживання енергетичних ресурсів, що викличе додатковий геополітичний тиск на видобувні регіони вуглеводневої сировини. Наслідком цього стає усе зростаючий інтерес провідних держав до Близькосхідного регіону. Ще на початку XX століття країни Європи намагалися легалізувати розробку і видобуток нафти в цьому регіоні своїх компаній. Ще до закінчення Першої світової війни контроль над цими нафтовими полями ставав гарантом військової могутності держави. У цей же період й окреслюються основні конкуренти у боротьбі за енергоресурси. А основним претендентом на володіння нафтою Близького Сходу стає Велика Британія, що досягла значної переваги напередодні та в роки Першої світової війни. Однак інтереси останньої натрапили на протидію з боку США, Франції та Німеччини.

Наукова актуальність досліджуваної проблематики обґрунтовується недостатньою вивченістю зовнішньої політики Великої Британії на Близькому Сході в роки створення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Висвітлення даної теми дозволить науковому співтовариству по-новому поглянути на проблеми сучасних міжнародних відносин на Близькому Сході, оскільки саме в описуваний період були сформовані кордони майбутніх держав регіону та закладені основи майбутніх конфліктів. Для кращого розуміння процесів, що відбуваються нині в Іраку, Туреччині, Сирії потрібно розглянути процес встановлення іноземного контролю над їхніми нафтовими багатствами в першій чверті XX століття. Близький

Схід має в розпорядженні величезні запаси реально конвертованого "чорного золота". Освоєння цих ресурсів стало однією з найважливіших міжнародних проблем. Важливим геополітичним чинником стає також контроль над транспортуванням енергетичних багатств. Але в той же час даний регіон є клубком складних міжетнічних, культурних, міжконфесійних протиріч і конфліктів. І в першу чергу – це проблема значної кількості діаспори курдського населення, що час від часу істотно ускладнює усередині країн регіону політичну ситуацію. Тому вирішення нафтової проблеми повинне йти паралельно з врегулюванням національних конфліктів і домаганням курдського населення на незалежність. Домінуюче положення Великої Британії і проникнення британських нафтових монополій в усі можливі та розвідані куточки Ірану, Іраку змінилося нині активною наступальною позицією США і Росії в регіоні, і участю останніх у бойових діях в Іраку та Сирії. Яскравим прикладом цього була війна в Іраку — військовий конфлікт в Іраці, що розпочався з вторгнення збройних сил міжнародної коаліції під проводом Збройних сил Сполучених Штатів Америки та Великої Британії з метою повалення режиму Саддама Хусейна (з 20 березня 2003 року до теперішнього часу). «Іракська криза» створила безпосередню загрозу існуючій системі міжнародної безпеки та захоплення Мосула ІГІЛ в червні 2014 р. (місто, в основному населений сунітами, було швидко захоплено бойовиками завдяки недовірі населення новій шіїтській владі Іраку. Саме у Великій Мечеті Мосула лідер ІГІЛ Абу Бакр аль-Багдаді проголосив створення халіфату, що охоплює Ірак та Сирію. Мосул залишається останньою цитаделлю ІГІЛ в Іраку).

Формування концепції близькосхідної політики Великої Британії у 1920-ті роки ХХ ст. та її реалізації полягали в різному розумінні тактики досягнення британських інтересів на Близькому Сході. Окреслені проблеми разом з створенням нової системи міжнародних відносин спонукали британський уряд до пошуку нових форм і методів реалізації політичних та економічних інтересів в близькосхідному регіоні у контексті вирішення «східного питання». «Східне питання» завжди було й залишається однією з найцікавіших тем, з якої продовжують з'являтися нові й нові дослідження. Однак серед такого великого розмаїття історичних досліджень, якими,

здавалося, охопленні більшість питань, хоча й вони різні за якістю та змістом, все ще залишається очевидним не тільки брак досліджень із нафтового аспекту «східного питання», а й розуміння безпосереднього зв'язку між власне самим питанням і міжнародною боротьбою за нафту в провінціях колишньої Османської імперії.

«Східне питання» – умовне позначення, прийняте в дипломатії та історичній літературі, міжнародних суперечок кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із занепадом і розпадом Османської імперії, поширенням національно-визвольного руху серед народів, що населяли імперію, і боротьбою великих європейських держав (Австрії, з 1867 р. – Австро-Угорщини, Великої Британії, Пруссії, з 1871 р. Німеччини, Росії, Франції, Італії, а згодом і США) за розділ її володінь, в першу чергу – європейських. Термін «Східне питання» вперше було вжито на Веронському конгресі 1822 р. Священного союзу під час обговорення положення, що виникло на Балканах у зв'язку з Грецьким національно-визвольним повстанням 1821-1829 рр. проти Туреччини [53]. "Східне питання" увійшло у всесвітню історію як досвід тривалого протистояння великих держав. Міжнародні протиріччя викликані прагненням європейських країн вирішити долю територій Османської імперії, не тільки зумовили розвиток національних історій, але й містять у собі витoki сучасних міжнародних конфліктів. Саме тому вивчення «Східного питання» і сьогодні перебуває у центрі уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників. Однак серед такого великого розмаїття історичних досліджень якими, здавалося, охопленні більшість питань, хоча й вони різні за якістю та змістом, все ще залишається очевидним не тільки брак досліджень із нафтового аспекту «Східного питання», а й розуміння безпосереднього зв'язку між власне самим питанням і міжнародною боротьбою за нафту в провінціях колишньої Османської імперії.

Періодизація історії «Східного питання» викликає суперечки серед істориків. Основна складність полягає у визначенні критеріїв періодизації: з яких подій варто виходити при виокремленні його етапів. Це можуть бути процеси внутрішньої кризи і розпаду Османської імперії, успіхи національно-визвольної боротьби різних народів, які її населяли, або зовнішньополітичні чинники. Залежно від використання

як визначального того чи іншого критерію, схеми періодизації можуть суттєво варіюватися [37]. Перший етап «Східного питання» охоплює період з другої половини XVIII ст. до Кримської війни 1853-1856 рр. Він характеризується зростаючою роллю Росії на Близькому Сході. В результаті звияжних війн з Туреччиною 1768-1774, 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829 Росія закріпила за собою Південну Україну, Крим, Бессарабію, частину Кавказу і утвердилася на берегах Чорного моря, а також виборола право проходу через Босфор і Дарданелли для свого торгового флоту. Відповідно до Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. і російсько-турецьких союзних договорів 1799 та 1805 рр. Сербія отримувала автономію (1829 р.), влада султана була обмеження над Молдовою та Валахією (за Адріанопольським мирним договором 1829 р.), Греція отримувала незалежність (1830 р.), Дарданелльська протока була закрита для військових кораблів усіх іноземних країн, окрім Росії (Ункяр-Іскелесійський договір 1833 р.). Внаслідок вищеназваних подій на Балканському півострові відбулося становлення незалежних держав. І хоча Росія переслідувала власні цілі, це було історично прогресивним наслідком перемог російської армії над султанською Туреччиною. Політика Росії на Близькому Сході зіштовхувалася з протидією інших європейських держав. На зламі XVIII-XIX ст. головну роль тут намагалася відігравати Франція. З метою завоювання східних ринків і перелому переваги Великої Британії французька Директорія, а потім і Наполеон намагалися захопити території Османської імперії (Єгипетська експедиція 1798-1801 рр.) та отримати сухопутні доступи до Індії. Загострення російсько-французьких протиріч і, зокрема, по «Східному питанні», визначило крах переговорів Наполеона-I з Александром-I у 1807-1808 рр. про розподіл Османської імперії. Нове загострення «Східного питання» було викликано повстанням греків в 1821 р. проти турецького панування, зростанням розбіжностей між Росією та Великою Британією, а також протиріччями всередині Священного союзу. Турецько-єгипетські війни 1831-1833 та 1839-1841 рр., що поставили під загрозу збереження влади султана над Османською імперією, супроводжувалися втручанням великих держав. Ункяр-Іскелесійський договір про союз Росії з Туреччиною став апогеєм політико-дипломатичних успіхів російського царизму по

«Східному питанні». Проте натиск Великої Британії та Австрії і, особливо, прагнення Миколи-I політично ізолювати Францію спонукали Росію укласти вигідну насамперед для Великої Британії Лондонську конвенцію 1841 р. Російський уряд змушений був відмовитися від вигідного Ункяр-Іскелесійського договору і разом з іншими державами погодитися підтримувати цілісність та незалежності Оттоманської імперії, а також визнати закриття проток Босфор і Дарданелли для іноземних військових кораблів, в тому числі і для російських.

Другий період «Східного питання» починається Кримською війною 1853-1856 рр. і завершується наприкінці XIX ст. У ці роки Велика Британія, Франція і низка інших західних держав під виглядом збереження «status quo», цілісності Османської імперії і рівноваги сил в Європі намагалися усунути вплив Росії на Балканському півострові, а також зміцнити власні позиції в Туреччині. Велика Британія, Франція та Австрія прагнули відірвати від Туреччини її окраїнні території (захоплення Великою Британією в 1878 р. Кіпру і в 1882 р. Єгипту; окупація Австро-Угорщиною у 1878 р. Боснії та Герцеговини і Францією у 1881 р. Тунісу). Кримська війна посприяла зміцненню позицій французького та англійського капіталу в Османській імперії та прискорила процес перетворення її у напівколоніальну країну. Разом з тим Кримська війна довела слабкість феодальної Росії порівняно з капіталістичними країнами Західної Європи і започаткувала занепад впливу Росії на міжнародну ситуацію, у тому числі у Східному питанні. Це яскраво проявилось в рішеннях Берлінського конгресу 1878 р., коли незважаючи на перемогу над Туреччиною російський уряд змушений був погодитися на перегляд Сан-Стефанський мирного договору 1878 р. Тим не менш створення єдиної Румунської держави (1859-1861 рр.) та проголошення незалежності Румунії (1877 р.) все таки були досягнуті завдяки Росії, як і звільнення болгарського народу від турецького панування і створення болгарської національної держави (1878 р.) також стало результатом перемоги Росії у війні з Туреччиною 1877-1878 рр. Спираючись на підтримку Росії, Сербія і Чорногорія домоглися міжнародно-правового визнання незалежності.

З кінця XIX ст. розпочинається третій період історії «Східного питання». Поява нових осередків світових конфліктів призводила до певного зменшення значення «Східного питання» в системі протиріч європейських держав. Однак загострення боротьби за переділ світу призвело до поглиблення протиріч і на Близькому Сході. Особливо інтенсивну експансію в цьому районі з кінця XIX ст. розпочала Німеччина. Будівництво Багдадської залізниці і військово-політичний вплив Німеччини над турецькою правлячою верхівкою на чолі з Абдул-Хамідом II, а трохи пізніше і младотурок забезпечили на початку XX ст. домінування позицій Німеччини в Османській імперії. Німецька експансія сприяла посиленню російсько-німецького і особливо англо-німецького протистояння. Крім того, активізація експансіоністської політики Австро-Угорщини на Балканському півострові (анексія Боснії та Герцеговини і намагання отримати вихід до Егейського моря) призвела до крайньої напруженості в австро-російських відносинах (Боснійська криза 1908-1909 рр.). Однак російський уряд, позиції якого були послаблені поразкою у війні з Японією та революцією 1905-1907 рр., дотримувався обережного та вичікувального курсу. Між тим поширення національно-визвольного руху підвладних султану народів – вірменів, македонців, албанців, населення Криту, арабів – супроводжувалося втручанням європейських держав у внутрішні справи Туреччини. Балканські війни 1912-1913 рр., прогресивним результатом яких стало звільнення Македонії, Албанії та грецьких островів Егейського моря від турецького панування, у той же час свідчили про перехід «Східного питання» у критичну фазу. Участь Туреччини у Першій світовій війні на боці германо-австрійського блоку дозволило Німеччині перетворити Османську імперію на свого фінансового та військового васала. Разом з тим секретні угоди, укладені в роки війни між учасниками Антанти (англо-російсько-французька угода 1915 р., угода Сайкса-Піко 1916 р. та ін.) передбачали перехід Стамбулу і Чорноморських проток до Російської сфери впливу та розділ Азійської частини Туреччини між союзниками. Військовий розгром Туреччини державами Антанти (Мудроське перемир'я 1918 р.) сприяв захоплення не тільки арабських та інших нетурецьких територій Османської імперії, але й турецьких земель. Плани такого роду обговорювалися на Паризькій мирній

конференції 1919-1920 рр., де в тому числі був висунутий проект передачі Туреччини під мандат США. Після тривалих переговорів, у ході яких виявилися гострі суперечності серед переможців, був підготовлений Туреччини Севрський мирний договір 1920 р. Однак національно-визвольна боротьба турецького народу створила перешкоди проведенню в життя цього договору. І на уламках колишньої багатонаціональної Османської імперії утворилася незалежна національна турецька держава. Логічним завершенням третього періоду «Східного питання» став частковий розподіл володінь Туреччини між країнами Антанти, і в той же час створення Турецької республіки, яка змогла забезпечити свій суверенітет і стала самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Аналізуючи схему періодизації «Східного питання», можемо визначити, що нижня межа відносяться до середини XVIII ст., коли Османська імперія вступила в кризову фазу своєї історії. Верхня межа визначається 20-ми роками XX століття, коли відбувся повний розпад Османської імперії (з 1908 р. – Младотурецька революція до 1922 р. – розподіл Османської імперії).

«Мосульське питання» – нафтової аспект в політиці Великої Британії в 1918-1929 рр., а також проблема врегулювання Оттоманського боргу, митно-тарифної системи й так званої «лозаннської економічної спадщини» (1923-1929 рр.) розглядаються в дисертації як окремий, самостійний етап вирішення «Східного питання» в 20-і роки XX ст. У цілому, бачення географії «Східного питання» концентрується навколо проблем розділу «спадщини» Османської імперії (в кордонах 1914 року) – як безпосередньо турецьких, так і арабських (з арабських територій увагу в дисертації приділено Іраку в його сучасних межах, оскільки саме він був головним предметом політичних і економічних інтересів Великої Британії та США у вирішенні «мосульського питання», пов'язаного з месопотамською нафтою). У подіях (1918-1929 рр.) на Близькому Сході також приймали участь «треті сили». Мова йдеться про кемалістську Туреччину як регіональну державу середньої ланки. Розглядаючи взаємозв'язок політики Великої Британії з долею кемалістської Туреччини необхідно також з'ясувати, яким чином політика великих держав на

Близькому Сході і врегулювання їх відносин з Туреччиною вплинули на політичне наповнення «Східного питання».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконане в рамках планової теми відділу Інституту історії України НАН України – «Україна в Європейському культурно-цивілізаційному просторі: особистість, суспільство, національна державність (XIX - початок XXI століть) (2012 – 2014 рр.) та – «Зовнішня політика України: історичний досвід співробітництва та проблеми реалізації європейського вибору» (2015 – 2016 рр.). – «Україна в міжнародних відносинах: історичний досвід і трансформаційні процеси сучасності» (2017 – 2019 рр.).

Метою дослідження є виявлення стратегічної лінії і методів реалізації політики Великої Британії під час «мосульського конфлікту» 20-х років XX ст., формування нової системи близькосхідних міжнародних відносин. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію питання та джерельну базу дослідження;
- розкрити роль, місце і значення нафтового аспекту «Східного питання» в міжнародних відносинах;
- з'ясувати провідну роль англійської дипломатії у вирішенні «Східного питання» на міжнародних конференціях в 1920-ті рр.;
- визначити етапи розвитку «мосульського конфлікту» в англо-ірако-турецьких відносинах;
- дослідити взаємодію британських та американських політиків щодо вирішення нафтової проблеми у 20-ті роки XX століття у контексті «Східного питання»;
- визначити основні причини та мотиви прийняття британським урядом рішень, які дозволили Великій Британії домогтися передачі під свій контроль усієї Месопотамії, а також Мосульського вілайєту;

- охарактеризувати роль кемалістської Туреччини як «третьої сили», що мала вплив на стратегію політико-економічного курсу Великої Британії на Близькому Сході;

- вияснити особливості діяльності англійського торгово-фінансового капіталу в період врегулювання невирішених в Лозанні питань, що становили так званий «лозаннський спадок»;

- розкрити суть створення системи зобов'язальних торговельних договорів між Великою Британією і Туреччиною.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є зовнішня політика Великої Британії на Близькому Сході в період «мосульської кризи», створення нової системи міжнародних відносин у контексті «Східного питання».

Предмет дослідження. Предметом дослідження є процес встановлення англійського контролю над нафтовими ресурсами Іраку в період з 1918 по 1929 роки, реалізація та еволюція політики Великої Британії стосовно питань «лозаннського економічного спадку» з Туреччиною в період з 1923 по 1929 роки.

Методологічною основою роботи є сукупність вироблених і використаних сучасною наукою принципів і методів наукового дослідження. Дисертація виконана на основі принципів історизму, об'єктивності та науковості. Принцип історизму виражений у з'ясуванні конкретно-історичних чинників, що визначили динаміку та характер зовнішньої політики Великої Британії у близькосхідному регіоні, виділення в ній загального і особливого. Принцип об'єктивності знайшов відображення у зваженій оцінці та неупередженому аналізі британської політики на Близькому Сході в досліджуваний період, її мети, мотивів і результатів. Структурний метод застосований для угруповання та викладення фактичного матеріалу.

Хронологічні межі дослідження - (1918-1929рр.), які охоплюють широкий спектр питань, що стосується політики Великої Британії на Близькому Сході після підписання Мудроського перемир'я від 30 жовтня 1918 року між країнами Антанти і султанською Туреччиною, періодом виникнення «мосульського конфлікту» між Великою Британією та Туреччиною (1923-1926гг.), підписанням картельних

нафтових угод по іракській нафті у 1928-1929 рр. між Великою Британією, США та Францією і початком світової економічної кризи 1929 року.

Географічні рамки дослідження: країни Близького Сходу (Ірак, Туреччина) та європейські країни (Велика Британія, Франція, США).

Наукова новизна досліджуваної проблеми характеризується відсутністю у вітчизняній історичній науці наукових досліджень міжнародних відносин на Близькому Сході у 20-ті роки XX ст. Політика Великої Британії в період «мосульської кризи» продовжує залишатися однією з актуальних тем і мало розроблених в історіографії. Також вперше на основі різноманітних джерел всебічно та цілісно досліджено історичні умови формування та проблеми реалізації британської політики на Близькому Сході в контексті вирішення «мосульського питання» 1918-1929 рр., залучено до наукового обігу значну кількість джерел, які розкривають ступінь впливу політичних течій британського парламенту на формування і реалізацію нафтової політики Великої Британії на Близькому Сході. Набуло подальшого розвитку дослідження провідної ролі Великої Британії в перебудові Близького Сходу з часу початку Лозаннської конференції 1923 р. й до завершення «мосульської кризи», коли Великій Британії вдалося встановити свій контроль над більшою частиною близькосхідного регіону. Вперше досліджується питання врегулювання Великою Британією проблем так званого «лозаннського економічного спадку» на основі теорії «очікуваних результатів зовнішньої торгівлі». Ця динамічна теорія, запропонована сучасною школою британських і американських істориків, пропонує нові критерії оцінки причин ускладнення міжнародних відносин між двома світовими війнами. Дана робота є спробою заповнити цю прогалину. Новизна пропонованого матеріалу, крім того, визначається введенням в науковий обіг документів з фондів Національного архіву Індії, а також залученням маловідомих і рідко використовуваних джерел.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути також використані для написання монографій і навчальних посібників. В роботі аналізуються питання формування та реалізації британської політики на Близькому Сході в 1918-1929 роки, яка є одним з найважливіших напрямків

зовнішньої політики Великої Британії під час «мосульської кризи» (1918-1926 рр.), формування нової системи політико-економічних взаємовідносин як складової «Східного питання». Матеріали, які містяться в роботі можуть бути використані при складанні спецкурсів з історії Великої Британії, країн Близького Сходу та історії міжнародних відносин. Можливе використання працівниками дипломатичної сфери з метою ознайомлення з історією британської політики на Близькому Сході та при підготовці виконання дипломатичних доручень в країнах Близького Сходу.

Апробація дослідження. Достовірність, обґрунтованість, новизна одержаних результатів підтверджується їхньою апробацією **на 3-х наукових конференціях:**

1. Тюкалов М.В «Перша світова війна в долях народів Європи та світу» // Міжнародна наукова конференція. –Ніжін, 18-19 вересня 2014; 2. Тюкалов М.В «Близький Схід у політиці Великої Британії та США у контексті «східного питання» (1923-1929 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди – Переяслав-Хмельницький, 6-7 червня 2014. 3. Тюкалов М.В. Формування зовнішньополітичної лінії на Близькому Сході в парламенті і в уряді Великої Британії в 20-ті рр. XX ст.// XIV Міжнародна науково-практична інтернет конференція.- Історія.- 30-31 травня 2015 р. – conferences.neasmo.org.ua/conf/17/cat/1

Публікації. Головні положення дисертації викладені у 8 наукових працях: 5 з яких вийшли друком у вітчизняних фахових виданнях, затверджених ДАК України, 1 – в іноземному науковому періодичному виданні, 2 - у вітчизняних фахових виданнях.

Структурно дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, які розбиті на параграфи, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить – 217 стор., зокрема, основний текст – 190 стор., список використаних джерел та літератури складається з 392 найменувань і займає 27 стор..

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.

1.1. Історіографія проблеми.

Сьогоднішня проблемна ситуація на Близькому Сході є спадком «Східного питання», зокрема «мосульської кризи», тому інтерес до цієї міжнародної проблеми не згасає в сучасній історичній науці. При виборі теми дослідження дисертант керувався тією обставиною, що вона не була ще предметом комплексного дослідження. У історичній науці до цього часу не здійснено спроби всебічного аналізу політики Великої Британії щодо нафтових територій «османської спадщини» (сучасного Іраку).

Як предмет історіографічного аналізу були обрані дослідження, що стосувалися загальної зовнішньої політики Великої Британії, її зовнішньої політики на Близькому Сході та зовнішньої політики близькосхідних країн відносно Великої Британії. Розвиток та нагромадження історіографічного матеріалу з цієї теми умовно можна поділити на чотири блоки: радянська, російська, зарубіжна та вітчизняна історіографія.

Радянська історична наука вирізнялася великою кількістю накопиченого фактологічного матеріалу та акцентуванням уваги на негативних особливостях британського імперіалізму. Це пояснюється, з одного боку, специфікою розвитку історичної науки радянського періоду загалом, а з іншого – особливим ставленням до предмету дослідження радянських істориків, які ставили в основу національно-визвольну боротьбу трудящих народів Сходу зі світовим імперіалізмом.

Водночас, радянські історики багато зробили для висвітлення проблем міжнародних відносин на Близькому Сході в період між двома світовими війнами та політики великих держав у цьому регіоні. У працях радянських науковців (Вигодського С.Ю., Гуса М.С., Дишинського С., Іванова Л.Н., Леміна І.М., Мейзеля Б., Ніконовой С.В., Поцхверія Б.М., Смірновой Н.Д., Шпількової В.І. та ін.) знайшли відображення питання політики провідних держав на Близькому Сході, боротьби за

розподіл «турецької спадщини», а також питання про колоніальну політику Великої Британії. Водночас, недостатньо було приділено уваги нормалізації англо-турецьких відносин після укладення англо-іракського-турецького договору (1926 р.).

Радянська історіографія традиційно розглядала міжнародні відносини в міжвоєнний період як переплетення трьох видів протиріч: між переможцями і переможеними, між самими переможцями та між імперіалістичними державами і радянською Росією (СРСР). Важливими міжнародними чинниками також визнавалися підйом революційного руху в країнах Заходу і розвиток національно-визвольного руху в колоніальних та залежних країнах. Однак зазначеним проблемам в СРСР приділялася не однакова увага. Радянських істориків цікавили, насамперед, відносини Радянської Росії з рештою світу, національно-визвольний рух і боротьба з ним великих держав.

Серед праць радянських сходознавців можемо виділити два напрямки. Одні автори приділяли основну увагу турецькому національному рухові на чолі з М. Кемалем, а інші – національним рухам нетурецьких народів Османської Імперії. Відповідно, розрізняються й оцінки конкретних подій радянськими істориками. Водночас, радянські сходознавці досягли великих успіхів у розкритті характеру і глибинних причин близькосхідної політики Великої Британії. Хронологічно радянську історіографію можна поділити наступним чином:

-1920-1930-ті роки – становлення радянської моделі інтерпретації британської політики на Близькому Сході з погляду критики імперіалізму з акцентуацією на поділ територій Османської імперії під час Першої світової війни і на Паризькій мирній конференції;

-1940-1980-ті роки – підвищений інтерес до національно-визвольної боротьби та історії окремих держав Близького Сходу, водночас з середини 80-х рр. починається критичне переосмислення накопиченого історіографічного матеріалу.

Зацікавленість у «східних» проблемах виникла в радянській історіографії ще в 1920-і роки майже одночасно з початком бурхливих подій у країнах Сходу після

Першої світової війни. Відтак радянські науковці в основному зосередилися на мілітаристській та колоніальній політиці Великої Британії у зазначеному регіоні та радянсько-турецьких відносинах. Основу проблеми заклав у своїх працях В.А.Гурко-Кряжин. Він зосередив увагу переважно на військових подіях, а не на дипломатичних питаннях, а також давав критичну оцінку британській експансії у близькосхідному регіоні. Загалом, радянська історична наука бачила в політиці, що проводила Велика Британія на Близькому Сході, продовження колоніальної експансії [256; 257]. Після В. Гурко-Кряжіна в радянській історіографії більше не було спеціальних узагальнюючих праць з "міжімперіалістичних протиріч" на Близькому Сході в 1918-1923 роках.

Вагомий внесок у дослідження міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході внесли радянські дослідники 1920-30-х рр. У роботах Астахова Г.А., Вешада К., Гурко-Кряжіна Б.І., Ірандуста (Осетров В.П.), Кабульського С., Китайгородського П., Лудшувейта Е.Ф., Павловича М., Петрина В. [162; 246; 252; 253; 174; 176; 257; 258; 259; 260; 261; 262; 266; 272; 273; 274; 275; 285; 286; 289] аналізується радянська, англійська і турецька преса та розглядається історія боротьби за «мосульське питання» до Лозаннської конференції, політика Великої Британії у зв'язку з посиленою боротьбою держав за мосульську нафту в період Лозанни, а також низка інших питань (наприклад, питання про протоки, Публічний оттоманський борг), які певним чином вплинули на вирішення питання про територіальну приналежність Мосульського нафтоносного вілайета

У статтях істориків-схodoзнавців Ірандуста (Осетрова В.П.), Кабульського С., Петрина В. простежено дії британської дипломатії щодо «мосульського питання» після укладення мирного договору з Туреччиною в Лозанні, політика Великої Британії у боротьбі за збереження своїх економічних позицій у Туреччині до підписання угоди про Мосул (5 червня 1926 р.). Однак, необхідно відзначити, що ці праці мають, в основному, науково-публіцистичний характер.

При дослідженні відносин між Великою Британією і Туреччиною в 1926-1929 рр. велику допомогу надали статті Геніна І., Данцига Б.М., Лудшувейта Е.Ф., [249;

255; 276], в яких на основі багатого статистичного матеріалу показується картина врегулювання проблем «Лозаннського економічного спадку» (1923-1929 рр.), особливості розвитку торгово-економічних відносин Великої Британії з Туреччиною в 1926-1929 рр. У цих працях міститься ряд цікавих відомостей з історії торгово-договірних відносин кемалістської Туреччини з англійським урядом, митного режиму в рамках співпраці найбільших британських торговельних підприємств з турецьким бізнесом. Без осмислення всього комплексу цих питань неможливо зрозуміти роль Туреччини в близькосхідній політиці Великої Британії в 20-30-рр. XX ст.

Радянськими істориками 20-30-х рр. досліджувалися також питання міжнародних відносин на Близькому Сході і позиція Великої Британії щодо врегулювання зовнішньоекономічних відносин Турецької республіки з іншими країнами (Грецією, Францією та Італією). Це статті тюркологів Міллера А.Ф., Китайгородського П. [280; 281; 266]. Але питання про нормалізацію англо-турецьких відносин після укладення англо-іраксько-турецького договору 1926 року, впливу, який чинила Велика Британія на турецький уряд в період укладення угод з Францією, Італією і Грецією не були предметом історичного дослідження того періоду, а основна увага приділялася радянсько-турецьким взаєминам. Так у роботі Лудшувейта Е.Ф. [275] показано розвиток англо-турецьких відносин після Лозаннської конференції щодо проток, з одного боку, і позиції Великої Британії щодо радянсько-Турецької відносин, з іншого.

Однак, необхідно відмітити, що недоступність джерел (матеріалів Лозаннської конференції, Ліги націй та інших документів, опублікованих набагато пізніше) не дозволила авторам фундаментально проаналізувати етапи боротьби за Мосульський нафтовий вілайєт, причини дій Туреччини в «мосульському питанні». У зв'язку з цим висновки зроблені авторами, носять не завжди обґрунтований та переконливий характер.

У 1940-1980-і рр. радянська історична наука збагатилася цікавими дослідженнями з проблем близькосхідної політики держав, зокрема Великої

Британії щодо Турецької республіки, а також зовнішньоекономічних англо-турецьких і англо-американських зв'язків. На відміну від праць 20-30-х рр., ці дослідження, по-перше, написані на більш високому науковому рівні, з використанням широкого кола джерел, по-друге, вони дають загальну картину розвитку дипломатичної боротьби Великої Британії, США, Франції та СРСР на Близькому Сході [158; 159; 365; 167; 168; 200; 203; 204; 368; 371; 213; 214; 217; 218; 219].

З досліджень, які безпосередньо стосуються «Східного питання» в політиці Великої Британії 1920-х рр., слід назвати, насамперед, дисертаційні дослідження Багірова Ю.А., Саакяна Р.Г. Однак, у них «Мосульське питання» в англо-турецьких відносинах отримало лише фрагментарне висвітлення. Зокрема Багіров Ю. А. розглядає його лише у зв'язку з вирішенням питання про Протоки, а в роботі Саакяна Р.Г. врегулювання конфлікту між Великою Британією і Туреччиною простежено на тлі розвитку радянсько-турецьких відносин. Обидва історики ввели в науковий обіг нові документальні матеріали, що становлять цінність при вивченні питання про зовнішньополітичні зв'язки Туреччини з СРСР і Великою Британією в 1923-1929 рр. У цей період у центрі уваги радянської історіографії були проблеми історії країн Близького Сходу і національно-визвольної боротьби народів проти британського «мандатного порядку». І хоча вони вирізняються досить ґрунтовним вивченням історії країн і народів Близького Сходу, а також їх взаємовідносин з великими державами й насамперед з Великою Британією, проте вони не виходили за рамки сформульованої в 1920-1930-ті рр. парадигми про британський імперіалізм, що прийняв форму мандатного управління, а політика Великої Британії на Близькому Сході розглядалася виключно як «хижацтво природних ресурсів» і боротьба англійського імперіалізму з арабським національно-визвольним рухом.

Так І.М. Лемін, який вивчав напрямки британської зовнішньої політики в 1919-1925 роках, акцентує увагу не на суперечностях Великої Британії з її суперниками, а на розбіжності всередині британської правлячої еліти. У нього

«Східне питання» постає як єдиноборство Великої Британії з національно-визвольним рухом. [195].

Ще одним суттєвим доробком з визначеної теми є монографія А.М. Шамсутдинова [220]. Автора, насамперед, цікавить "внутрішня" історія турецької війни за незалежність, причому досить велике місце він приділяє ролі турецької компартії, а з міжнародних аспектів проблеми докладно висвітлюються тільки радянсько-турецькі відносини.

У праці В.Г. Трухановського [213] близькосхідна тематика висвітлена ще більш стисло. На жаль, у радянській історіографії практично немає досліджень, що давали б характеристику близькосхідної політики Великої Британії в роки Першої світової війни та після її закінчення.

Зазначимо, що британська політика на Близькому Сході в першій половині XX століття в радянській історичній науці вивчена недостатньо і, крім того, в ній превалюють оцінки з погляду традиційної радянської історіографії. Нечисленні радянські монографії, присвячені досліджуваним нами подіям, написані, в основному, сходознавцями, а не істориками дипломатії. Переважають невеликі статті в різних збірниках та дисертації. Так одному з аспектів досліджуваної теми присвячена стаття В.І. Шпількової. Її зміст, однак, не зовсім точно відповідає назві. Автор основну увагу приділяє політиці США по відношенню до "Східного питання" в 1919 році, приписуючи їм прагнення до прямого «захоплення» Туреччини. Позиції Великої Британії та Франції висвітлюються лише епізодично [317]. У тому ж руслі написані й статті Б.М. Поцхверія. [292; 293].

Цікавим, на наш погляд, є аналіз праць англо-американських вчених у доробку радянських істориків. Ідеологічний вимір історіографічних досліджень радянських учених пройшов етапи, що відповідають загальній динаміці історичної науки СРСР. Так робота А. Фадеева дає лише загальну характеристику праць англomовних істориків, стверджуючи, що фальсифікації є наслідком виконання науковцями Заходу соціального замовлення з боку імперіалістичних кіл [216].

Інший вчений- В. Георгієв, виокремлює консервативний та ліберальний напрями у роботах англо-американських істориків. Автори першої лінії, за визначенням науковця, дають виключно суб'єктивістські оцінки, розглядають сферу зовнішньої політики від питань економіки та внутрішньополітичного життя, мають тенденцію до апологетизації дій Великої Британії у «Східному питанні» та однобічної негативної оцінки політики Російської імперії.

Історики ліберальної когорти, засновником якої науковець називає Г. Темперлі [144], оцінені В. Георгієвим неоднозначно. Так, у статті журналу «Вопросы истории» він зазначає, що ліберальні автори більш об'єктивно зображують політику Росії, проте виправдовують імперіалістичну політику Великої Британії [250, с.26]. Проте далі у цій же статті та згодом в історіографічному огляді своєї праці 1975 року вчений трактує ліберальний напрям як такий, що інтерпретує політику Російської імперії в дусі вчених-консерваторів, але водночас ліберали "...не впадають у крайній суб'єктивізм, уникають грубої тенденційності і не заперечують наявності економічних та політичних намірів Британії на Близькому Сході та її спроб відстояти ці інтереси будь-якими способами [250, с. 177]. Отже змістовий вимір дослідження В.Георгієва постає дуалістичним та невизначеним. У висновку історіографічного огляду вчений констатує, що представники обох напрямів виправдовують колоніальну політику Великої Британії у «Східному питанні» на Близькому Сході, а англomовна наукова спільнота «безсоромно викривляє хід історичного процесу» [173, с. 11-31]. На нашу думку, такий висновок абсолютно заперечує запропоновану самим В. Георгієвим класифікацію, так як подібне узагальнення постає скоріш даниною догматам радянської історичної науки. По суті історіографічні дослідження В. Георгієва буди першими спробами наукової критичної оцінки англomовних робіт. Але обраний критерій об'єктивності у вивченні політики великих держав був доволі хитким.

З праць, що вийшли в 70-80- ті рр., для теми дисертаційного дослідження певну цінність становлять колективні монографії з історії країн Близького Сходу в 1920-і роки [205, 206, 207, 208, 209, 211, 212].

Безсумнівний інтерес становлять також статті радянських вчених Біже А.К., Гасанова Е.Ю., Гасратян М.А., Кіреєва Н.Г., Моїсеєва П.П., Судейкина А.Г. [244, 248, 249, 266, 283, 284, 299].

Так у роботах Кіреєва Н.Г., Біже А.К. розглядаються основні етапи «постлозаннського» врегулювання економічних питань Туреччини з Великою Британією, Францією і США. Радянський історик Судейкин А.Г. показує політику лейбористського уряду в період англійського мандата на Ірак та висвітлює дипломатичну діяльність британського кабінету в роки мосульської кризи. Фактичний матеріал, що міститься в дослідженнях радянських істориків 70-80-х років, дозволяє виділити нові аспекти вирішення «східного питання» в міру зміцнення позицій Великої Британії у підмандатних територіях колишньої Османської імперії.

Інший дослідник «Східного питання» М.С.Лазарєв на багатому джерельному матеріалі (як "західному", так і "східному") ґрунтовно розглянув переговори Великої Британії з лідерами арабського населення Близького Сходу, «Велике арабське повстання» і переговорний процес по розділу Азійської Туреччини. Автор запропонував декілька відмінних від традиційних для радянської історіографії трактувань подій [191, 192], розкриваючи стадії вирішення курдської проблеми в досліджуваній період і вписуючи її в загальний контекст «Східного питання», а також англо-французькі протиріччя в Курдистані (до якого географічно належав Мосул).

У збірнику статей А.Ф. Міллера з історії Туреччини, що вийшов посмертно, є декілька статей, пов'язаних з досліджуваною нами проблемою. Вони присвячені деяким важливим віхам вирішення "Східного питання" після Першої світової війни (дипломатичній підготовці Севрського договору, окупації Константинополя 16 березня 1920, чанакській кризі 1922). Для праць А. Ф. Міллера характерне глибоке розуміння міжнародної ситуації тих років, вони містять багато цінних висновків щодо дипломатичної боротьби великих держав Антанти з близькосхідних проблем.

На жаль, обмеженість обсягу статей не дала автору можливості розвинути і поглибити ці висновки [201].

Провідний радянський фахівець із зовнішньої політики Великої Британії та історії Близького Сходу в XX столітті А.Г.Судейкін у статті «Політика Англії на Близькому Сході у 1920-1930 рр. та її радянська історіографія», оцінюючи досягнення радянської історіографії, наголошував на недостатній увазі вітчизняної науки до близькосхідної політики Великої Британії у 1914-1923 рр. і відсутності ґрунтовних узагальнюючих праць з цієї тематики. Він дійшов висновку про те, що всупереч думці багатьох радянських істориків, у 1920-ті роки Великій Британії усе ж вдалося створити свою "Близькосхідну імперію", хоча і не в тому вигляді, як вона спочатку уявлялася. При цьому Велика Британія відмовилася від виключно колоніальних методів управління в знову придбаних територіях на користь системи мандатів і нерівноправних договорів з формально "незалежними" державами Близького Сходу, що знаменувало собою «еволюцію від традиційного колоніалізму до неокolonіалізму наших днів» [300].

У розвідках часів «перебудови» помітні лише початки ідеологічної переорієнтації, але загалом в оцінках англomовної спадщини зберігається ідеологічна традиція зразка праць радянських істориків 70-х років XX ст. Так С. Туманова продовжує традицію В. Георгієва у розподілі англійських дослідників «Східної кризи» на ліберальний та консервативний напрями. Науковець критикує ліберальних істориків за недостатнє висвітлення економічного фактору, а оцінка консервативної лінії знову виходить на російсько-британські рольові позиції захисника й агресора відповідно. Окрім цього з'являється критика цивілізаційної місії західних держав на Балканах та Близькому Сході [215]. Отже, не заперечуючи значного вкладу радянських істориків у розробку проблем дослідження, слід зазначити, що їхнє бачення англomовних концепцій є особливим виміром історіографічної спадщини СРСР. А спроба радянських дослідників досягнути англomовний історичний доробок «Східного питання» з позиції об'єктивності відповідала біполярності політичного життя тогочасного світу.

Тому, на погляд дисертанта, слід на новому рівні наукового осмислення проаналізувати публічні й секретні документи політичної лінії Великої Британії на Близькому Сході в 20-і рр. XX ст. ще й з метою розкриття форм культурної глобалізації новостворених держав на територіях Османської імперії. Це означає, що тема повністю не вичерпана. Дослідники розглядали цю проблему з різних поглядів, але її впливу на політику Великої Британії на Близькому Сході досі приділялося мало уваги.

Російська історична наука поступово відмовляється від радянського підходу до вивчення проблеми і переходить до більш реалістичних оцінок щодо політики Великої Британії на Близькому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначимо, що критичний підхід до радянської історіографії, який склався у сучасних наукових дослідженнях, є природним наслідком змін епох та історіософських парадигм.

Так у фокусі російської історіографії виявилася дещо інша проблематика, ніж у радянський період. Активно розробляється проблема британської політики на Близькому Сході з кінця XIX століття до початку Першої світової війни. А найбільш близька праця щодо нашої теми належить А.Ф. Акопову, який вивчав англійську політику в турецькому питанні у 1918-1922 роках. Безсумнівним здобутком згаданої розвідки є прагнення автора показати механізм прийняття зовнішньополітичних рішень з цієї проблеми і виявити різні погляди в британському керівництві та громадській думці країни. Але турецька проблема розглядається автором поза контекстом відносин Великої Британії з іншими державами, а відмова від включення до хронологічних рамок праці Лозаннської конференції приводить його до невиправданого, з нашого погляду, висновку про повну поразку британської політики в турецькому питанні після Першої світової війни. [366].

Дещо детальніше зупинимося на авторах, які досліджували політику Великої Британії на Близькому Сході в 1914-1923 р. Так, А.М. Фомін розглянув історію Близького Сходу перших років після закінчення Першої світової війни крізь призму боротьби Великої Британії і Франції за сфери впливу в регіоні [375]. У колективній

монографії за редакцією академіка О.А.Колобова аналізуються концепції британської політики в регіоні Близького Сходу, але автори залишаються певною мірою в полоні застарілих оцінок, характерних для радянської історіографії [163].

Особливо слід відзначити дослідження А.В.Сагimbaєва «Роль Великої Британії у формуванні системи управління і меж близькосхідних підмандатних територій». Сагimbaєв дав загальну характеристику британської політики на Близькому Сході в роки війни і дуже докладно висвітлив боротьбу Великої Британії і Туреччини за контроль над Мосульським вілайєтом. Але автор все ж залишився в полоні традиційних поглядів, пов'язаних із сформованими радянською історіографією стереотипними оцінками британської політики на Близькому Сході, особливо щодо суперечливості даних Великої Британією під час війни обіцянок союзникам по Антанті. Сагimbaєву все ж не вдалося дати комплексний аналіз британської політики стосовно вирішення «Східного питання» у близькосхідному регіоні у 20-ті роки, впродовж яких, на думку автора, і склалися кордони підмандатних територій [372]. Російська історіографія зовнішньополітичної діяльності Великої Британії на Близькому Сході найчастіше звертає увагу на історичні аспекти міжнародних відносин. Так, становить інтерес дисертація О.В. Цветянського [376], який переважно досліджує період зовнішньої політики Великої Британії на Близькому Сході з 1914 року по 1924 рік, акцентуючи увагу на процесах, що відбувалися в період створення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин і Першої світової війни. У його праці виявлені характерні особливості британської політики в Палестині, які привели до формування передумов єврейського і палестинського протистояння. Однак предмет цього дослідження вивчено недостатньо глибоко. Слід зупинитися також на праці Г.Н. Валіахметової. Розглядаючи боротьбу за іракську нафту як найважливішу складову суперництва великих держав на Близькому Сході, російська дослідниця робить висновок, що «Угода про червону межу» 1928 року була спрямована на запобігання конкуренції і, фактично, встановлення монополії «ІПК» у близькосхідному регіоні. «Утворення Міжнародного нафтового картелю завдало сильного удару по інтересах поставлених в положення аутсайдерів ряду фінансових угруповань Великої Британії

і США, і це ознаменувало собою новий етап боротьби за нафту регіону, яка проходила не тільки між компаніями, що увійшли в «ІПК» та Міжнародний нафтовий картель, але і між останніми компаніями-аутсайдерами» [165].

У російській історичній літературі і публіцистиці зазвичай не прийнято пов'язувати «Східне питання» в політиці Великої Британії з позицією британського зовнішньополітичного відомства в другій половині XIX ст. щодо російської загрози шляхам до Індії. Проте, зрушення геополітичних інтересів в англійському суспільстві стало причиною того, що «головним стрижнем англійської політики була оборона Індії» [278]. Тому «Східне питання», як проблемне поле політики, дипломатії та військових планів Британії і Росії в цей період (його називали також характерним терміном «Велика гра»), територіально стало концентруватися в межах Середнього Сходу (Афганістан і Персія) і Середньої Азії, завойованої Росією.

Однак на початку XX ст. ситуація істотно змінилася. Придбання Британською імперією Єгипту, Кіпру і, особливо, контроль над Суецьким каналом зменшили роль Чорноморських проток у транспортному вузлі, що йшов углиб Азії і до Індії. Ряд політичних і дипломатичних кроків назустріч привели до укладання в 1907 році російсько-британського розмежування, згідно з яким обидві імперії визнавали інтереси одна одної в Персії, Афганістані і памиро-тибетському регіоні. Таким чином, головна для британського уряду і суспільства тема «загрози Індії» була практично усунена. З іншого боку, Британський імперіалізм почав усвідомлювати, що величезні маси індійських мусульман є одновірцями мусульман найбільшої східної імперії того часу - Османської. Саме тоді на перший план геополітичних суперечок великих держав на Сході вийшла проблема розділу Османської імперії. Ще більше, загроза індійським володінням стала відчуватися британськими політиками.

Географічний аспект «Східного питання», територіальні межі його поширення по-різному сприймалися російською та зарубіжною історіографією. Одні історики розглядали його лише стосовно до зони проток Босфор і Дарданелли. Інші вважали, що він охоплює європейські володіння Османської імперії і Закавказзя. Іноді до сфери «Східного питання» включають також й Афганістан, Іран, Індію, що веде до

невиправданого розширення теми і позбавляє можливості визначити сутність цієї міжнародної проблеми» [190; 372].

Вважаємо, що термін «Східне питання» слід розглядати не тільки в географічному, а й у тимчасовому ракурсі, виявляючи в кожному випадку його багатовекторні аспекти. Наше дослідження присвячене розгляду «Східного питання» в політиці Великої Британії в 1918-1929 роки, коли на території колишньої Османської імперії відбулася серія міжнародних конфліктів. Непрості процеси в регіоні - неодноразові збройні виступи в Туреччині, Іраку, Сирії, Палестині і політична напруженість на ґрунті міжетнічних протиріч, яку викликала зміна національної структури населення регіону загалом, – усе це вимагає вивчення політичних, дипломатичних та економічних аспектів. Політичні процеси пов'язані з соціальними та економічними питаннями і відчують на собі їх вплив. Це переводить значну частину «Східного питання» в площину політичних і національних протиріч і відношення до них великих держав. Регіоналізація політичного процесу, яка спостерігалася на Близькому Сході в 1920-і роки, також вимагає свого концептуального вивчення, особливо з огляду на сучасні прагнення різноманітних етнічних груп створити свої незалежні державні утворення (Курдистан, Палестина). Неважко переконатися, що ці проблеми в основному сконцентровані в регіонах, центром яких є Близький Схід – місце зіткнення політичних, економічних і конфесійних інтересів Сходу, Заходу і Росії. Це, своєю чергою, викликає необхідність історичного аналізу основних проявів політичних протиріч на Близькому Сході.

Зарубіжна англомовна історіографія відрізняється великим кругозором дослідження проблеми, а також значною кількістю фактологічного матеріалу. З історичного погляду, проблема отримала висвітлення в дисертації М.В. Гібсона «Британська стратегія і нафта (1914-1923 pp.)» [367]. У праці розкрита стратегія забезпечення безпеки поставок нафти, встановлення англо-американських відносин, витіснення зовнішніх гравців з близькосхідного регіону і придбання контролю над греблею в Мосулі.

У монографії, присвяченій британській зовнішній політиці Е. Карра 1939 р., під назвою «Британія: дослідження з історії зовнішньої політики від Версальського договору до початку війни» [89], виявлено основні принципи, що лежали в основі зовнішньої політики британських урядів. Наступна монографія В.М. Джордана «Велика Британія, Франція і німецька проблема в 1918-1939 рр.» [180] присвячена проблемі розв'язання повоєнних проблем і еволюції англо-французьких відносин у міжвоєнний період (дослідження доведено до 1930 р). До безперечних переваг праці належать насиченість документальними даними, найбільш повне розкриття засад британської політики. В такому ж руслі була виконана й праця одного з провідних фахівців з питань зовнішньої політики Великої Британії і повоєнного часу В. Н. Медлікотта [126], який у своїх дослідженнях розглянув еволюцію зовнішньої політики Великої Британії, а також зміни її позиції щодо європейських держав.

Упродовж 1950-1970-х рр. у Великій Британії опубліковано чимало досліджень, присвячених британській зовнішній політиці між двома світовими війнами. Їхні автори виступали з пропагандою ідей переваги Великої Британії у європейській політиці 1920-х рр. і звеличували її миротворчий характер, що проявився в політиці «пацифізму». У такому історичному ракурсі на перший план вивчення висувалася британська миротворча політика, а проблема близькосхідних міжнародних відносин фактично замовчувалася. Історики цієї школи значну увагу приділили підходам Д. Ллойд-Джорджа і У. Черчілля до розв'язання проблем постверсальської спадщини на Близькому Сході. До числа таких праць належить узагальнююча монографія П. Кеннеді, присвячена британській зовнішній політиці за 80 років (з 1870 по 1945 рр.) [119].

Значний інтерес для британських науковців, у рамках історії зовнішньої політики Великої Британії, становлять англо-французькі відносини в 1920-і рр. Це питання висвітлено значною кількістю праць, однак акцент робиться на виявленні основних закономірностей повоєнної дипломатії Великої Британії і Франції та принципів, якими керувалися держави, оскільки, безумовно, ці відносини були одними з визначальних як для розвитку Європи, так і у вирішенні «Східного питання», пов'язаного з розділом Османської спадщини. Зокрема дослідження

Річарда Гібсона «Кращі вороги: англо-французькі відносини від норманського завоювання» [102] присвячено еволюції англо-французьких взаємин від норманського завоювання Англії в 1066 р. до сучасності. Одним з провідних фахівців в області англо-французьких відносин є Річард Альбрехт-Керрі, який на основі широкої документальної бази досконально висвітлив проблему взаємин двох європейських держав в 1920-і рр. [78].

Колоніальна політика британської партії консерваторів, а також зміни, що відбулися в близькосхідних країнах унаслідок Першої світової війни, відображені в дослідженнях Е. Клейтона і Ч. Стефана [90; 142]. Автори прагнули показати еволюцію колоніальної політики Великої Британії у повоєнний період і зростання прагнення до національного суверенітету в підмандатних країнах.

Зазначимо, що у британській історіографії є незначна кількість досліджень, в яких здійснено спроби комплексно проаналізувати усі фактори, що впливали на зовнішню політику Великої Британії. Прикладом може служити монографія Ч. Моват «Британія між війнами 1918-1940 рр.» [132]. Але найчастіше автори зупиняються на якомусь одному факторі, обираючи його для себе пріоритетним. Так, група дослідників, серед яких – Ф. Носледж і Г. Макміллан, головною причиною змін у політиці Британії і початком перегрупування партій вважають Першу світову війну. У своїх роботах обидва автори відзначали, що саме під час війни виявилася несумісність ліберального економічного курсу та вимог реальної ситуації, яка призвела до кризи ліберальної партії і переваги консерваторів у політиці після війни. [369, с.13]. Спроби аналізу ідейних позицій консерваторів здійснені також С. Боллом та Р. Блейком [82;83].

Значний внесок у вивчення взаємодії Великої Британії та Близького Сходу здійснено британським автором К.К. Улрічсеном з його монографічним доробком «Логістика і політика британських кампаній на Близькому Сході в період 1914-1922 рр.». [150]. Дослідник визначив, що спадщина колоніальних подій спричиняє появу таких процесів, як організація сучасної Ісламської держави Іраку і Леванту (ІГІЛ).

Дипломатичні аспекти англо-американського нафтового суперництва за близькосхідну нафту в міжвоєнний період висвітлені в працях Б. Рубіна, Дж.

Каллагана і А. Ірая, які трактують експансію американського капіталу на Близький Схід як основний засіб боротьби США з британським імперіалізмом і за звільнення арабських країн від європейського впливу [87; 114; 137].

Протилежного погляду дотримуються Р. Хей і А. Кордесмен. Ці дослідники відзначають небажання Вашингтона втручатися в регіональні відносини на Близькому Сході і, тим більше, підривати британське домінування в регіоні, яке, як наголошують автори, служило і американським комерційним інтересам. [102; 106;]

Особливе місце серед досліджень американських істориків посідає монографія голови Кембриджської асоціації енергетичних досліджень Д. Єргіна, перекладена російською мовою – «Здобич. Всесвітня історія боротьби за нафту, гроші і влада». [224]. У своїй праці автор висвітлив історію нафтового суперництва, детально зупинившись і на англо-американській боротьбі за нафту арабських еміратів Перської затоки. Однак він залишив без уваги діяльність та політику британського уряду на Близькому Сході протягом 20-х років ХХ століття.

Загалом, оцінюючи внесок американських істориків у розробку теми, слід зазначити, що, незважаючи на введення в науковий обіг значного масиву архівних матеріалів, опублікованих документів, мемуарної літератури, вони, найчастіше, лише фрагментарно висвітлювали початковий етап англо-американського суперництва за нафту на Близькому Сході.

Основна увага в британській історіографії приділена поясненню причин занепаду колоніальної імперії напередодні та в роки Другої світової війни, виявленню тих факторів, які сприяли проникненню американського капіталу до нафтових родовищ Близького Сходу і зміцненню його позицій у регіоні.

Так М. Брукс наголошував, що саме боротьба за нафтові ресурси сприяла виникненню деяких кризових ситуацій на Близькому Сході. [164] Детальну історію відкриття і розробки нафтових родовищ Близького Сходу виклав колишній службовець «Ірак Петролеум Компані» («ІПК»), згодом голова компанії «Петролеум консешнз» С. Лон-Грігг. Проте, автор приділив недостатньо уваги такому важливому аспекту, як підписання «Угоди про Червону межу» 1928 року [125].

У своїй роботі Е. Монро акцентувала увагу на обставинах втрати Великою Британією політичної гегемонії на Близькому Сході. Вона зазначила, що «британський уряд не був налаштований перешкоджати проникненню американського капіталу в країни Перської затоки через необхідність збереження англо-американської гармонії» [130].

Варто зупинитися на монографії Л. Мослі, яка присвячена практично не дослідженому в історичній науці періоду боротьби за концесії у країнах Перської затоки - 1920-х років. Автор дійшов висновку, що проникнення на Аравійський півострів британського синдикату «Істерн енд Джeneral Сіндікейт» («ІДС») полегшено тим, що увагу найбільших нафтових компаній було зосереджено на боротьбі за іракську нафту і негативними оцінками геологів потенційних можливостей арабських еміратів Перської затоки [131].

У своєму дослідженні англійський економіст Е. Семпсон на основі широкої документальної бази дав розгорнуту картину експансії нафтового капіталу Великої Британії та США на Близькому Сході. Відзначаючи зв'язок нафтових компаній з урядами своїх країн, Семпсон писав, що уряди бажали використовувати компанії як інструмент зовнішньої політики для захисту національної безпеки, але на певній, розсудливій дистанції. Звернемо увагу на оцінці, яку автор дав боротьбі за кувейтський нафту. Він стверджував, що «боротьбу між британськими та американськими інтересами з підтримкою урядів слід оцінювати як оптимальний факт з погляду міжнародної ситуації і співвідношення економічної сили Великої Британії і Сполучених Штатів». У праці Семпсона врахована зовнішньополітична ситуація, за якої відбувалося листування між Форін офіс і держдепартаментом наприкінці 1920-х-початку 1930-х рр. з питань діяльності американських компаній на Аравійському півострові [140, р. 107.].

Англомовну історіографію можемо також поділити за теоретичним обґрунтуванням: традиційна історіографія, яка розглядає британську політику на Близькому Сході в 20-ті рр. як суперечливу і зрадницьку по відношенню до арабів, та "ревізіоністська" історіографія, представники якої піддали перегляду погляди

традиціоналістів на користь зняття тези про суперечливості політики Великої Британії.

До «традиційної» історіографії належить англійський історик Арнольд Тойнбі, в той час службовець британського міністерства закордонних справ. Позиція Тойнбі була з тих чи інших причин підтримана більшою частиною англійського істеблішменту і стала своєрідною «родовою плямою» близькосхідної політики Великої Британії в період між світовими війнами. [147; 145; 143]. В англо-американській історіографії немає єдиної точки зору в трактовці та оцінці мосульської кризи (1923-1926 рр.) і ролі Мосула у контексті «Східного питання». В роботах істориків «традиційного» напрямку (Тойнбі А., Монро Е., Андерсена М., Вільямса А., Едмондса К. та ін.) питання про Мосул розглядається з метою виправдання політики правлячих кіл Великої Британії та США в боротьбі за нафтові джерела Месопотамії. При цьому багато з них схильні думати, що «мосульське питання» – це «питання про життєві інтереси прав курдів» зі сторони «цивілізованих» народів. Свідомо витравлюючи економічну складову мосульської проблеми, історики консервативного напрямку приховують, що визначаючим фактором в зовнішньополітичному курсі уряду Великої Британії та США були вимоги нафтових монополій отримати нові джерела сировини. Історики консервативного напрямку також пов'язують причини конфлікту між Великою Британією і Туреччиною із задачами боротьби Великої Британії та США проти експансії СРСР на Близькому Сході [149; 130; 79; 155; 97].

Водночас, історики США та Великої Британії у своїх дослідженнях замовчують протиріччя між країнами, які привели до мосульського конфлікту. Свідоме приховування «нафтового питання» у відносинах Великої Британії та США з Туреччиною дає можливість, наприклад, американським історикам, розглядати «мосульську кризу» як звичайну територіальну суперечку. Американські історики (Дж. Деново, Г.Фостер) обмежуються розробкою дипломатичної історії, розвиваючи ідею про те, що США в області зовнішньої політики на Близькому Сході керувались прагненням захистити інтереси Туреччини від загрози «безконтрольного використання її природних багатств» [194; 98]. Англomовна

історіографія, незважаючи на значну кількість праць про Близький Схід, вносить мало нового в розуміння зовнішньої політики великих держав в цьому регіоні в 20-ті роки. Для більшості досліджень істориків Великої Британії та США характерні також широкі хронологічні рамки.

В історіографії ідея про суперечливість англійських обіцянок зміцнилася після виходу праці арабського історика Джорджа Антоніуса (або Антонія) «Пробудження арабів» [80]. Антоній став першим дослідником, який зумів у доступній формі пояснити політичні процеси, що відбувалися на Близькому Сході. Незабаром його праця стала настільною книгою західних дипломатів і чиновників близькосхідних мандатних адміністрацій. Зауважимо, що наступні автори, які розглядали проблему англо-арабських відносин у роки Першої світової війни і в міжвоєнний період, як правило, спиралися на роботу Антонія. По суті, він є єдиним дослідником, який надав аргументи на користь суперечливості англійських обіцянок, називаючи їх «обманом».

Ревізіоністська історіографія з'явилася в 50-х роках XX століття завдяки праці англійського вченого Елі Кедурі. [166; 117; 118] У своєму дослідженні Кедурі [166] не тільки дав дещо інший погляд на проблему «східного питання» щодо розподілу «Османської спадщини», але і зумів спростувати ряд положень, що були аксіомами в західній історіографії. Наприклад, вважалося, що Хусейн нічого не знав про переговори Великої Британії та Франції і укладені Угоди Сайкса - Жорж-Піко - Сазонова, але найголовніше – Кедурі зумів завдати відчутного удару по міфу про суперечливість близькосхідної політики Великої Британії в роки Першої світової війни. У більш ранній монографії «Англія і Близький Схід» Кедурі, детально аналізуючи підготовку і підписання Угоди про розподіл Азійської Туреччини, робить висновок про те, що угода цілком могла стати основою для створення нового світового порядку, і відмова Великої Британії від неї спровокувала черговий виток англо-французької боротьби за домінування на Близькому Сході, оскільки фактично ніякої альтернативи запропоновано не було. Зауважимо, що відмінною рисою «традиційного» напрямку була моральна оцінка діяльності англійців, тоді як

«ревізована» історіографія довгий час прагнула до «холодних» оцінок, але останнім часом також намагається давати моральну інтерпретацію подій. Для наряду, що концентрується на процесі розробки та прийняття рішень британським урядом, характерна підвищена увага до політичної боротьби і взаємовідносин між різними представниками політичного істеблішменту Великої Британії. Дж. Невакві, Дж. Дарвін, Э. Кедурі, Е. Клейтон, Дж. Р.Феріс та ін., створюючи багаторівневу картину дискусії про майбутнє Близького Сходу в роки Першої світової війни і в перші післявоєнні роки, упускають з поля зору специфіку реалізації виробленої концепції місцевою англійською окупаційною і цивільною адміністраціями та їх взаємини з населенням Близького Сходу.

Значний внесок у вивчення проблеми здійснили дослідники, які розглядали політику Великої Британії на Близькому Сході в контексті діяльності окупаційних і цивільних адміністрацій та політики, що проводилася в регіоні англо-індійською і англо-єгипетською владою. Д.Хопвуд, М.Кент, Д.Е.Нокс, Б.Вассерштейн, насамперед, звертали увагу на реалізацію виробленої Лондоном політичної лінії, при цьому випускаючи з поля зору стратегічні погляди британської політичної еліти [108; 122; 152]. Так, наприклад, американський історик Б.Буш вважає «що на Близькому Сході за час Світової війни склалося три незалежних політичних центри – в Делі, Каїрі і Багдаді», причому ключовим впливом, на його думку, в регіоні користувалася англо-індійська адміністрація. В іншій своїй роботі Буш прагнув простежити процес створення британської близькосхідної імперії та виявити ті чинники, які справляли переважний вплив на формування британської політики в регіоні. Головним у британській політиці автор вважає прагнення убезпечити підступи до Індії і ліквідувати небезпеку мусульманського повстання проти британської колоніальної влади [84; 85; 86]. Проблемі розробки англійської політики на Близькому Сході після передачі її до відання міністерства у справах колоній присвячена монографія А.Клаймана «Основи британської політики в арабському світі: Каїрська конференція 1921 р.». Дослідник пов'язує необхідність модернізації політики Великої Британії на Близькому Сході з піднесенням

національно-визвольного руху в Єгипті, Іраку та Ірані, а також загрозою з боку кемалістської Туреччини і більшовицької Росії [121, р.78-81].

Загалом слід відзначити, що на сьогоднішній день англомовна історіографія накопичила багатий фактологічний матеріал і здійснила теоретичне осмислення різних аспектів британської політики на Близькому Сході. Водночас є потреба в працях, які висвітлювали б політику Великої Британії в 20-ті роки, використовуючи нові підходи, наприклад, теорію «очікуваних результатів зовнішньої торгівлі», котра була запропонована британськими істориками Д. Коплендом, Ф. Венном і Д. Ергеном. Їхня точка зору полягає у тому, що розглядаючи взаємозв'язок зовнішньоторговельної політики Великої Британії з Туреччиною, треба з'ясувати, яким чином висока міра взаємозалежності може впливати на мирне або немирне розв'язання міжнародних проблем, оскільки вони залежать від «очікуваних результатів» міжнародної торгівлі [227; 151; 156]. Нова теорія економічної взаємозалежності і війни, на яку опираються «ліберальний» і «реалістичний» підходи при розгляді зовнішньої політики, виділяє важливі причинні елементи взаємозалежності. «Ліберали» розглядають вигоди від торгівлі, а «реалісти» знаходять потенційні витрати міжнародної торгівлі. Проте не визначають умови, за яких ці елементи будуть працювати. Введенням динамічного фактору «очікуваних результатів торгівлі» нова теорія показує, що високий рівень залежності призводить як до миру, так і до війни. Коли очікування результатів взаємовигідної торгівлі є позитивними, політичні лідери розраховують реалізувати переваги торгівлі в майбутньому. Отже виникне менше причин для війни; торгівля буде дійсно "стримувати". Однак, якщо лідери налаштовані песимістично щодо розвитку взаємовигідної торгівлі, війна може стати раціональним стратегічним вибором. Залежність Великої Британії від експорту нафти Близького Сходу в поєднанні з різким скороченням товарообігу з Туреччиною, ймовірно, були ключовими факторами зовнішньої політики в 1920-і роки.

У вітчизняній історіографії помітне місце посідає докторська дисертація М.С.Бур'яна [377], у якій досліджено процес формування політики Великої Британії

по відношенню до Єгипту и Судану в першій третині ХХ ст. Автором вперше вводяться в обіг матеріали фондів Архіву зовнішньої політики Росії МЗС СРСР. Це, у першу чергу, фільмокопії документів Форін офіса, зроблені ще в 60-х роках ХХ ст.. в Національному архіві Індії Г.Л. Бондаревським, які стосувалися дипломатичної, політичної та розвідувальної діяльності Великої Британії в Азії.

На основі виявлених архівних документів, опублікованих джерел, а також радянської та зарубіжної преси М.С.Бур'ян дослідив процес формування "єгипетської" політики Великої Британії у 1918-1924 рр. Особлива увага була приділена особливостям виявлення ролі тодішнього кабінету міністрів, Форін офісу та резиденції верховного комісара Великої Британії в Єгипті. М.С. Бур'ян детально висвітлив місце єгипетської проблеми в системі британського імперського мислення, розстановку сил і боротьба думок в англійських правлячих колах з питання про майбутнє англо-єгипетських взаємин, конфлікт з єгипетського питання між представниками британської адміністрації в центрі і на місцях, ставлення провідних партій Великої Британії до проблеми зміни структури відносин між двома країнами, ролі представників Форін офіса на місцях в процесі вироблення зовнішньополітичного курсу відносно Єгипту, причини, хід і наслідки боротьби в правлячих колах Великої Британії з питання створення "єгипетської" політики.

Бур'ян М.С також вносить певні корективи в оцінці мети, завдань і методів британської колоніальної політики в Єгипті, виявляючи сутність і особливості цієї політики в 1918-1924 рр. та переглядає деякі усталені погляди на проблему англо-єгипетських відносин.

Робота О.В.Корнєєвої «Політика Великої Британії та домініонів стосовно трансформації імперії у 1920-х - на початку 1930-х рр.» [379] лише опосередковано стосуються даної теми дисертації.

У роботі Л.В. Сеніної «Росія і "Східне питання" ХІХ ст. в англomовній історіографії (кінець ХІХ - початок ХХІ ст.)» [385] здійснено спробу виявити спільні та відмінні риси розуміння «Східного питання» англomовною історіографією (друга половина ХХ - початку ХХІ ст.) у контексті геополітичних та цивілізаційних підходів. Воно розглядається як досвід протистояння великих держав.

Авторка визначає: По-перше, необхідність переосмислення внеску англомовної історіографії у вивчення проблеми «Східного питання», так як радянська історіографія висвітлювала погляди англо-американських істориків на «Східне питання» з відповідним ідеологічним забарвленням, що ускладнює сприйняття розуміння англомовних істориків міжнародних відносин сучасною вітчизняною наукою. По-друге, в історичній науці немає чіткого визначення поняття «Східне питання»; а його зміст виражаються у географічних та хронологічних межах та ролей головних учасників конфлікту. Тому необхідно проаналізувати таких його компоненти, як кількість залучених країн, хронологічні рамки, географічні кордони, основні причини, характер та наслідки. І хоча більшість сучасних англо-американських дослідників основним у «Східному питанні» визначають балканський компонент, однак Л.В. Сеніна вважає, що Османська імперія відігравала першорядну роль у цьому питанні.

Таким чином "Східне питання" не має чіткого визначення, а дослідники демонструють здебільшого геополітичний підхід при визначенні причин даного конфлікту та частково застосовують цивілізаційний метод. Істориків об'єднує лише розуміння «Східного питання» як масштабної міжнародної проблеми.

Частково торкнувся нафтового аспекту «Східного питання» й Д. Ласкавий в роботі «Велика Британія і міжнародні протиріччя навколо поділу персько-месопотамської нафти, 1918-1920» [275] аналізуючи меморандум Угоди Бертело-Кедмена та перелік територій і умови співпраці в них.

Таким чином окремого комплексного дослідження присвяченого нашій темі ні в українській, ні в зарубіжній історіографії досі не виконано.

1.2. Джерельна база дослідження

Досліджуючи визначену тему, дисертант звернувся до значної кількості джерел різного характеру. З офіційних джерел визначимо багатотомне видання "Документи з британської зовнішньої політиці 1919-1939 років", яке видавалося з 1940-х по 1970-і роки Королівським видавничим відомством Великої Британії за редакцією В.Н. Медлікота, Е.Л. Вудворда і Р. Батлера [14; 15; 16; 17; 18; 19].

Видання містить величезне число документів – головним чином кореспонденцію британського Форін офіс (як внутрішню, так і "зовнішню" – листування з офіційними особами інших країн), стенографічні звіти про засідання міжнародних конференцій, а також Верховної Ради країн Антанти. Для дослідження нашої теми особливе значення мають донесення до Лондона британських верховних комісарів і повірених у справах на Близькому Сході, а також чиновників і офіцерів нижчого рангу. До цих документів близькі доповіді британських послів у Парижі і Вашингтоні, що містять важливу інформацію про плани урядів відповідних країн і про настрої громадськості Великої Британії, Франції та США щодо близькосхідних проблем. Фактична інформація в таких документах також вельми достовірна. Іноді в них міститься виклад важливих статей в місцевій пресі, оригінали яких можуть бути недоступні. Британські дипломатичні представники у своїх діях спиралися на розпорядження керівництва Форін офіс. Наприкінці війни очолював Міністерство закордонних справ Артур Джеймс Бальфур. У 1919 році у зв'язку зі своєю зайнятістю на Паризькій мирній конференції він передав всі інші повноваження лорду Джорджу Натаніел Керзону, який став повноправним міністром після закінчення конференції. Керівники Форін офіс інформували своїх підлеглих про останні рішення британського кабінету та міжнародних конференцій, відповідали на деякі їхні запити і давали вказівки.

У незначній кількості в зазначеному виданні зустрічається також і офіційне листування Форін офіс з послами та главами урядів інших держав, а також офіційні листи керівників інших держав британським офіційним особам. Ці документи можуть бути корисні для з'ясування позицій відповідних країн з того чи іншого питання в тих випадках, коли аналогічні видання дипломатичних документів в цих країнах відсутні (це стосується, насамперед, США, Франції). У збірці невелике місце посідають документи "публічного" характеру – спільні декларації союзних держав та меморандуми окремих делегацій на міжнародних конференціях. Ці документи в концентрованій формі містять основні тези тієї чи іншої "офіційної" точки зору.

Окремо серед дипломатичних документів відмітимо записи переговорів офіційних осіб як на численних міжнародних конференціях, так і в проміжках між

ними, а також на засіданнях Верховної Ради Антанти. У "Документах по британській зовнішній політиці" представлені протоколи всіх конференцій повоєнного часу за винятком Паризької (її першого і головного етапу) і Лозаннської конференцій. Загалом же "Документи по британській зовнішній політиці", завдяки своєму широкому обхвату стали одним з головних джерел в нашому дослідженні. Однак це видання має і ряд недоліків. Серед них, насамперед, слід назвати тематичний принцип групування документів. На початкових етапах роботи це полегшує пошук необхідної інформації, проте надалі дещо ускладнює розуміння міжнародної обстановки того часу.

З 1980-х років у США за редакцією британських дослідників К. Баурна і Д. Камерон Ватта здійснюється нове видання документів з архівів Форін офісу. У ньому репринтним способом відтворюються багато документів, надрукованих свого часу в порядку «конфіденційного друку» друкарнею Форін офіс з метою ознайомлення з ними обмеженого кола чиновників різних британських відомств. Документи, що стосуються країн Близького Сходу, зібрані в «Серії В» цього видання. Вони дуже часто повторюють британське видання, але іноді серед них зустрічаються і неопубліковані раніше документи.. За характером відібраних документів американське видання відрізняється від британського тільки тим, що в ньому відсутні протоколи переговорів [12].

Досить повна добірка документів міститься в 2-му томі спеціального збірника документів з близькосхідних проблем, підготовленого американським дослідником Дж. Хьюрвіцем [13]. Однак і там наведені лише найбільш «базові» документи, причому багато з них скорочені.

Унікальну можливість ознайомлення з важливими британськими джерелами надають мікрофільми, зняті з документів Національного Архіву Індії. Матеріали фондів цього архіву містять інформацію щодо діяльності британської колоніальної адміністрації в Нью Делі, яка підтримувала постійний контакт з міністерством у справах Індії, яке перебувало в Лондоні. Оскільки з низки причин англо-індійська адміністрація була прямо зацікавлена в подіях, що відбувалися на Близькому Сході, зазначений архівний фонд містить велику колекцію документів, пов'язаних з цим

регіоном. Крім внутрішньої документації «Індійського міністерства» тут можна знайти безліч документів Форін офіс (як виданих у порядку «конфіденційного друку», так і у вигляді машинописних копій), які відомство А. Бальфура і Дж. Н. Керзона вважало за потрібне довести до відома керівництва Британської Індії [1-9].

Найважливішим джерелом з історії Паризької мирної конференції є 13-томна публікація документів Державного Департаменту США, пов'язаних з цим форумом. [34; 35; 35; 36; 37; 38]. Крім внутрішньої кореспонденції американського зовнішньополітичного відомства, тут повністю опубліковані протоколи всіх офіційних засідань конференції, включаючи пленарні засідання, переговори в рамках «Ради Десяти», «Ради Чотирьох», і «Ради глав делегацій», яка замінила «четвірку» після підписання Версальського договору. Протоколи «Ради Десяти» в інших виданнях не відтворюються, а стенограми «Ради глав делегацій» з мінімальними скороченнями увійшли в британське видання дипломатичних документів. Об'єктивний аналіз цих протоколів можливий тільки при їх порівнянні з іншими джерелами, насамперед мемуарного характеру.

Документи Лозаннської конференції були випущені французьким міністерством закордонних справ "по гарячих слідах" цих подій. [20] Наведені у виданні ноти і меморандуми делегацій країн Антанти являють собою лише "кінцевий продукт" їхньої спільної роботи. Сам процес їх вироблення в згаданому виданні не показаний.

Радянська публікація дипломатичних документів "Документи зовнішньої політики СРСР" має як безперечні переваги, так і суттєві недоліки. Всі матеріали підібрані за чітким хронологічним принципом, але охоплення цього видання набагато вужче, ніж у британського аналога. Воно включає майже виключно офіційну переписку НКЗС із зарубіжними офіційними особами, а також офіційні заяви радянського уряду з міжнародних питань. До видання увійшли тексти договорів Радянської Росії, інших радянських республік з іноземними державами (чого немає в британському виданні), але не показаний процес їх вироблення. Крім того, тексти багатьох договорів, угод і декларацій часто публікуються як додатки в різного роду публіцистичній та мемуарній літературі, а також потрапляють на

сторінки преси (головним чином "офіціозів"). Повністю відсутня і "внутрішня" документація НКЗС. Серед документів, представлених у цьому збірнику, особливий інтерес становить листування глави НКЗС Г.В. Чичеріна з його заступником М.М. Литвиновим під час Лозаннської конференції. [41; 42; 43; 44].

Важливим видом джерел офіційного походження є тексти міжнародних договорів, угод, конвенцій, декларацій і т.п. [47; 48; 49]. У нашій праці використовуються договори двох основних видів: загальні договори, які охоплюють всі або майже всі аспекти відносин між договірними сторонами (Севрського і Лозаннського) і договори приватного характеру, що стосуються окремих питань (наприклад, англо-французькі нафтові угоди або франко-турецький Анкарський договір 1921 року). Відповідно різним є і рівень дипломатичного представництва осіб, що укладали договори. Крім того, договори та угоди поділяються на попередні і остаточні, секретні та відкриті.

Найбільш доступними виданнями, що містять тексти найважливіших дипломатичних угод, є "Міжнародна політика новітнього часу в договорах, нотах і документах" і "Севрський мирний договір і акти, підписані в Лозанні" [47; 48; 49; 54]. Перше з них, в декількох томах, об'єднує найбільш важливі для дослідження документи того часу, але тексти договорів там представлені зі скороченнями (втім, досить незначними). У другому, крім повних текстів двох основних договорів, опубліковані і всі супутні документи. Значний інтерес становить вступна стаття і коментарі до Севрських і Лозаннських документів, підготовлені А.В. Сабаніним, який був секретарем радянської делегації в Лозанні.

Іншим важливим офіційним джерелом є парламентські матеріали. Британські парламентські матеріали представлені багатотомним виданням "Парламентські дебати", які видаються окремо для кожної палати. Кожен том цієї публікації охоплює період приблизно в три-чотири тижні. Матеріали Палати Громад зберігаються, зокрема, в Російській державній бібліотеці (м. Москва) [21; 22; 23]. Проте реальний вплив Парламенту на зовнішню політику у Великій Британії був надзвичайно слабким.

Крім джерел офіційного походження, значений інтерес становлять матеріали преси, зокрема, з англійських друкованих видань – газет “Daily Express» за 1924-1925 роки, “Daily Herald” (1923-1925 pp.), “Daily Telegraph”, 1925 p.(за травень, червень, серпень), “Labour Monthly” за листопад 1925 року, “Morning Post” (1925), “Manchester Guardian” (1924-1925 pp.), “Observer” (1924-1925 pp.) “Times” (1923 – 1929 pp.) , “Westminster Gazette” (1925), “Worker’s Weekly” (1925) та англійських і американських журналів: “The Economist Review / Review of the Foreign Press (1926),” “The Near East and India “ (1925-1928), “The 19-th Century and After” за березень 1926 року, “North American Review”, “The Contemporary Review U.S.A.” (1923). Фактичний матеріал, опублікований у пресі, заслуговує на певну довіру лише тоді, коли інформація виходить від власного кореспондента газети на місці подій. В інших же випадках інформація потребує перевірки. Набагато більш цікавою є "оціночна" сторона матеріалів преси. У такого роду виданнях уряд отримувал ще одну можливість (крім дебатів у парламенті) довести до публіки свій погляд на основні проблеми міжнародного життя і спробувати переконати читачів у правоті своїх дій. Крім того, газетна кампанія могла також стати додатковим засобом дипломатичної боротьби, бо журналістам дозволялося у своїх висловлюваннях заходити трохи далі, ніж це дозволялося дипломатичною мовою на міжнародних конференціях. Наприклад, британські представники в Парижі регулярно надсилали до Форін Офіс виклад найважливіших статей в “Daily Telegraph”, “Times”, “The Economic Review”.

У дисертації використовувалися публіцистичні твори Арнольда Тойнбі “Західне питання в Греції та Туреччині” [148]. Американські публіцисти також не обійшли стороною близькосхідні проблеми. Особливий інтерес становить книга Г. Гіббонса, який працював на Паризькій мирній конференції як журналіст [101].

Важливу групу джерел складають спогади та мемуари і, насамперед, спогади політичних діячів – учасників подій. Першими за важливістю визначимо спогади британського прем'єр-міністра Девіда Ллойд Джорджа. Зокрема матеріал, зібраний у другій частині його мемуарів, має назву “Правда про мирні договори”. Однак, зважаючи на крайню тенденційність автора, ці мемуари не можуть служити базовим

джерелом навіть для вивчення суто фактичної сторони подій. Їх реальну картину доводиться, опираючись на інші джерела, буквально «реконструювати», не тільки заповнюючи відсутні ланки, а й «виправляючи» навмисні спотворення автора.[73].

Свої спогади про цей період залишив і У. Черчилль, який обіймав у коаліційному уряді посаду спочатку військового міністра, а потім міністра у справах колоній. Його позиція мемуариста відповідає його позиції політика. Він досить суворо критикує багато дій Ллойд Джорджа, з якими сам не був згоден в описуваний час, але повністю підтримує його дії у період Чанакської кризи, оскільки на той час жорстка позиція коштувала самому Черчиллю міністерського портфеля. Критичне ставлення до політики Ллойд Джорджа робить мемуари Черчилля більш надійним джерелом, ніж спогади самого прем'єр-міністра [61]. Із західноєвропейської мемуарної літератури варто виокремити мемуари видного політичного діяча Англії Л.С.Емері. Вони цікаві тим, що автор висвітлює обстановку в англійському парламенті під час обговорення основних питань Лозаннської конференції [78].

Певні деталі Паризької мирної конференції допомагає висвітлити «Архів полковника Хауза» – добірка з щоденникових записів головного радника В.Вільсона, а також ряду інших важливих документів, упорядкованих та з розгорнутими коментарями професора Ч. Сеймуром [77]. Багатий матеріал для дослідження дають спогади і щоденники деяких інших діячів, що не відігравали визначальної ролі в міжнародних справах, але були свідками й учасниками багатьох важливих подій. До числа такого роду джерел належать твори Гарольда Нікольсона – одного з секретарів британської делегації на багатьох повоєнних конференціях. Одна з його книг "Як робився світ в 1919 році" присвячена Паризькій мирній конференції [75]. Перша частина книги – спогади автора про свою роботу на конференції та загальна оцінка результатів її діяльності (достатньо песимістична). Друга частина – щоденник Нікольсона, написаний під час конференції. Особлива цінність щоденника полягає й у тому, що автор безпосередньо брав участь від імені Великої Британії у роботі "грецького" комітету експертів, що розглядав територіальні претензії Греції до сусідніх країн. Інша книга Нікольсона присвячена

дипломатичній діяльності лорда Керзона [65]. Певний інтерес становлять щоденники лорда Рідделл – прес-секретаря Ллойд Джорджа, з яким британський прем'єр іноді ділився важливими думками про політичну ситуацію [68] Щоденники американського експерта на Паризькій Конференції Дж.Бонсай являють собою як би «американський аналог» щоденників Г. Нікольсона. Готуючи їх до видання, автор помістив матеріал за тематичним принципом. Головний предмет його інтересів – поведінка «малих держав» (у тому числі Греції і арабського уряду Фейсала) на конференції [60].

Політика Великої Британії знайшла своє відображення головним чином в опублікованих документах з архівів Форін офіс, а також у спогадах політичних діячів і в парламентських матеріалах. У ряді випадків брак інформації можна заповнити за рахунок турецьких (спогади турецьких дипломатів Я.К.Караосманоглу, Є.Дж. Пакера, лідера турецької революції М. Кемаля), американських і радянських джерел. [71; 76; 70].

Безумовно, на велику увагу заслуговують мемуари головного противника країн Антанти – Мустафи Кемаль-паші (Ататюрка). Для нас можуть становити інтерес спогади Кемаля про його переговори з іноземними представниками і з офіційними особами в Константинополі, які були тісно пов'язані з великими державами, але не поривали приватних контактів з Кемалем. Велику цінність мають примітки до спогадів Кемаля, складені видавцями. Вони не тільки коментують текст Кемаля від свого імені, а й наводять великі цитати з інших джерел. Багато документів невеликого обсягу подаються в цих примітках повністю. Для кращого розуміння характеру національно-визвольної боротьби в Туреччині та її лідера Мустафи Кемаля можуть виявитися корисними спогади повноважного представника Радянської Росії в Анкарі в 1922-1923 роках С. І. Аралова [69]. Деякі важливі факти про події «на місці» можна почерпнути і зі спогадів М. Елліотт – американської медсестри, яка працювала в Туреччині в 1919-1920 роках [62].

Значний документальний масив дає можливість проаналізувати, систематизувати та узагальнити факти, задля відтворення більш повної картини

історичних подій цього періоду і обґрунтувати провідну роль Великої Британії в перебудові Близького Сходу в контексті вирішення «Східного питання».

1.3. Методологічні засади дослідження проблеми.

Методологічною основою роботи є сукупність вироблених і використаних сучасною наукою принципів і методів наукового дослідження. Дисертація виконана на основі принципів історизму, об'єктивності та науковості. Принцип історизму виражений в аналізі конкретно-історичних чинників, що визначили динаміку та характер зовнішньої політики Великої Британії у близькосхідному регіоні, виокремленні в ній загального й особливого. Принцип об'єктивності знайшов відображення у зваженій оцінці та неупередженому аналізі британської політики на Близькому Сході в досліджуваній період, її мети, мотивів і результатів. Також застосовувалися методи опису та теоретичного узагальнення.

Окрім окреслених методів, в роботі також використовувалися історико-генетичний, історико-порівняльний та проблемно-хронологічний підходи, а також методи індукції і дедукції та метод сходження від абстрактного до конкретного.

Історико-генетичний метод дозволив простежити процес формування британської політики в регіоні Близького Сходу, реалізації поставлених завдань і досягнення конкретних результатів, а також виявити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності політики Великої Британії на Близькому Сході. Крім того, історико-генетичний метод застосовувався для аналізу змін у політиці англійського уряду та окремих його відомств на Близькому Сході, взаєминах арабського населення Близького Сходу з мандатною владою.

Історико-порівняльний метод дав можливість виявити ряд спільних рис і відмінностей у позиціях британських урядовців щодо близькосхідної політики Великої Британії в окреслений період, а також виявити особливості практичного втілення розробленої в Лондоні політики колоніальними, окупаційними і мандатними адміністраціями.

Проблемно-хронологічний метод дав можливість виділити з об'єкта дослідження ряд проблем, таких як політика Великої Британії в Туреччині в

постлозанський період, курдська проблема в умовах «мосульської кризи», хронологічно їх структурувати і послідовно розглянути.

Історичне дослідження неможливе без використання певних теоретичних принципів як «системи координат», в рамках якої аналізуються історичні факти, а також застосування певних теоретичних понять як ефективних інструментів наукової роботи. Сучасна теорія міжнародних відносин розробила досить широкий арсенал таких принципів і понять.

В області історії міжнародних відносин цей загальний для будь-якої науки принцип набуває цілком конкретних обрисів. «Системність, стосовно до міжнародних відносин, означає такий характер довготривалих взаємин між державами або групами держав, що відрізняє стабільність і взаємозалежність, в основі якого лежить прагнення до досягнення певного, усвідомленого комплексу стійких цілей, і де тією або іншою мірою присутні елементи правової регламентації базових аспектів міжнародної діяльності». [166, с. 12.]. Оскільки основними суб'єктами міжнародних відносин у досліджуваній період виступають національні держави, які є складними соціальними системами, то систему міжнародних відносин слід розуміти як «багаторівневий комплекс взаємодій» ряду держав. Її розвиток перебуває в тісному взаємозв'язку як з внутрішньою еволюцією держав, так і з процесами світового піднесення. Іншими словами, аналіз конкретних історичних форм системи міжнародних відносин неможливий без урахування основних політичних та економічних характеристик складових її держав, а також певного етапу, на якому перебував у той період розвиток всесвітньої історії. Особливо важливим є вивчення реального (а не формального) процесу прийняття зовнішньополітичних рішень у кожній державі. [273, с. 81.]. При цьому зовнішня політика країн, незважаючи на всі розбіжності її «творців», розглядається як цілісне явище, усвідомлений курс цієї держави на міжнародній арені. З моменту виникнення системності як історичного явища, всі держави розглядаються в рамках тієї чи іншої історично сформованої моделі міжнародних відносин, або в стані переходу від однієї моделі до другої. Такі моделі проходять через певні етапи розвитку і мають відповідні хронологічні межі. Період, досліджуваний у дисертації,

зазвичай відносять до Версальської (або Версальсько-Вашингтонської) системи міжнародних відносин. Період з кінця 1918 по 1925 рік вважається «фазою становлення і консолідації» цієї моделі, тому базовою теоретичною установкою цього дослідження буде теза про те, що його об'єктом є один з регіональних аспектів «Східного питання» в політиці Великої Британії на Близькому Сході у фазі становлення Версальської моделі міжнародних відносин. Зазначимо, що ці відносини розглядаються як найважливіший системоутворюючий фактор.

Так як система міжнародних відносин є «однією з найменш організованих і структурованих суспільних систем», а Версальсько-Вашингтонська система була «самою недовговічною і неміцною моделлю організації світової спільноти», то виявити специфічні закономірності її розвитку досить складно. Однак ми можемо використовувати як теоретичний інструмент загальні для всіх моделей підходи, згідно з якими держави як суб'єкти міжнародних відносин володіють об'єктивними інтересами, які включають стратегічні, політичні, економічні, правові та ідеологічні складові, тісно переплетені між собою. [166, с. 15-17]. Політична діяльність держав визначається прагненням до захисту цих інтересів.

Аналізуючи Севрський мирний договір 1920 р. та Лозаннський мирний договір 1923р. щодо репатріації військовополонених, забезпечення прав малих народів, реституції матеріальних цінностей був використаний цивілізаційний підхід. Так, за Лозаннським договором Греція зобов'язувалася відшкодувати «збитки, заподіяні в Анатолії противними законам війни діям ...» [Севрський мирний договір і акти, підписані в Лозанні .. С. 124]. Аналіз гуманітарного аспекту міжнародних договорів, в зв'язку з формуванням основ нового світопорядку на Близькому Сході, довгий час залишався практично поза увагою істориків. І хоча не всі зазначені питання знайшли дозвіл в рамках Версальсько-Вашингтонської системи, сама їх постановка означала прорив в напрямку гуманізації міжнародних відносин.

Найважливіше значення для дослідження має принцип історизму, який виражається у необхідності розглядати всі явища в історичному контексті, у тісному зв'язку з іншими явищами та в розвитку. Близьким до нього є також принцип системності. Крім того слід зазначити, що принцип історизму передбачає

недопущення перенесення в минуле ідей та понять наступних епох, а також невиправданого уподібнення (явного чи прихованого) давніх подій більш пізнім або сучасним.

РОЗДІЛ 2

Розділ 2. Велика Британія та проблема перебудови Близького Сходу після Першої світової війни

2.1. «Східне питання» і англійська дипломатія на міжнародних конференціях в 1919-1920-і роки.

Детальне вивчення розгляду «Східного питання» на Паризькій мирній конференції стало можливим лише після опублікування урядом США в 1943-1948 рр. Тринадцятитомної збірки американських документів під назвою «Документи, які стосуються зовнішніх відносин Сполучених Штатів, Паризька мирна конференція 1919 року» [26-32] Тенденційний підбір матеріалів знижує наукову значимість цієї публікації. Але у ній залишається чимало цінного матеріалу про англо-американське суперництво на Близькому Сході.

Вирішення «Східного питання» на Паризькій мирній конференції 1919 року ускладнилося загостренням англо-американських і англо-французьких протиріч через поділ Туреччини. Д. Ллойд-Джордж у своїх мемуарах писав, що «турецьке питання» було найскладнішим і його вирішення мало великі труднощі» [63].

Тож розглянемо, позиції Великої Британії, США, Франції, Італії в період роботи конференції.

Велика Британія, що мала найбільші збройні сили на Близькому і Середньому Сході, прагнула повністю заволодіти Туреччиною і встановити контроль над Протоками Чорного моря. Ще на початку Першої світової війни Д.Ллойд-Джордж виступав з вимогою вигнати турків з Європи. У відповідь на публікацію радянським урядом таємних договорів, Д.Ллойд-Джордж заявив 4 січня 1918 року: «Ми не ведемо війни також в ім'я руйнування Австро-Угорщини або позбавлення Туреччини її столиці чи її багатих і прославлених володінь в Малій Азії і Фракії, де живе населення переважно турецького походження. Незважаючи на те, що ми не заперечуємо права турецької імперії на її внутрішні володіння з турецьким населенням і на її столицю – Константинополь. Протоки між Середземним та Чорним морями повинні бути інтернаціоналізовані і нейтралізовані. Аравія,

Вірменія, Месопотамія, Сирія та Палестина мають, на нашу думку, право на визнання особливих, національних умов ... відновлення колишнього суверенітету Туреччини над згаданими мною територіями неможливе» [71, с.56].

Всупереч публічній заяві про те, що Велика Британія не заперечує прав Туреччини на її столицю Константинополь англійський уряд рішуче виступав на Паризькій конференції за вигнання турок з Європейської Туреччини. Він мав намір встановити в Туреччині свій політичний режим або владу іншої васальної держави. Такою васальною державою могла бути на той час Греція. Стосовно ж Азійської Туреччини, то англійські правлячі кола мали намір розчленувати її територію і розплатитися нею, як розмінною монетою, зі своїми союзниками. Арабські області Велика Британія хотіла поставити безпосередньо під свій контроль.

Франція прагнула захопити Кілікію, де її інтереси зіштовхувалися з інтересами США, які прагнули включити Кілікію до «Великої Вірменії», яка перебувала під впливом американських торговельно-фінансових кіл.

Італію в «Східному питанні» цікавив південно-західний сектор Анатолії, включаючи Анталію, Конью та Ізмір.

З чіткими планами розділу Туреччини прибула на конференцію і американська делегація. Правлячі кола Сполучених Штатів Америки прагнули використовувати військово-стратегічне становище Туреччини, щоб витіснити звідти англійців і встановити свій контроль на всьому Близькому Сході: вони хотіли використовувати Туреччину і як енергетичне джерело сировини, і як ринок збуту, і як сферу використання американських капіталів. Крім того, Туреччина цікавила США, як й інші країни, бо була зручним плацдармом у протистоянні з Радянською Росією. Плани поділу Туреччини отримали відображення в картах, складених Державним Департаментом 21 січня 1919 року. Згідно з ними Туреччина мала бути поділена на три держави: 1). Туреччину; 2). Вірменію; 3). Константинополь. До Турецької держави мали відійти території Анатолії від міста Аїті-Тавра на сході до лінії, що проходила через місто Бусра, паралельно протокам Босфор і Дарданелли. Столицею Туреччини передбачалося зробити місто Коньї [191, с.294]. До складу так званої «Константинопольської держави» повинна була увійти європейська Туреччина з

Протоками Босфор і Дарданелли і все узбережжя Мармурового моря, а також Західна частина Анатолії з містом Бусра і Бандирма. У коментарях до карт «Константинопольської держави» говорилося в завуальованій формі про приєднання до неї в майбутньому не тільки всієї Східної, але й Західної Фракії, яка повинна була відійти до Болгарії. Таким чином США сподівалися використовувати мандат на «Константинопольську державу» з метою подальшого просування на Балкани. Згідно з інструкцією Лансинга, Константинополь і Протоки мали бути виділені або в окрему державу, що перебувала б під міжнародним контролем, або передані від імені Ліги Націй якійсь державі як підмандатна територія. З Європейської Туреччини турки мали бути переселені в Анатолію. На прибережній території Анатолії, населеної греками, американські дипломати хотіли встановити міжнародний контроль і передати її Греції, як мандатарію цієї території [324, с.191]. Палестина, Месопотамія та Аравія проектувалися як мандатарія Англії, Сирія – Франції; щодо Вірменії, Константинополя і проток Анатолії американці навмисне не називали мандатарія, сподіваючись прибрати ці території під свій контроль.

Виникнення мандатної системи після Першої світової війни було не випадковим. Воно стало результатом гострих розбіжностей у вирішенні так званого «Східного питання» по розділу територій Османської імперії. На Паризькій конференції дипломатичні представники всіх держав, які в ній брали участь, доклали чимало зусиль для того, щоб домогтися позитивного для себе вирішення питань, пов'язаних з розподілом мандатів.

Загалом, «Східне питання» на конференції можна поділити на три частини 1) доля Константинополя і проток; 2) доля малоазійських володінь Туреччини; 3) доля арабських територій (Палестини, Сирії та Месопотамії).

30 січня 1919 року європейські держави оголосили про те, що Вірменія, Сирія, Палестина, Аравія та Месопотамія повинні бути відокремлені від Туреччини і перетворені в підмандатні території [27, р.806-807, р. 816-817]. Так було покладено початок «Східного питання», пов'язаного з розділом територій колишньої Османської імперії.

Боротьба розгорілася на конференції через поділ арабських володінь Туреччини. Тут зіштовхувалися інтереси Великої Британії та Франції. Але військова перевага на Близькому Сході була за Великою Британією, і саме вона прагнула закріпити за собою захоплені там позиції. Велика Британія претендувала не тільки на Палестину та Ірак з головним нафтовим центром – Мосулом, який за договором 1916 року мав відійти до Франції, але й на більшу частину Сирії, з чим не погоджувалася Франція.

Угода Сайкс-Піко була маневром англійської дипломатії. Відчуваючи в той час труднощі на Близькому Сході і потребує допомоги Франції, Велика Британія змушена була піти на поступки. Але як тільки ситуація змінилася, Велика Британія поставила питання про перегляд цієї угоди. Вже в 1917 році вона відмовилася від встановлення в Палестині міжнародного режиму і наполягла на передачі її під свій контроль. У 1918 році з цією позицією змушені були погодитися Франція і США.

У грудні 1918 року англійський уряд оголосив угоду Сайкс-Піко недійсною. Ще раніше, у вересні-жовтні того ж року, Сирія була зайнята англійськими військами. У Дамаску було утворено національний уряд на чолі з Файсалом аль-Хашимі – хиджазським феодалом, англійським ставлеником. Країна була розділена на дві зони: західну і східну. «Східна зона» була окупована англійцями; в «Західній зоні», яка включала Ліван, Латаксію і Александретський санджак, крім англійських військ, перебували також французькі війська.

На Паризькій мирній конференції Франція боролася проти розділу Сирії, за вигнання звідти англійських військ і встановлення французького мандата на всю її територію. Але на більшу частину Сирії претендувала й Велика Британія. І хоча Д. Ллойд-Джордж у своїх виступах на конференції наголошував на політичній незацікавленості Великої Британії у Сирії, водночас він заявляв, що економічні права Великої Британії в Сирії повинні бути збережені. Після того, як Жорж Клемансо поступився Великій Британії Мосулом, Д.Ллойд-Джордж нібито не став заперечувати проти окупації Сирії французькими військами. Але фактично Англія всіляко намагалася обмежити апетити Франції. Так, у відповідь на ноту Франції від 15 лютого 1919 року, в якій Ж.Клемансо підтверджував свою згоду на передачу

Мосула Англії, Д.Ллойд-Джордж представив карту розташування окупаційних військ на території колишньої Османської імперії. Ця карта передбачала значне обмеження території, яка мала перебувати під контролем Франції [28, р.5]. Ж.Клемансо відмовився розглядати такий проект.

Особливо бурхливого обговорення «Східне питання» набуло під час засідання 20 березня 1919 року. На цій нараді було здійснено спробу вирішити його остаточно. Боротьба за розподіл спадщини Османської імперії посилилася через претензії Великої Британії на Сирію. Франція не хотіла поступатися. США вирішили виступити посередником, і В. Вільсон запропонував до винесення остаточного рішення з цього питання надіслати в намічені підмандатні території комісію, яка з'ясувала б, чи погоджується місцеве населення мати мандатарієм Англію або Францію [28, р.9].

Д.Ллойд-Джордж і Ж.Клемансо, які розуміли, що результат роботи комісії буде не на їхню користь, зустріли пропозицію В. Вільсона прохолодно. Британський представник намагався заперечувати, посилаючись на те, що робота комісії надовго затримає вирішення «Східного питання» [28, р.13]. І зрештою Велика Британія та Франція ухилилися від відправки своїх представників на Близький Схід. Американці ж надіслали комісію, відому під назвою «комісія Кінга-Крейна». І хоча з деяких питань думки членів комісії розійшлися, все ж вони одноголосно проголосували за виділення Константинополя, Проток і Мармурового моря в окрему державу з передачею цих територій якій-небудь країні, бажано США. Британські представники Ради чотирьох Паризької конференції погодилися на задоволення грецьких домагань в Малій Азії, в той час як американці рішуче виступили проти розчленування Азійської Туреччини і відстоювали передачу цієї території якому-небудь мандатарію, явно маючи на увазі себе [28, р.482].

14 травня 1919 року делегація Великої Британії запропонувала Раді чотирьох проект розділу Туреччини, згідно з яким на її території виділялися: а) грецька зона; б) Турецька держава, що мала б включати всю Анатолію, але під міжнародним контролем (йшлося про іноземних радників при найважливіших міністерствах); в) зона комерційних і імміграційних інтересів Італії в районі Анталії; г) Вірменія,

Константинополь, Протоки Босфор і Дарданелли, Мармурове море та невелика прилегла територія мали стати підмандатними територіями Сполучених Штатів Америки [28, р.622-623].

Після тривалого обговорення планів поділу Туреччини прийшли до наступних рішень: 1) Туреччину видаляють з Європи та Вірменії; 2) Греція отримує зону Ізмір, Айвалі та мандат на більшу частину провінції Айдин; 3) Італія отримує мандат на південну частину Малої Азії від Мармаріса до Мерсін та Конья; Франція бере інше [74, с.258]. Що стосується мандата на Вірменію і Константинополь, то він був запропонований Д. Ллойд-Джорджем В. Вільсону, з чим президент США охоче погодився.

Однак рішення про передачу США мандата на Вірменію, Константинополь, Протоки Босфор і Дарданелли незабаром було переглянуто. Якщо британський прем'єр Д. Ллойд-Джордж, свого часу вимагав вигнати турків з Європейської Туреччини і доводив необхідність цього «в інтересах усього світу», то зі зміною міжнародної обстановки змінив свою позицію і вніс пропозицію залишити туркам Константинополь. Імперські правлячі кола Великої Британії побоювалися, що вигнання турків з Константинополя стане додатковим поштовхом до розгортання національно-визвольного руху в колоніях Великої Британії аж до повного краху британської політики на Сході. Виходячи з цього, Д. Ллойд-Джордж вніс нову пропозицію про долю Константинополя. Британський прем'єр розраховував при цьому досягти двох цілей – з одного боку, він сподівався підняти авторитет англійського уряду в очах мусульман усього світу, а з іншого – вважав, що після перемоги греків над національно-визвольним рухом в Туреччині Англія зможе управляти через султана Анатолією і поступово захопити всю Туреччину.

Зручним приводом для перегляду питання про Константинополь став приїзд до Парижа, на засідання Ради чотирьох, індійської делегації. Ця делегація була підібрана британською владою і не мала нічого спільного зі справжніми представниками індійського народу. Вона очолювалася міністром у справах Індії Е. Монтегю і складалася з прихильників англійської колоніальної адміністрації. Всі

члени делегації виступали на конференції з вимогою збереження турецької держави і залишення турків і султана в Константинополі [28, р.690-701].

Британський прем'єр-міністр зробив вигляд, що виступ індійської делегації справив на нього сильне враження і начебто вперше відкрив йому очі, і саме тому він переглянув своє рішення про вигнання турків з Константинополя. Відтак він став посилаючись на те, що турки в Анатолії складають 90% населення. В. Вільсон в тон Д. Ллойд-Джорджу заявив, що індійська делегація справила і на нього велике враження, що найбільше його вразило нагадування індійської делегації про нібито забуту ним обіцянку, дану в «14 пункті», зберегти турецький суверенітет [28, р.690-701]. В. Вільсон розгадав тактику англійців щодо захоплення всієї Туреччини, запропонував свій план, розрахований на розширення сфери американської присутності: передбачав анексію не тільки Константинополя і Вірменії, а й всієї Анатолії.

Прагнучи підпорядкувати всю Туреччину англійському впливу, Д. Ллойд-Джордж виступив проти розчленування Анатолії і надання Франції та Італії мандатів на її територію. Британський прем'єр-міністр підтримав план В. Вільсона саме тому, що він передбачав усунення з Анатолії як італійців, так і французів. Якщо раніше Д. Ллойд-Джордж доводив, що турки не здатні до самостійного державного існування, то тепер він стверджував протилежне і відстоював збереження Азійської Туреччини як єдиної турецької держави. Намагаючись довести недоцільність декількох мандатаріїв в Анатолії, він заявляв, що якщо Анатолія буде розділена на дві зони – північну (французьку) і південну (італійську), а султан залишиться в Бурсі, то Франція неминує буде втручатися в справи італійської зони [28, р.709]. Мандат на Анатолію, доводив Д. Ллойд-Джордж, найдоцільніше передати такій державі, яка буде мати мандат на Константинополь. Найбільш відповідною країною для цього, заявляв британський прем'єр, є США, оскільки вони не мали в минулому жодних ускладнень з мусульманським світом [28, р.757].

Зміна політики Великої Британії було не випадковою. Пропозиція Д. Ллойд-Джорджа про передачу США мандата на Константинополь, Протоки, Вірменію,

Анатолію, а також контроль над Кавказом була викликана прагненням британського кабінету ціною поступок США на Близькому Сході забезпечити тісніше англо-американське співробітництво в повоєнній системі рівноваги сил, посилити загальний фронт проти Радянської Росії і заручитися допомогою США для боротьби проти національних рухів в Туреччині, Іраку, Сирії. Щоб заспокоїти Францію, Д.Ллойд-Джордж обіцяв Ж. Клемансо, що до Франції відійде Сирія [28, р.765].

У результаті цього тривалого обговорення був прийнятий новий план розділу Туреччини, який передбачав:

1. США отримують повний мандат (a fulllmandate) на Константинополь, Протоки Босфор і Дарданелли.

2. Перша альтернатива – США отримують легкий мандат (a lightmandate) на всю Анатолію; султан і його уряд залишаються в Константинополі.

Друга альтернатива – якщо США не приймуть мандата на всю Анатолію, то цей район залишиться без мандатарія під суверенітетом султана.

3. Частина Айдинського вілайєта буде з'єднана з Грецією. Греція не отримає мандату в будь-якій іншій зоні.

4. США отримають повний мандат на Вірменію та Кілікію.

5. Мандат на Вірменію включає тимчасовий мандат на російську Вірменію, Азербайджан і весь кавказький район, «в очікуванні рішення російської проблеми».

6. Франція отримає тимчасовий мандат на Сирію, в очікуванні звіту комісії, надіслану на Близький Схід.

7. Велика Британія отримає тимчасовий мандат на Месопотамію і Палестину, в очікуванні того ж звіту.

8. Аравія залишається незалежною.

Цей попередній план вирішення «Східного питання» відповідав, насамперед, прагненню нафтових компаній Великої Британії і США отримати доступ до енергоресурсів Близького Сходу. У другій половині 1919 року значна частина території Туреччини була зайнята військами союзників Великої Британії. Англійці, які раніше знаходилися в Протоках, з'явилися і в Самсуні. У Александретті та Кілікії діяли французи. Стосовно США, то американський уряд посилав на Близький Схід

різні комісії, які отримували інструкції для проведення в Туреччині відповідної роботи та надсилали прохання до Сенату США або безпосередньо до В.Вільсона про те, щоб США взяли єдиний мандат на всю Туреччину та Вірменію [27, р.11].

Англіїці прагнули завербувати прихильників британського мандата над Туреччиною. Їх опорою були представники інтересів торговельно-фінансового, інонаціонального капіталу та земельно-клерикальні кола на чолі з султаном. Особливо багато прихильників британського мандату було серед клерикалів. Вони об'єдналися в «Товариство друзів Англії» [26, р. 888]. Основне завдання цього товариства полягало в тому, щоб заручитися підтримкою британського уряду на момент підписання мирного договору на Паризькій конференції.

Абсолютно несподіваною виявилася відмова конгресу США взяти мандат на Туреччину. Правлячі кола США повернулися до політики ізоляціонізму та змінили методи свого економічного проникнення до Туреччини. 9 грудня 1919 року з Парижа виїхав останній представник США на Паризькій конференції. У вирішенні «Східного питання» настав новий етап, який характеризується, по суті, посиленням британського впливу. Таким чином 1920 рік, особливо його перша половина, став періодом боротьби між Великою Британією і Францією за нафтові території колишньої Османської імперії та за торговельні шляхи до Аравії.

11 грудня 1919 року в Лондоні розпочала роботу конференція, скликана Великою Британією й Францією для врегулювання спірних питань. Велику Британію представляв Д.Ллойд-Джордж, Дж. Керзон і державний секретар Філіп Керр, Францію – Ж.Клемансо, Поль Камбон (французький посол в Лондоні), директор департаменту політики та комерції Міністерства закордонних справ Франції Філіп Бертелло і Де Флері (французький повірений у справах в Лондоні). На конференції Д.Ллойдж-Джордж і Ж.Клемансо навіть не згадали про США, а під час обговорення питання про вигнання турків з Константинополя Д.Ллойд-Джордж, повертаючись до ідеї В. Вільсона про мусульманський Ватикан, проявив таку «забудькуватість», що назвав ідею В. Вільсона «ідеєю Венізелоса» (прем'єр-міністра Греції) [16, р.739].

Політика Великої Британії і Франції у «Східному питанні» дещо зблизилися. Д. Ллойд-Джордж запропонував розширити сферу англо-французького контролю і включити в неї, крім Проток і Мармурового моря, Константинополь.

Ще зовсім недавно британський прем'єр-міністр у своїх виступах доводив необхідність залишити султана в Константинополі. Тепер, коли стало очевидно, що США не отримає мандат на Туреччину, англійський уряд вирішив прибрати всю Туреччину під свій контроль, але хотів це зробити під виглядом встановлення англо-французького контролю. Оскільки відкрито запропонувати передати лише Великій Британії мандат на всю Туреччину Д.Ллойд-Джордж не наважувався, бо розумів, що Франція ніколи на це не погодиться. Охорону Проток Д.Ллойд-Джордж пропонував здійснити англо-французьким військами, утримувати яких повинно було населення Константинополя. Управляти цими військами мав «нейтральний комісар».

План Д.Ллойд-Джорджа про встановлення англо-французького контролю над Константинополем і Протоками в умовах 1919 року означав би фактичне захоплення англійцями цієї території. З метою маскування свого плану й було запропоновано створення «нейтральної міжнародної держави» під англо-французьким контролем, Д.Ллойд-Джордж посилався на загрозу об'єднання Радянської Росії з Німеччиною і їхній наступ проти Туреччини [16, р.739]. Він заявляв, що якщо залишити господарями Константинополя турків, яких там було близько 50 тис. чоловік, то вони можуть закрити Босфор, хоча Дарданелли залишалися відкритими.

Д.Ллойд-Джорджа підтримав міністр закордонних справ Дж.Н.Керзон. Він намагався довести, що вигнання турків з Константинополя є необхідною умовою для здійснення рішень мирної конференції поставити територію, що знаходиться між Протоками, під міжнародний контроль. Якщо залишити турків у Константинополі, – говорив Дж.Н.Керзон, – важко буде мотивувати їх вигнання з Андріанополя. Константинопольське питання англійці пов'язували з вирішенням питання у Малій Азії. У контексті «Східного питання» Д.Ллойд-Джордж висунув два варіанти вирішення так званого «малоазійського питання». Один шлях – створити в Анатолії «незалежну турецьку державу», інший – створити державу, аналогічну Єгипту, на чолі з султаном, який номінально вважався б сувереном,

водночас фактичний контроль здійснювався б Англією і Францією [16, р.729]. Другий варіант Д.Ллойд-Джордж тут же відкинув, вказавши, що він нагадує кондомініум (спільне володіння нерухомістю) і створить багато труднощів у контролі над Анатолією, особливо «якщо султан буде перебувати в Константинополі, і якщо там же будуть знаходитися його міністри і взагалі вся адміністрація». Це призведе до неминучих інтриг. Султан буде намагатися посварити Велику Британію з Францією та грати на протиріччях між ними. Нехай навіть обидва уряди будуть перебувати в злагоді, їхні агенти почнуть створювати постійні труднощі [16, р.729]. Д.Ллойд-Джордж запропонував перенести столицю майбутньої турецької держави в Брусу, а султана помістити в свого роду Ватикан в Константинополі, надавши йому в якості резиденції і одночасно релігійного центру ісламу Йилдиз-Кіоск, дозволивши йому, як Папі у Ватикані, мати свою охорону [16, р.731]. Реалізація «ватиканського» варіанту, – стверджував британський прем'єр-міністр, – допомогло б налагодити відносини з мусульманськими колами, які різко заперечували проти вигнання султана з Константинополя».

Британський кабінет, спираючись на перевагу військово-морських і сухопутних сил, прагнув захопити ці території шляхом встановлення англо-французького контролю, що означало б фактично передачу їх під англійський контроль. Для дотримання формальностей Д.Ллойд-Джордж і Ж. Клемансо просили уряд США надіслати свого повноважного представника, який взяв би участь у переговорах щодо Туреччини [16, р.1013].

12 лютого 1920 року Д. Ллойд-Джордж запропонував зібратися якнайшвидше і прийняти остаточне рішення щодо «Східного питання» [63, р.1267].

В середині лютого 1920 року в Лондоні відкрилася конференція, на якій Англію представляв Д. Ллойд-Джордж, Францію – Олександр Мільєран (що прийшов на зміну Ж.Клемансо), Італію – Франческо Саверіс Нітті. Від США був спостерігач, який не брав участь в переговорах.

Повних даних про рішення «Східного питання» на цій конференції не існує, за винятком ноти французького посла у Вашингтоні Жана Жюссерана і уривчастих відомостей в оригінальному варіанті мемуарів Д.Ллойд-Джорджа. Все ж, і ці

джерела, головним чином нота Ж. Жюссерана, дають багато нових відомостей. Зокрема, можна встановити, що проект мирного договору з Туреччиною був спочатку вироблений не в Сан-Ремо, як це було прийнято вважати до теперішнього часу, а на Лондонській конференції в лютому 1920 року. Надалі цей проект послужив основою для Севрського договору.

Після тривалого обговорення Д. Ллойд-Джордж змушений був приєднатися до французької точки зору, але із застереженням, яке по суті давало союзникам право в майбутньому вигнати султана з Константинополя. Столиця колишньої Османської імперії залишалася туркам лише умовно, під зобов'язання «виконання умов миру, дотримання гарантій для меншості, обумовлених у рішенні». Однією з цих умов було припинення боротьби проти Антанти [63, р. 1267]. Щодо питання про Протоки конференція дійшла одностайної думки – їх було вирішено поставити під контроль міжнародної комісії з адміністративними та фінансовими правами.

За рішенням конференції Туреччина мала відмовитися від прав на Месопотамію, Аравію, Палестину, Сирію і на всі острови. Ізмірський район було вирішено передати під управління греків (під сюзеренітетом султана).

Під час обговорення питання про контроль над Анатолією між Великою Британією і Францією виникли розбіжності. Французький прем'єр-міністр А. Мільєран запропонував встановити над Туреччиною фінансовий контроль, проти чого виступив Д. Ллойд-Джордж, [16, р.750], підтриманий італійським прем'єром Ф. Нітті [63, р.1273-1275].

У результаті тривалої дискусії вирішили підготувати спеціальну угоду між Великою Британією, Францією та Італією про надання кожній з них певної частини турецької території «з переважними правами в справі консультації та інструктажу». Значну суперечку викликали питання економічного характеру. Тому рішення багатьох з них були відкладені до наступної союзної конференції щодо питань про збереження іноземних концесій (за винятком німецьких), про створення фінансової комісії, яка контролювала б усі прибутки й витрати Туреччини, про збереження Управління Оттоманського боргу і прав власників облігацій цього боргу на надані

їм гарантії, про відшкодування турками витрат на окупацію територій, які залишаються турецькими.

Цей попередній проект мирного договору з Туреччиною був ще раз обговорено на конференції в Сан-Ремо, що відбулася у квітні 1920 року. Він був прийнятий там без тривалої дискусії. Велика Британія, зробивши незначний крок назустріч Франції у європейських справах, зуміла домогтися на цій конференції важливих поступок з боку Франції у «Східному питанні». Англійцям вдалося отримати від французів згоду на передачу Великій Британії мандатів на Палестину і Месопотамію з Мосулом.

Важливою складовою розвитку повоєнної світової політики стало формування англо-французького нафтового альянсу, так званої «нафтової Антанти», метою якої було, об'єднавши зусилля, не тільки позбутися залежності від поставок стратегічної сировини зі США, а й самим опанувати багаті джерела у Месопотамії, не допустивши туди заокеанського суперника. Не вдаючись у подробиці складних і суперечливих англо-французьких перемовин, що тривали з кінця січня до кінця квітня 1920 року, зазначимо головне. За змістом вони нагадували переговори, що передували укладанню угоди Бертело-Кедмена і Беранже від 8 квітня 1919 року та угоди Грінвуда-Беранже від 21 грудня того самого року [18, р. 1089-1092, р. 1114-1116]. Тобто британський уряд уже втретє намагався зберегти за собою якомога більшу частку відновлюваної Турецької нафтової компанії, яка була чи не єдиним легітимним претендентом на Месопотамію й, відповідно, віддати французькому уряду якомога меншу. Лондон спочатку розраховував зберегти за собою щонайменше 80% акцій та віддати Парижу не більше 20%. Проте, висока вірогідність об'єднання французів з американцями в антибританську нафтову коаліцію змусила у черговий раз офіційний Лондон передивитися свої вимоги та зайняти більш компромісну позицію, встановивши співвідношення при розподілі пакету акцій турецької компанії 75% на 25%, що загалом відповідало інтересам обох країн і фактично повторювало положення попередніх двох угод. Окрім цього, Франція, також вкотре демонструючи бажання дійти згоди з Великою Британією та побоюючись, врешті-решт, утратити все, зняла свої претензії на участь у розробці

нафти в Персії. Нарешті, на конференції Верховної ради Антанти у Сан-Ремо (19-26 квітня 1920 року, Італія), присвяченій досягненню домовленостей між країнами-переможницями у Першій світовій війні по ряду питань, що залишились невирішеними на Паризькій мирній конференції, обидві сторони досягли порозуміння. 24 квітня, таємно від представників інших країн, насамперед США, директор департаменту політики та комерції Міністерства зовнішніх справ Франції Філіп Бертело з одного боку та директор Його Величності нафтового департаменту, професор Джон Кедмен з іншого, підписали меморандум англо-французької нафтової угоди. Наступного дня меморандум був завірений прем'єр-міністрами Девідом Ллойд-Джорджем і Олександром Мільєраном [10, р. 24].

Документ складався з 18 статей, у яких були викладені найбільш важливі принципи двостороннього співробітництва у нафтовій сфері. У другій статті зазначалося, що узгоджені принципи спільної нафтової політики полягали у «щирій кооперації та взаємодії в усіх тих країнах, де нафтові інтереси двох націй можуть бути з користю поєднані». «Цей меморандум стосується наступних держав чи країн: Румунії, Малої Азії, територій пізньої Російської імперії, Галичини, французьких колоній та протекторатів і колоній британської корони», – йшлося у документі. У третій статті окремо зазначалося, що угода може бути розповсюджена на інші країни за взаємною згодою [10.]. Відповідно до четвертої та п'ятої статей частка кожної сторони у поділі ворожих, тобто німецьких та австро-угорських концесій у румунських нафтових промислах, мала становити 50% [Op.cit.]. Стосовно «пізньої Російської імперії», то на її теренах англійці та французи домовились надавати один одному всіляку підтримку та об'єднати зусилля з отримання нафтових концесій на цих територіях. Однак відсутність у третій поспіль угоді конкретних прав і зобов'язань сторін, у тому числі принципу розподілу акцій, який, наприклад, був чітко виписаний щодо Румунії, вказувала на невпевненість французьких і британських правлячих кіл, принаймні найближчим часом, у майбутньому своїх нафтових підприємств у революцій Росії. Тому шоста стаття угоди щодо російської нафти скоріше нагадувала декларацію намірів на далеке майбутнє. Проте, ні румунська, ні тим більше примарна російська нафта не були так важливі для

Великої Британії та Франції, як омріяна месопотамська. Вирішенню питань видобутку, поділу та транспортуванню була присвячена угода Бертело-Кедмена та меморандум до неї, власне кажучи як і попередні два договори Лонга-Беранже та Грінвуда-Беранже. Причому, якщо в останній угоді з названих вісімнадцяти статей про месопотамську нафту йшлося у шести, то у досліджуваній уже в семи статтях. Відбулися зміни й у їхньому змісті. «Британський уряд, у випадку експлуатації нафтових родовищ у Месопотамії його підприємством, зобов'язується надавати французькому уряду чи уповноваженій ним компанії 25% видобутої месопотамської сирової нафти за ринковими цінами. Якщо розробкою месопотамських надр займатиметься приватна компанія, то британський уряд надасть французькому 25% її акцій за ціною не вище тієї, яку платитимуть будь-які інші учасники» [18, р. 1114-1116]. Також зрозуміло, що обговорювана компанія буде знаходитись під постійним британським контролем», – зазначалося у меморандумі Бертело-Кедмена.

Отже, Франція, відповідно до сьомої статті, зберегла за собою право на участь у експлуатаційній компанії, щоправда, у випадку, якщо вона буде приватною. «Узгоджено, що якщо приватна нафтова компанія утвориться як обговорювалося у попередній статті, то уряд Месопотамії та інші зацікавлені місцеві представники, у разі їх бажання, отримають у названій компанії частку у щонайбільше 20% акцій. У такому випадку французи отримають одну половину перших 10%, а решту кожний учасник пропорційно до його частки», – наголошувалось у восьмій статті, повністю повторюючи перший пункт додатку до меморандуму угоди Грінвуда-Беранже, за одним, але надзвичайно важливим винятком [18, р. 1116]. Якщо у попередніх двох угодах та меморандумах головним господарчим суб'єктом у Месопотамії була відновлювана Турецька нафтова компанія, виключно у рамках якої і мали діяти Велика Британія та Франція, то у згаданій угоді та меморандумі діяла також третя сторона, однак її назва не зустрічається жодного разу. Замість неї з'явилися якась незрозуміла, чи то приватна, чи то державна «нафтова компанія», яка, щоправда, «буде знаходитись під постійним британським контролем». Такою компанією, єдиною в двох обличчях, була лише одна – англо-перська нафтова компанія, 51% акцій якої належав уряду Великої Британії і яка вже мала ще довоєнну концесію на

месопотамські родовища поблизу перського кордону. І з огляду на те, що дев'ята стаття гарантувала Франції «особливі переваги» на придбання 25% об'єму перської нафти, транспортованої компанією по нафтопроводу по її підмандатним територіям до Середземномор'я, сумніватися в тому, що під туманним поняттям «нафтова компанія» в угоді Бертело-Кедмена малася на увазі саме англо-перська, не доводиться. Своєю чергою Франція, відповідно до умов десятої та одинадцятої статей та логіки самого договору, мала погодитись на будівництво двох трубопроводів та залізниць для транспортування персько-месопотамської нафти до порту чи портів у Східному Середземномор'ї. Однак, оскільки Франція дала свою згоду на їх будівництво ще у попередній угоді Грінвуда-Беранже, а стаття про перську нафту по пільговій ціні для неї з'явилась тільки зараз, то можна з упевненістю стверджувати, що це, як і гарантія на придбання 25% месопотамської, була певна компенсація Парижу за те, що Франція не буде брати участь у безпосередній розробці надр межиріччя Тигру та Євфрату. Їх експлуатацію Велика Британія, вже отримавши мандат на Месопотамію, вочевидь збиралась доручити англо-перській нафтовій компанії. Стосовно співробітництва між Великою Британією та Францією в їхніх колоніях, протекторатах і сферах впливу, то такі умови обговорювалися ще в угоді Грінвуда-Беранже, залишилися без змін: участь Франції, так само, як Великої Британії, у будь-якій франко-британській групі, яка діяла на території її імперії, дорівнювала 67% [18, р. 1116].

Таким чином, як показав аналіз меморандуму угоди Бертело-Кедмена, перелік територій, як і умови співпраці в них, за виключенням Месопотамії та Персії, у порівнянні з попередніми двома угодами практично не змінилися. Зважаючи на це, можна з упевненістю стверджувати, що головним каменем спотикання у формуванні англо-французького нафтового союзу була персько-месопотамська нафта. Велика Британія хотіла її всю повністю, а Франція принаймні половину. Та навіть коли Париж уже готовий був погодитися на 25%, Лондон все одно вважав таку частку занадто великою. Звідси й поява в угодах спочатку 10%, а потім 20% долі уряду Месопотамії, яка майже на половину формувалася за рахунок акцій французької сторони. Однак, Франція, не маючи взагалі жодного відсотку акцій, погодилась на

такі умови, і довгоочікуваний договір урешті-решт був підписаний. Що стосується того питання, хто переміг і хто був переможений та чи «зачинила» угода Бертело-Кедмена або, навпаки, «відкрила двері» перед США на Близький та Середній Схід, то однозначної відповіді не існує. З одного боку, нафту Месопотамії поділили між собою Велика Британія та Франція і, здавалося, справді усунули США від справ. Проте, з іншого – участь третьої сторони в експлуатації родовищ угодою не тільки не заборонялась, а й навпроти – передбачалась, і вочевидь проблема полягала лише в ціні питання. Отже, англо-французька нафтова угода 1920 року була результатом їх взаємного компромісу та не виключала участі США в експлуатації нафтових родовищ на Близькому та Середньому Сході. І те, що невдовзі Сполучені Штати таки долучились до англо-французького тандему, утворивши велике нафтове тріо, яскраве цьому підтвердження.

Севрський договір був підписаний 10 серпня 1920 року. Договір передбачав: незалежність Вірменії; автономію Курдистану; грецьку присутність в східній Фракії та на анатолійському західному узбережжі, а також контроль Греції над островами Егейського моря, з яких можна було контролювати Дарданелли.

Договір складався з 13 частин, а загальної кількості статей було – 433. Перша частина містила, як і в інших повоєнних договорах, статут Ліги Націй. Друга – була присвячена визначенню кордонів Туреччини. Згідно з постановами цієї частини Туреччина втрачала у Європі всі свої володіння, за винятком Константинополя з невеликим прилеглим районом, а в Азії – не тільки всі арабські території, але й половину Кілікії та широку смугу вздовж сирійського кордону, що відходили до Франції, а також Мосул, що відходив до Великої Британії.

Найважливіше місце серед «політичних положень» третьої частини договору займало питання про Константинополь та Протоки. Другий відділ третьої частини (ст.37-61 і додаток з шести параграфів) був присвячений статуту Проток. Вперше, з періоду запровадження міжнародної регламентації режиму Проток, встановлювалися настільки детальні правила. Основне положення, висунуте Великою Британією, полягало у тому, що «судноплавство в протоках, що включають Дарданелли, Мармурове море і Босфор, буде надалі відкрито в мирний

та воєнний час для всіх торгових або військових судів та для військових і торгових повітряних суден, незалежно від прапора» [55, с. 88]. Так як при цьому не передбачалося жодних обмежень ні для проходу суден через Протоки, ні для допуску в Чорне море, то практично Велика Британія, із-за своєї незаперечної військово-морської переваги, отримала ряд прерогатив в Протоках та на Чорному морі. Вся повнота влади над водами та узбережжям Босфору, Мармурового моря і Дарданелл передавалася «міжнародній комісії». До складу «комісії проток» повинні були увійти делегати Британської імперії, Франції, Італії, Японії та США – «в тому випадку і з того дня, коли вони захочуть прийняти в ній участь», а також Росія, «якщо вона стане і з того дня, як вона стане, членом Ліги Націй». На сході Малої Азії намічалася створення «незалежної» (від Туреччини, але в реальності підлеглої Англії) Курдської держави і в такому ж сенсі «незалежної» дашнакської Вірменії. Велика Британія отримала частку і в розділі арабських областей колишньої Османської імперії. Однак Севрський договір не набув чинності. З міжнародно-правової точки зору договір був і залишився нереалізованим проектом. Його умови виходили не з реально сформованого співвідношення сил, а з одностороннього розуміння ситуації однієї держави – Великої Британії. Підписи представників Порти під документом не надали йому двостороннього характеру. Султанський уряд не мав ні фактичної, ні юридичної влади. Вона не мала права розглядати вимоги іноземних держав.

Основними завданнями Лозаннської конференції (1922- 1923 рр.) були підготовка мирного договору з Туреччиною і визначення режиму Чорноморських проток. Британська позиція в питанні про протоках, з якою були солідарними інші держави Антанти, передбачала вільний прохід через протоки військових суден всіх країн в мирний, а також у воєнний час у випадку, якщо Туреччина залишиться нейтральною. У випадку участі останньої у війні передбачався вільний прохід військових суден нейтральних країн. Британська делегація вимагала також демілітаризації Чорноморських проток і встановлення за ними міжнародного контролю за участю не тільки чорноморських країн, але й держав

Антанти. Туреччина погодилася з британським проектом, розраховуючи на підтримку Великої Британії в економічному, територіальному та ін. питаннях. 24 липня 1923 р. договір був підписаний Великою Британією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією, Югославією з одного боку і Туреччиною – з іншого. Умови договору: встановлювалися нові кордони Туреччини, юридично оформляючи тим самим розпад Османської імперії. Питання про кордон між Туреччиною та Іраком відкладалося до визначення його Туреччиною та Великою Британією, а якщо вони не змогли домовитися, то тоді питання передавалося б до Ліги Націй; скасовувався режим капітуляції в Туреччині, економічні та політичні привілеї іноземців, міжнародний фінансовий контроль над Туреччиною; Туреччина погодилася виплатити частину зовнішнього боргу вже не існуючої Османської імперії.

На Лозаннській конференції британська делегація мала вирішальний вплив на формування нових аспектів «Східного питання». Спираючись на скрутне економічне становище Туреччини, Велика Британія і США домагалися її фінансової залежності для швидкого та з найменшими витратами отримання концесій. Зазначені проблеми разом зі створенням нової системи міжнародних відносин на Близькому Сході призвели уряд Великої Британії до пошуку нових форм і методів реалізації британських інтересів у близькосхідному регіоні. Британська політична еліта змушена була відійти від традиційної практики перетворення окупованих територій на британські колонії. В умовах нових реалій міжнародних відносин англійський уряд визнав найбільш зручним намагатися маскувати свої інтереси за фасадом мандатної системи «національних урядів» і постати в очах світового співтовариства й опікуваних народів як носій винятково гуманітарної місії з розвитку «загрозливих у варварстві народів» Сходу.

Проблема «оттоманського боргу» виявилася найбільш полемічною серед питань, що обговорювалися в Лозанні, оскільки вона стосувалася інтересів західноєвропейських, Балканських та Азійських країн, які були суперечливими. Націлена максимально відстоювати інтереси Туреччини з питання боргу, турецька

делегация, водночас, була змушена діяти, усвідомлюючи пріоритет завдання щодо міжнародного визнання Туреччини, навіть ціною поступок з деяких важливих питань.

Основні положення статей Лозаннського мирного договору стосовно виплати «Оттоманського боргу», зводилися до наступного: поділ боргу між Туреччиною і країнами, які відокремилися від Османської імперії; створення спеціальної міжнародної комісії з метою контролю над розподілом боргу; скасування капітуляцій; виключення із складу власників позик німецьких, австрійських та угорських представників.

Підготовка статей договору, присвячених «оттоманському боргу», потребувала багато часу та великих зусиль, насамперед, через непоступливість найбільшого кредитора колишньої Османської імперії – Франції, яка послідовно захищала свої фінансові інтереси. Тому обговорення проблеми «оттоманського боргу» на засіданні фінансово-економічної комісії часто набувало гострого характеру і не рухалася з місця.

Взаємні протиріччя в економічних інтересах між Великою Британією і Францією, а також значна різниця в рівнях професійної і дипломатичної підготовки представників сторін призвели до неможливості досягнення домовленості з багатьох аспектів проблеми. Однак не тільки це послужило причиною зриву Лозаннської конференції на першому її етапі. Представники турецької делегації, виступаючи проти союзників на Лозаннській конференції, самі не дотримувалися єдиної позиції щодо проблеми «Оттоманського боргу». Маючи різний попередній політичний і економічний досвід, вони були далеко не одноставні в цьому питанні.

Глибокі протиріччя в політичних поглядах та діях, як зацікавлених сторін, так і всередині турецької делегації, позначилися на темпах і результатах роботи фінансової комісії. Лозаннська конференція, яка розпочалася для Туреччини з ідеї справедливого перегляду боргової «спадщини» Османської імперії, закінчилася прийняттям нелегких для економіки країни фінансових зобов'язань. Незважаючи на те, що на конференції не було досягнуто остаточної домовленості між сторонами, а основні принципи погашення боргу було визначено лише в загальному вигляді,

підсумки її роботи не можна трактувати однозначно. Найбільш спірні питання (питання валюти платежів, частка боржників) не були врегульовані. Рішення проблеми «Оттоманського боргу» відбувалося на основі її поділу на дві основні складові: поодинокі позики і великі кредити.

2.2. Ідейно-політична боротьба в правлячих колах Великої Британії з питань близькосхідної політики (1923-1926 рр.)

На початку 20-х рр. XX століття Близький Схід являв собою арену боротьби великих держав за сфери впливу, причому боротьби жорстокої і безкомпромісної. У результаті перемоги в Першій світовій війні і виключно успішних дій англійської дипломатії, як під час бойових дій, так і в роки формування нової системи міжнародних відносин, саме Великій Британії вдалося вийти переможцем з цієї боротьби. У роки Світової війни процес вироблення і реалізації близькосхідної політики був ускладнений не лише особливостями воєнного часу, але і відсутністю єдиної стратегічної лінії щодо Близького Сходу. Проблематичність формування концепції близькосхідної політики та її реалізації полягала також і в різному розумінні тактики реалізації британських інтересів як у чиновників різних міністерств та відомств, так і у англо-індійській та англо-єгипетській адміністрацій.

На Паризькій мирній конференції британська делегація мала вирішальний вплив на формування кордонів підмандатних територій Близького Сходу. Отримавши статус мандатарія для Палестини, Трансіорданії, Іраку, зв'язавши протодержави Аравійського півострова нерівноправними договорами, Велика Британія зіштовхнулася з новими проблемами в управлінні підконтрольними їй територіями. Етнічні та релігійні конфлікти, суперництво міста і села, необхідність створення інфраструктури та політичних інститутів, а також негативне, загалом, ставлення до ідеї європейського протекторату – з усім цим довелося зіткнутися на Близькому Сході британському уряду та місцевій англійській владі.

Зазначені проблеми разом з післявоєнною економічною кризою і створенням нової системи міжнародних відносин призвели уряд Великої Британії до пошуку нових форм і методів реалізації британських інтересів у близькосхідному регіоні. Британська політична еліта змушена була відійти від традиційної практики перетворення окупованих територій на британські колонії. В умовах нових реалій міжнародних відносин англійський уряд визнав найбільш зручним намагатися маскувати свої інтереси за фасадом мандатної системи «національних урядів», що дозволило істотно скоротити витрати мандатних адміністрацій і постати в очах світової громадськості, як і опікуваних народів, у ролі носія винятково гуманітарної місії з розвитку загрузлих у варварстві народів Сходу. Проте, у вітчизняній науці до цього часу не зроблено спроби зваженого і всебічного аналізу політики Великої Британії щодо близькосхідних підмандатних володінь і її комплексного розгляду.

Значна частина британського політичного істеблішменту вважала необхідним включення узбережжя Перської затоки і Червоного моря до сфери виключно британських інтересів. Така точка зору об'єктивно відображала інтереси Великої Британії не тільки на Близькому Сході, але й у всій Азії, оскільки розрив британських морських комунікацій у регіоні загрожував ускладнити сполучення з Індією і Далеким Сходом, а також поставити під удар майбутнє Великої Британії на цих територіях. Іншим найважливішим мотивом для британської експансії на Близькому Сході була необхідність охорони нафтопромислів Південної Персії від потенційної небезпеки з боку Франції, США, які претендували на включення близькосхідних територій Османської імперії до сфери виключного свого впливу. Однак, не всі політичні сили Великої Британії адекватно оцінювали британські інтереси на Близькому Сході. «Європоцентристи», що складали кістяк кабінету Герберта Асквита (ліберальна партія), вважали головним завданням знищення могутності Німеччини на континенті і не бачили необхідності широкомасштабної експансії у близькосхідному регіоні. Вони пропонували обмежитися лише Південною Месопотамією для охорони нафтопромислів Хузистана. «Орієнталісти», осередком яких була «средньосхідне» угруповання консервативної партії,

пропонували проводити максимально активну політику на Близькому Сході з метою включення цього регіону до сфери інтересів Великої Британії, що дозволило б ліквідувати небезпеку розриву морських комунікацій та оволодіння конкуруючими державами підступів до Індії, а також полегшило б доступ до близькосхідним ресурсів і ринків збуту.

Перша світова війна надала Великій Британії можливість встановити свій контроль над Близьким Сходом військовим шляхом і домогтися визнання своїх інтересів у регіоні за допомогою угоди з союзниками по Антанті. Проте, уряд Асквита (1908-1916 рр.) уклав з Францією і Росією Угоди Сайкса – Жорж-Піко – Сазонова, які передавали під британський контроль лише Середню і Південну Месопотамію, а Палестину виділяли під кондомініум. Це угода відображала реальне співвідношення сил держав Антанти, однак не відповідала інтересам Великої Британії, згідно з якими британський контроль мав бути встановлений на всіх територіях, прилеглих до британських морських комунікацій. У цей же час верховний комісар у Єгипті А.Г.МакМагон у листуванні з шаріфом Мекки Хусейном гарантував створення арабської держави на Близькому Сході, за винятком прибережної Сирії, Лівану і Південної Месопотамії, оскільки майбутнє цих територій було регламентовано Угодою Сайкса – Жорж-Піко – Сазонова.

Після приходу до влади у Великій Британії кабінету Д.Ллойд Джорджа (грудень 1916-1922 рр.), в якому посилився вплив «орієнталістів» і зміни геополітичної ситуації (революція в Росії, вступ до війни США), британський уряд ухвалив рішення провести ревізію укладених домовленостей. Слід наголосити, що уряд Д.Ллойд Джорджа об'єктивно оцінював і геополітичні інтереси Великої Британії, і міжнародну обстановку, що дозволила Великій Британії провести ревізію своєї близькосхідної політики. Кабінет Д.Ллойд Джорджа прийняв рішення домагатися встановлення британського контролю над Палестиною, яка повинна була служити стратегічним буфером для Суецького каналу, і над Мосульським вілайєтом, який становив інтерес і як природний бар'єр для вторгнення в Месопотамію з боку Туреччини і Росії, і як територія, багата запасами нафти. Ці

геополітичні амбіції були реалізовані за допомогою військової перемоги над османськими військами і встановлення окупаційного режиму над більшою частиною територій Близького Сходу.

Мету британської політики в «східному питанні», яка було проголошена в публічних деклараціях і сформульована в документах сурової секретності, не можна трактувати як «помилкову» або «справжню». Співвідношення між ними було набагато складнішим. Найважливішою британською публічною декларацією з питання постверсальського порядку на Близькому Сході була промова прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа 5 січня 1918 перед представниками тред-юніонів у Кекстон-холі. [62, р. 45]. Положення саме цієї промови були потім відображені у Версальському договорі. Це змушує уважно проаналізувати гуманітарний аспект згаданого документа.

Своєю появою декларація Д.Ллойд Джорджа зобов'язана, звичайно ж, політичній ситуації, яка склалася на той період. Ідеологічний виклик, кинутий жовтневим переворотом у Росії, вимагав певної відповіді. Гасло "світ без анексій і контрибуцій", проголошений ще Тимчасовим урядом Росії, набрав все більшої популярності. Велике враження на британське суспільство справила публікація в Радянській Росії таємних договорів країн Антанти щодо вирішення «Східного питання».

Внутрішньополітичний контекст появи січневої промови Д.Ллойд Джорджа також був досить складним. Патріотичний запал перших місяців війни вже пройшов, і загальна "втома від війни" все більш давалася взнаки, хоча і не досягла настільки критичних масштабів, щоб загрожувати військовому становищу країни. Велика Британія була, мабуть, єдиною з країн, що воювали, де легально могла діяти пацифістська пропаганда, хоча і з певними обмеженнями. Головними джерелами такої пропаганди були ліберальний Союз демократичного контролю (СДК) і Незалежна лейбористська партія (НЛП) [106, р.141]. Для уряду особливо небезпечно було посилення антивоєнних настроїв у робочому середовищі, що могло спричинити перебої у поставках необхідних військових матеріалів. Тим

важливішою для нього була співпраця з центральним керівництвом лейбористської партії, яку очолював А.Гендерсон, що до серпня 1917 був членом кабінету. До кінця 1917 лейбористське керівництво завершило розробку власної програми військових завдань, яка була прийнята на конференції партії у грудні 1917 р. [53].

Надалі для здійснення пропаганди на ворожі країни було створено спеціальне урядове агентство, відоме за своїм місцезнаходженням як Крю Хаус. Очолив його газетний магнат лорд Норткліфф [8, р. 213-217].

Стосовно гуманітарного аспекту декларації Д.Ллойд Джорджа, то абсолютно очевидно, що для британського керівництва пошук власної «формули» самовизначення народів Близького Сходу – «принципу національностей» становило непросте завдання. У декларації, проте, згадувалося про «звільнення» народів, підвладних Османській імперії. Але навіть ці формулювання не припускали неодмінного надання політичної незалежності народам Іраку, Сирії, Палестини.

Території Османської імперії являли собою чи не головний «приз» в повоєнних планах Великої Британії. Про бачення її долі в майбутньому в промові Д.Ллойд Джорджа даються лише деякі короткі натяки. З одного боку, до мети Великої Британії не входило "позбавлення Туреччини її столиці чи її багатих володінь в Малій Азії і Фракії, де мешкало населення переважно турецького походження". З іншого боку, до османських володінь теж були застосовні принципи самовизначення. "Незважаючи на те, що ми не заперечуємо прав Турецької імперії на її внутрішні володіння з турецьким населенням і на її столицю Константинополь, протоки між Середземним та Чорним морями повинні бути інтернаціоналізовані і нейтралізовані. Вірменія, Аравія, Месопотамія, Сирія і Палестина мають, на нашу думку, право на визнання особливих національних умов. Якою б не була форма цього визнання в кожному окремому випадку, немає потреби обговорювати її тут, потрібно тільки встановити, що відновлення колишнього суверенітету Туреччини над згаданими територіями є неможливим" [9].

При порівнянні цих умов з декларацією Антанти початку 1917 р. кидається в очі очевидний факт. Після перевороту в Росії англійці погоджувалися на збереження за Туреччиною її європейських володінь (Константинополя та Східної Фракії), але вирішили відторгнути від неї всі азійські території за межами Малої Азії, при чому частину з яких (Сирія, північна Месопотамія) ще потрібно було завоювати. Роком раніше про ці землі безпосередньо навіть не згадувалося. Але цим не обмежується значення наведених слів Д.Ллойд Джорджа. Він навмисно відмовився конкретизувати політичне майбутнє згаданих країн, хоча, наприклад, у проекті Сметса йшлося більш конкретно: Аравія має отримати повну незалежність, у той час як у Вірменії, Палестині, Месопотамії і Сирії «місцеві національні групи повинні пройти опитування й у випадку, якщо вони висловлять бажання відокремитися від Туреччини, ті, хто погодиться, стануть автономними державами під захистом однієї чи декількох європейських держав» [32].

Як показала подальша практика, таке формулювання цілком відповідало намірам Великої Британії. Однак на початку 1918 р воно викликало б занадто багато питань навіть у її союзників. Тому Д. Ллойд Джордж вважав за краще найменш конкретне формулювання. Незважаючи на це, процитовані фрагменти мали в подальшому важливі наслідки. Незабаром після закінчення війни в тій частині політичної еліти і громадської думки Великої Британії, яка була зацікавлена в справах Близького Сходу, стався явний розкол. Виділилися "протурецька" і "антитурецька" фракції.

Перша з метою збереження лояльності мусульман британських колоній і скорочення "військових зобов'язань" планувала розраховувати на авторитет лояльного Лондону османського султана-халіфа. Друга, посилаючись на "нездатність турків управляти іншими народами" вимагала нещадного розчленування Османської імперії. При цьому обидві фракції знайшли аргументи на підтримку своєї позиції у промові Д.Ллойд Джорджа.

Після Першої світової війни Велика Британія захопила нафтові райони Мосульського вілайєта і намагалася закріпити цей успіх дипломатичними угодами.

У грудні 1918 року під час переговорів з близькосхідних питань англійській прем'єр-міністр Д.Ллойд Джордж намагався переконати французького прем'єр-міністра і главу Верховної Ради держав Антанти Ж.Клемансо поступитися Мосулом на користь Великій Британії. Угода з французами була закріплена на конференції у Сан-Ремо в квітні 1920 року [98, р. 133].

Військові досягнення Великої Британії були закріплені в ході перебудови світу після закінчення Першої світової війни шляхом передачі під британське мандатне управління Іраку, Палестини та Трансіорданії. Провідну роль у досягненні необхідних результатів відіграв Д.Ллойд Джордж, який найбільш реалістично оцінив британські геополітичні інтереси. Багато в чому завдяки його діяльності Велика Британія отримала близькосхідні території в якості мандатаріїв, що давало їй широкі повноваження щодо підготовки місцевих народів до створення власної державності. Така форма здійснення контролю була найбільш прийнятна для Великої Британії, оскільки представляла її, як в очах світової спільноти, так і в очах місцевого населення та британського електорату, як покровительку руху національного відродження на Близькому Сході.

Під час Першої світової війни і в повоєнні роки (1918-1926 рр.) реалізації британської політики на Близькому Сході перешкоджало включення регіону в зону відповідальності різних урядових відомств і колоніальних адміністрацій, що призвело до конфлікту їх інтересів на Близькому Сході. Форін офіс і Індія офіс, представництво в Єгипті і англо-індійська влада мали різне бачення завдань і методів реалізації британської політики в регіоні, що призводило до зіткнення їх інтересів і негативно позначалося на ефективності близькосхідної політики Великої Британії в регіоні.

Політика британської окупаційної влади Месопотамії була спрямована на створення системи управління за індійським зразком і не враховувала соціальних, етно-конфесійних і економічних особливостей країни, що викликало масове невдоволення населення, яке бажало створення національної арабської держави. В результаті неефективної політики британської влади відбулося повстання курдів

(1925 р.), яке змусило Велику Британію переглянути форми та методи реалізації своєї політики у близькосхідному регіоні.

Так англійський уряд прийняв рішення про виділення Близького Сходу у відання міністерства у справах колоній, головою якого в 1921 р. був призначений Уїнстон Черчилль. Це дозволило систематизувати британську політику в регіоні й підвищити її ефективність. Під час Каїрській конференції У.Черчиллю вдалося знайти більш прийнятний варіант для реалізації британського контролю над Близьким Сходом у вигляді створення національних держав у Іраку і Трансіорданії, які були пов'язані з Великою Британією договорами. Така форма правління згаданими територіями дозволила скоротити військову присутність та істотно знизити витрати, пов'язані з управлінням підмандатними територіями. В Іраку і Трансіорданії британці опиралися на найбільш вузький прошарок національної еліти (наприклад, суніти в Іраку), що дозволило Англії виступити в ролі гаранта збереження влади в руках цих еліт і нав'язати Іраку і Трансіорданії договори, *de facto* встановивши британський протекторат над цими країнами.

У Палестині політика мандатної адміністрації ставила за мету створити систему самоврядування, засновану на пропорційному представництві всіх релігійних громад Палестини в органах законодавчої влади. Однак, ці спроби зазнали невдачі, причиною якої були існуючі соціально-політичні протиріччя між єврейською і арабо-мусульманською громадами Палестини. Суперечності загострювалися соціально-економічною політикою мандатної влади і призвели до формування передумов для арабо-ізраїльського конфлікту.

Велика Британія проводила також активну політику на території Аравійського півострова. Британцям вдалося встановити протекторат над усіма прибережними протодержавами Аравії, перетворивши Червоне море і Перську затоку в «британські озера», а також виступити в ролі покровителів для Неджда, зайнявши домінуючі позиції на Аравійському півострові.

Таким чином, Великій Британії вдалося вирішити стратегічно важливе геополітичне завдання – утвердити свої інтереси на Близькому Сході. Британський уряд зумів знайти найбільш прийнятну форму для здійснення свого контролю над близькосхідними територіями, виражену у відмові від традиційної колоніальної політики XIX століття на користь більш «м'яких» і закулісних методів контролю над Близьким Сходом.

Нова форма британської гегемонії виявилася більш економічною і краще підходила під соціально- та етно-політичні специфіки Близького Сходу. Для управління на підмандатній території близькосхідного регіону Велика Британія виступила в якості рятівника від багатовікового османського панування, а також заклала базу для розвитку національної самосвідомості і формування державності. Але об'єднання в одну державу іракських шиїтів, сунітів та частини курдів створило основу для майбутніх етно-релігійних конфліктів, які тліють донині. Слід відзначити і роль Великої Британії у формуванні кордонів держав Близького Сходу, які залишаються практично незмінними по теперішній час.

Звернення до зовнішньополітичних аспектів діяльності політичних партій пояснюється тим, що варіантність ідейно-політичних установок залежала від загострень міжнародних протиріч на Близькому Сході. Велика Британія на Близькому Сході мала економічні, політичні та стратегічні інтереси. «Життєві інтереси Англії в цьому районі, – як стверджувалося в дослідженнях англійського інституту міжнародних відносин, – були в «нафтових полях» Месопотамії та Аравії» [135, р. 181].

Англійський стратегічний план на Близькому Сході ґрунтувався на створенні системи британських мандатних територій. Мосул став стрижнем цієї системи. Мандатні території стабілізувалися шляхом створення для них арабського тилу і встановлення співпраці, з одного боку, з Францією на турецько-сирійському фронті, та з іншого – з Іраком, проти СРСР.

У 1920-ті рр. в британській політиці на Сході виявилися глибокі протиріччя. Це засвідчила боротьба навколо умов миру з Туреччиною, долі Константинополя і Проток, Мосулу, а також мандатів на Ірак і відповідної політичної лінії. Загалом, змінюючи одна одну, влада затверджувала прийняття політичного курсу.

Через Месопотамію пролягала сухопутна дорога в Індію. Одна із основних догм британської зовнішньої політики полягала у тому, щоб не допустити діяльності іншої сильної військової держави на цьому плацдармі. Вся англійська стратегія світової війни на Сході визначалася інтересами безпеки, з англійської точки зору, Індії. Основна лінія британської зовнішньої політики на Близькому Сході була сформульована у свій час так званою «індійською школою» британської дипломатії [347] Ця ідея використовувалася правлячими колами та істориками Великої Британії для визнання й виправдання її політики у величезному районі, який простягається від Гібралтара до Індії. «Мосульське питання» виявилось одним із найбільш заплутаних у близькосхідній дипломатії європейських країн. Для Великої Британії Мосул мав виняткове значення як найважливіший нафтовий район, як стратегічний плацдарм, що забезпечував англійський контроль над Іраком. На перебіг переговорів Великої Британії з Туреччиною з «мосульського питання» значний вплив мала боротьба всередині англійських правлячих кіл. Грудневе рішення Ради Ліги Націй про включення Мосула в Ірак, винесене в результаті сильного тиску на Раду британського міністерства колоній в особі лорда Л. Емері, показує, що «в цьому питанні перемогла точка зору «індійської школи» британської політики» [335].

У боротьбі за Мосул у британських правлячих колах визначились три течії. До першої належала течія консерваторів і парламентської фракції лейбористів; до другої – опозиція в лейбористській партії і «ліберальний курс» (фракція лібералів); третьої – робітнича партія і незалежні консерватори. До 1922 р. коаліційна влада на чолі з Д.Ллойд-Джорджем збанкрутувала в зовнішній політиці. Невдачі, яких зазнав цей уряд у зовнішній політиці, привели до того, що всередині консервативної партії посилювався вплив суперників коаліції з лібералами. Уряд консерваторів слідував

своїй традиційній колоніальній політиці. Позиції Великої Британії стосовно Мосула на Лозаннській конференції співпадали з вимогами «твердочолих» консерваторів [134, р. 281, 315]. Плани консервативної партії передбачали зміцнення позицій Великої Британії у її арабському тилу, де їй належало 80% видобутку нафти, а також у прикордонних з СРСР Туреччині, Ірані, Афганістані. Головна задача імперської політики полягала в підтримці господарювання Великої Британії і у створенні під її егідою неперервного ланцюга країн і комунікацій, які можна використати в її інтересах. Стосовно «ліберального курсу», якого дотримувалась більшість лібералів групи Д.Ллойд-Джорджа і групи Герберта Асквіта, то їхній курс був визначений на Каїрській конференції у березні 1921 р. [238, р. 480]. Конференція розробила, згідно зі схемою Томаса Лоуренса, план створення ланцюга автономних і підмандатних арабських держав до автономного Курдистану. Ліберали, від імені яких виступив Уїнстон Черчилль, вказували на складне становище британських фінансів і закликали до суворої економії, щоб «полегшити становище англійських платників податків» [238, р. 480]. Їхній курс розходився, на певний час, із курсом консерваторів.

Речниками «ліберального курсу» виступила найбільш активна частина ліберальної партії – фракція в палаті общин. Загальнотеоретичні настанови лібералів були, так би мовити «переспівом» ідей минулого XIX століття, з дещо підфарбованою сучасною термінологією. Ця частина лібералів, яка боялася поглинання і розчинення в масі консерваторів, відповідальності за «невідповідальну» політику торі, не ризикнула відкрито блокуватися з ними. Торі, коли завоювали більшість у парламенті, значною мірою втратили інтерес до лібералів. Останні, намагаючись знайти вихід з кризового положення, пішли на зустріч лейбористській програмі, поділяючи однак, по деяких проблемах, у тому числі і з «мосульського питання», позицію консерваторів. При цьому, беручи до уваги коливання «внутрішньополітичного маятника», наростаюче невдоволення виборців партією, ліберали нерідко підтримували опозиційну партію, прагнучи завоювати симпатії електорату. Нечіткість позицій, подвійність, тяжіння одного

угруповання до торі, іншого – до лейбористів, були характерними рисами лібералізму. Ліберали були найменш чисельною фракцією в парламенті. В «мосульському питанні» основна частина цієї фракції вимагала відмовитись від Мосула. Про це ще навесні 1920 р. заявляв Герберт Асквіт. Від імені опозиційної частини ліберальної фракції у парламенті, яка дотримувалася «офіційного» курсу лейбористської партії, він заявив, що його прибічники виходять із фінансових міркувань, що «мосульське питання» втягне Англію в нові ускладнення на Близькому Сході [263, с. 22.].

Відомий політичний діяч Великої Британії Л.Емері, який добре знався на прихованій стороні багатьох політичних подій, змальовує картину політичного сум'яття в британському уряді й консервативній партії, зауважуючи, що в січні 1923 р. дипломатична ситуація, так само як і становище уряду, ускладнювалося постійними закидами в парламенті, і навіть всередині самого кабінету, стосовно політики до Мосула. Це були напади «зі сторони прибічників політики проведення економії будь-якими засобами» [77, с. 83.].

На засіданні палати общин 21 лютого 1923 р., у розпал Лозаннської конференції, Г.Асквіт зазначив, що Месопотамія обійшлася Великій Британії у 150 млн.фунтов стерлінгів [364]. Він вніс поправку, що вимагала негайного усунення Англії від подальшої участі в окупації Месопотамії. Під час виступів у парламенті Г.Асквіт висловив впевненість у тому, що «англійський народ не захоче більше нести тягар таких витрат» [364]. У відповідь на це прем'єр-міністр Ендрю Бонар-Лоу просив дати йому час для обговорення пропозиції евакуації Месопотамії. Тим самим Е. Бонар-Лоу дав зрозуміти, що внесену опозицією лібералів поправку слід відкласти. Її дійсно відклали більшістю у 273 голосів проти 107. Виникнення «ліберального курсу» ускладнило вирішення «мосульського питання», але не привело до позитивних змін у політиці Великої Британії стосовно Мосулу під час військово-дипломатичної боротьби за цей важливий нафтовий район.

Боротьба течій усередині правлячих кіл посилювалася зі зміною кабінетів. На виборах 6 грудня 1923 р. консерватори зазнали поразки. Лейбористи виступили проти курсу консерваторів. На словах, у період виборів, вони відмовилися від позиції «індійської школи» британської політики. Але це було лише на словах. Насправді в області зовнішньої політики лейбористський уряд послідовно проводив курс, успадкований від попередників. Для англійського лейборизму взагалі характерна відсутність цілісної системи поглядів.

Необхідно наголосити на одній важливій стороні лейбористського руху, а саме: двох тенденціях у його розвитку. Як підмітив Р.Мілібенд – автор книги «Парламентський соціалізм», «...криза і лейбористська партія були близнюками – сіамськими близнюками» [199, с. 136-139]. У «мосульському питанні» лейбористський уряд був непослідовний через внутрішні суперечки, наявність у лейбористській партії значної опозиції до «офіційного курсу» відносно політики в Туреччині та й загалом на Близькому Сході.

Боротьба в лейбористській партії між різними течіями і угрупованнями не була чимось тимчасовим і перехідним, а представляла особливість самої партії з моменту її створення. Суперечки в лейбористській партії були далеко не поверховими, вони крилися в її двоїстому характері. Особливе місце в складному механізмі міжпартійності займала парламентська фракція (Parliamentary Labour). Фактично – це особлива, незалежна партія, яка стояла над Національним Виконкомом лейбористської партії. Переважна більшість парламентаріїв-лейбористів, звичайно, слугувала зброєю в руках «кнутів» (парламентських організацій партії), кабінету міністрів і самого лідера. В часи перебування лейбористської партії при владі, невелика група осіб, яка складалася із членів кабінету, здійснювала жорстокий контроль над парламентською фракцією. Ліві угруповання ніколи не були тією силою, яка примушувала лейбористських лідерів йти на поступки. Розходячися з правими у тих чи інших конкретних питаннях практичної політики, в тому числі і в питанні про подальшу окупацію Месопотамії, ліві не насмільювалися вийти за рамки традиційних реформістських ілюзій. Коли

лейбористські лідери підтримали політику займу в Іраку, їхні дії викликали критику з боку лівого крила робітничого руху. В самій лейбористській партії з критикою виступили, перш за все, члени НРП (представники її бойового крила – Джеймс Макстон, Девід Кірквуд, Томас Джонсон і Еммануель Шинуелл – «бойова група» «клайдовців»). Інколи «дикі», від цього їх нелегко було втримати, починали скандали в парламенті, називаючи консерваторів убивцями. Так, під час переговорів у Лозанні, депутати парламентської фракції робітничої партії і незалежні консерватори почали дорікати уряду в «безрозсудності їхньої політики в Мосулі». Дж.Макстон від імені парламентської фракції робітничої партії вимагав скликання нової конференції з турками [363]. Але не «дикі» визначали стратегію партії. Вони продовжували, як і їхні попередники ще з часів заснування лейбористської партії, надавати їй більш грізного вигляду, «ніж вона могла коли-небудь прибрати в руках тих, хто дійсно відав її справами» [199, с. 137.]. Інспіруючи критику зовнішньої політики лейбористського керівництва, ліві виступали проти передачі мандатів від імені Ліги Націй. Зі свого боку, прийшовши до влади, лейбористське керівництво відійшло від декларування положень програми з колоніального питання» [303, с. 84.] Кабінет Дж.Рамсея Макдональда розумів необхідність переконати англійський капітал у своїй благонадійності. Адже консерваторам і лібералам належало 2/3 місць у парламенті, і лише суперечки між ними в питаннях торгівлі заважали створити спільний кабінет. Тому парламентська лейбористська фракція повинна була вдовольняти інтереси фінансово-промислового капіталу в обмін на можливість перебування в міністерських кріслах. З приходом до влади лейбористи, виключаючи опозиційних лівих лейбористів, мало говорили про міжнародну опіку і набагато більше про те, що Велика Британія в силу свого історичного досвіду є найкращим опікуном відсталих народів.

Зокрема, наприкінці липня 1924 р. в британському парламенті відбулися дебати з близькосхідної політики [21, pp. 1933-1941, 1953-1955, 1980]. Хоч курс уряду і був схвалений, але довелося вислухати ряд дорікань з різних сторін. Характерна навіть була не опозиція в самій лейбористській партії, від імені якої

виступали Т.Вілліамс і Е.Джонстон, а різка критика, звалена на уряд лібералами (С.Кенворті, Дж.Ламбертом). Вони доводили, що Велика Британія прийшла до Іраку з корисливими цілями, і лейбористський уряд продовжує політику своїх попередників тими ж беззаконними методами. Саме ліберальним ораторам довелося цього разу вказувати уряду, що його відмова вийти із Іраку суперечить попереднім заявам лейбористської партії. Виправдовуючись, Д.Г.Томас (міністр колоній) міг опиратися на «твердолобих» консерваторів (Уинтертона, Ормсбі-Гора, Уайта), які в своїх виступах обіцяли підтримати лейбористський уряд. Міністр колоній недалеко пішов від своїх «прибічників». Розвинена в його промові ідея займу політики мала відверто імперський зміст [21, р. 1980]. Переконливим свідченням цієї політики була ратифікація Лозаннського договору парламентом. З метою привернути до себе турецьку суспільну думку, британський парламент напередодні невдалої конференції по Мосулу, ратифікував Лозаннський договір (9 травня 1924 року). Думки депутатів з цього питання були стриманими. Частина із числа лейбористів і ліберальної фракції виступала з критикою договору. Ентоні Іден характеризував Лозаннський договір «недостатньо гарантійним для опікуваних народів» [99, р. 5-6]. Роздумуючи про долю національних меншин, міністр колоній Д.Т.Томас і міністр закордонних справ Е.Іден обходили основні питання, пов'язані з отриманням Мосула. Виступаючи в палаті общин, Іден намагався переконати депутатів у тому, що всі недоліки Лозаннського договору Велика Британія «повинна буде ліквідувати за допомогою Туреччини на основі дружньої політики» [99, р. 7]. Дж. Макдональд заявив, що це «вимушений документ, але без його ратифікації неможливо припинити стан війни на Близькому Сході» [21, pp. 1928-1947, 1970-1974].

Варто відмітити, що проти ратифікації безуспішно виступив Д.Ллойд-Джордж. Цей крок англійського уряду не мав реального політичного значення. В парламенті не тільки консерватори, але і Д.Томас по-різному намагалися довести, що суперечка про північний кордон Іраку зовсім не «пахне» нафтою (про що говорили, а саме Джонсон і Кенворті, посилаючись на заяву, зроблену свого часу Д.Ллойд-Джорджем, Дж.Н. Керзоном та іншими), а справа «у врахуванні інтересів

національних меншин», яких начебто потрібно звільнити від деспотизму турків [334]. Тепер англійці вимагали, крім Мосула новий район, прагнучи отримати території, де мешкало айсорське населення (народи християнського походження).

Британський уряд, виходячи зі своїх інтересів, озброював мешканців прикордонних територій і використовував їх для провокації, видаючи останнє за «волевиявлення» населення. Але цим планам Великої Британії не судилося збутися. Замість васальної держави цей район став небезпечним і постійно загрожував британському пануванню в усьому Іраку. На початку весни 1924 р. у Південний Курдистан були відправлені англійські війська для приборкання «неслухняних» племен. У результаті цієї кампанії частина Курдистану, незважаючи на протести турків, була фактично приєднана до Іраку.

Уряду Великої Британії довелося відповідати в парламенті на ряд питань про його близькосхідну політику. Виступ 30 червня заступника міністра авіації Дж.Ліча в палаті общин зі спробою виправдати дії уряду нікого не вдовольнили. Це лише посилювало критику, яка йшла, насамперед, від місцевих лейбористських організацій [334]. У липні 1924 р. лава критики продовжувала стрімко зростати. З різкими звинувачуваннями виступив у парламенті Д.Ленсбері (лівий лейборист). Він наголошував, що методи лейбористів в Іраку нічим не відрізняються від методів У. Черчилля чи іншого міністра авіації імперського уряду [21, pp.1494-1495].

Компанія протесту проти подій в Іраку не завадила британській авіації піддати бомбардуванню населення в районі Мосула 22-25 вересня 1924 р. Три дні потому у виступі перед фордовським відділенням НРП Дж.Ліч знову повторив ті ж самі аргументи, що і два місяці тому, вважаючи своїм обов'язком спеціально вказати, що «шестикратне застосування авіації в Іраку начебто слугувало інтересам самого населення, а не нафтовим королем», в чому його звинувачували [334].

У жовтні 1924 р. на чергових виборах лейбористський уряд зазнав поразки. Стенлі Болдуїн сформував свій другий консервативний уряд. «Мосульське питання» надзвичайно загострилося в 1925 р. Це змушувало уряд Великої Британії шукати і

забезпечувати додаткові гарантії для захисту англійських інтересів на Близькому Сході. З цього погляду, «автономний Курдистан» був би зручним у стратегічному відношенні плацдармом для зміцнення позицій у Месопотамії. Захоплення Мосулу було спробою відновити систему буферних держав між Середземним морем та Індією. Британський уряд вважав, що створення прикордонної курдської держави на кордоні з Туреччиною «позитивно вирішить питання про ірако-турецький кордон і заспокоїть суспільну думку в країні» [14, р. 780].

У лютому 1925 р. в південно-східних районах країни спалахнуло повстання курдів. Англійський уряд, спекулюючи на незадоволенні курдів та з метою тиску на Туреччину в період обговорення Лігою Націй «мосульського питання», провокував через свою агентуру курдських вождів до повстання [14, р. 785]. Поразка повстання викликала незадоволення британського кабінету. Думки з приводу «негативного курдського захоплення» розділилися. Частина консерваторів, наближених до міністерства закордонних справ, радила триматися подалі від політики «національного нахилу». Вони вважали, що подальша політика підтримки націоналізму в Південному Курдистані скомпрометує уряд Його Величності» [14, рр. 762-763]. При цьому, правда, робилася обмовка, що «бажано не компрометувати себе, так як Лізі Націй некоректно буде «нав'язувати» своє рішення про мандатний режим в Іраку» [349].

Дійсно, після курдського повстання в серпні і вересні 1925 р. позиція британського уряду стала хиткою і непослідовною. Це пояснювалося наявністю в уряді опозиції з прибічників «ліберального курсу», які завжди оцінювали «мосульське питання» як авантюру, виходячи із фінансових міркувань. У 1925 р. до опозиції більшості лібералів приєдналися і частина консерваторів. Опозиційні настрої особливо посилювалися наприкінці року. Іракську авантюру скептично сприйняли і військові авторитети.

Консервативні газети – «Daily Express», «Daily Mail», ліберальні – «Westminster Gazette» – однаково різко висловлювалися проти продовження мандата

на Ірак та нафтових захоплень. Британська газета «Observer» зазначала: «Мосул, це мишоловка, в яку нас запрошують зайти» [350].

Консервативний уряд проводив двозначну політику. Ще Е.Бонар-Лоу обіцяв, що Мосул буде евакуйований негайно після підписання Лозаннського договору. С. Болдуїн, обіймаючи пост міністра фінансів, категорично заявляв, що через три роки Ірак буде евакуйованим [368]. Коли консервативним політикам вказували на невідповідність цих обіцянок реальній політиці, яку вони проводили в Лізі Націй і в Іраку, вони «забували» про минулі заяви. Показово, що коли С. Болдуїну в палаті общин було поставлено питання, чи зумисне британський уряд продовжив свій мандат на Ірак на 25 років, не запитавши попередньо згоди палати общин, С.Болдуїн заявив, що пропозиції такого роду є «плодом фантазії, хоча, як відомо, подібна заява була зроблена англійською делегацією в Лізі Націй [99, р. 9]. 21 грудня 1925 року, виступаючи в палаті общин, Е.Іден заявив, що «дійсний кабінет схвалює дії представників уряду Його Величності в Женеві» [99, р. 10]. Він запропонував розглянути два аспекти «мосульської проблеми». Перший стосувався безпосередньо рішення Ради Ліги націй від 16 грудня 1925 р. – кордону північного Іраку. Другий – продовження терміну мандату на Ірак. По першому питанню серед депутатів не було протиріч. Парламент одностайно прийняв рішення про те, що «брюссельська лінія» відповідає життєвим інтересам Іраку» [99, р. 15]. Е. Іден при цьому зауважив, що будь-які територіальні поступки в Мосульському вілаєті приведуть до зміни стратегічного положення іракської держави. Консервативний уряд, у своєму новому складі, одностайно висловився за продовження мандату на Ірак [22, pp. 2076-2085].

Проти позиції консерваторів виступила тільки фракція лібералів. Вони виступили проти заяви Л.Емері та Ст. Болдуїна, які твердо стояли на позиції прибічників «індійської школи» британської політики і відстоювали рішення Ліги Націй від 16 грудня 1925 р. [14, р. 798].

Слід зазначити, що після рішення ради Ліги Націй у британському парламенті почали поступово зникати розбіжності в оцінці політики по відношенню до

Туреччини і загалом по відношенню до країн Близького Сходу. На наш погляд, це пояснюється тим, що питання про продовження мандату на Ірак, ратифікація англо-іракського договору 1922 р. і територіальна належність Мосула, багатого нафтою, було на той час уже позитивно вирішене для Великої Британії.

3 грудня 1925 р., коли за рішенням Ліги Націй Мосул був залишений за Іраком, і до підписання заключного договору між Великою Британією і Туреччиною в червні 1926 р. «мосульське питання» обговорювалося на сторінках англійської преси. У цих статтях були сфокусовані основні погляди різних течій в правлячих колах. Намагаючись роз'яснити курс британського кабінету в «мосульському питанні», автори не приховували той факт, що в Лондоні, крім преси, не існувало постійного консультативного органу, який би пояснив британську політику на Близькому Сході. У квітневому номері журналу «19-th Century and After» за 1926 р. журналіст Слайтер, очевидно, близький до міністерства колоній, наводить цікаве пояснення того «ліберального курсу», який був взятий У.Черчиллем по відношенню до Месопотамії. Метою представників цього курсу було – вказати уряду на «скрутний стан британських фінансів» [238, р. 480]. Автор не робить навіть спроби обґрунтувати ті проблеми, які були викликані опозиційно налаштованими лібералами по відношенню до консервативної більшості. Таким чином, британська преса всіляко «замасковувала» справжні цілі і задачі англійців у Месопотамії.

Британський уряд, у зв'язку з позитивним для нього рішенням «мосульського питання» Лігою Націй у грудні 1925 р., почав шукати додаткові гарантії, щоб закріпити свої позиції. При цьому, він «не забував» зайвий раз наголосити, що «мосульське питання» є частиною «того східного питання», яке протягом століття було центральним пунктом британської зовнішньої політики [230; 235, р. 178]. У зв'язку з цим стаття Юера в лейбористському щомісячнику «Labour Monthly» про перспективи Мосула заперечувала думки тих кіл, які вважали «мосульське питання» питанням нафти. Такого погляду дотримувалися в основному ліві лейбористи і частина лібералів.

Характер боротьби різноманітних течій щодо «мосульського питання» не був принципово важливим. Головним чином, він приводив опозиційну течію до перегляду методів політики відносно Туреччини.

Таким чином, до підписання заключного договору консерватори різко критикували «ліберальний курс» представників робітничої партії, незалежних консерваторів і деяких членів ліберальної партії. Останні у відповідь на цю критику запропонувати вирішити «мосульське питання» шляхом компромісу. Зокрема, у вигляді поступок, віддати Туреччині одну частину Мосульського вілаєту з містом Мосулом (при цьому міркування фінансового характеру були присутніми в роздумах прибічників «ліберального курсу»).

Важливе стратегічне положення колишньої частини Османської імперії Мосульського нафтоносного вилайєту і прагнення вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду після укладення Лозаннського мирного договору обумовили зміни в методах і прийомах британської дипломатії. Зовнішнім вираженням цього процесу стало посилення у зв'язку з мосульською кризою боротьби течій у правлячих колах Великої Британії. Прихильники «традиційних» консерваторів і парламентської фракції лейбористів, опозиція лівих в лейбористській партії, прихильники «ліберального курсу» (незалежні консерватори, фракція лібералів) виявилися єдині в прагненні підпорядкувати своєму протекторату всю Месопотамію і Південний Іран. Серед цих течій були істотні розбіжності, які не мали, принципового характеру. Вони полягали в методах захоплення в свої руки рідкого палива важливих районів Месопотамії. У подіях з 1923-1926 рр. щодо «мосульської проблеми», представники цих течій проявляли себе ревнивими прихильниками імперської політики фінансово-промислового і торгового капіталу.

Розділ 3. Стратегія Великої Британії у «мосульському конфлікті»

3.1. «Мосульська проблема» в історичному контексті «східного питання» на Лозаннській конференції.

Характер проникнення Великої Британії на Близький Схід, інтенсивність цієї політики та її підсумки були неоднаковими упродовж першої третини XX століття. До 1907 року здійснювалися спроби отримання концесій на розробку корисних копалин. У 1908-1910 роках боротьбу за джерела сировини розгортали, в основному, окремі приватні компанії. Багато хто з них навіть не вів видобутку нафти. У передвоєнний час (1910-1914 роки) посилюється увага держави до цієї проблеми, і відбувається концентрація усіх концесій в руках декількох нафтових трастів, таких як "Ройял Датч Шелл", "Англо-Персидська нафтова компанія", "Туркиш петролеум компанії".

"Мосульське" питання, тобто довготривала суперечка між Великою Британією і Туреччиною щодо територіальної приналежності Мосула, виникла ще до Першої світової війни. Вона була організована та контрольована британською дипломатією. Перська та месопотамська нафта була предметом виключної уваги Великої Британії. До Першої світової війни Мосульський район, разом з районами Кіркук, Ербіль і Сулейманіє входив до складу Мосульського вілайета Османської імперії. Мосульський басейн не був ізольованим і складав частину месопотамсько-перського нафтового району, який включав в себе Мосульський та Багдадський вілайети. На присутність нафти в цьому районі напередодні Першої світової війни вказували дослідження "Англо-Перської" компанії, яка була одним з найбільш зацікавлених товариств у нафтових справах Ірану та Месопотамії [248, с. 66.] У Мосульський нафтовий район входили дві зони – зона Кіркука та зона Гаяри. Центральною зоною був Кіркук. Тут експлуатація нафти почалася до Першої світової війни. На півночі від цього пункту був розташований район Баба-Боргара (м. Мосул) – приблизно в 20 га. Родовища міста Мосула були кращими в зоні Кіркука. Тут утворилися значні пласти чудової якості чорного асфальту, приблизно до двох метрів у товщину. [248, с. 68] Друга зона – Гаяри була розташована у середній течії річки Тигр на південь

від м. Мосула. Цей басейн величезного розміру класифікувався разом з Кіркукським, а також Багдадським, як кращий у Месопотамії. Він був розташований від ущелини Ель-Тата в горах Хамрін, за течією річки Тигр до м. Мосула. Тут знаходилися чисельні джерела, які утворили шар асфальту в декілька метрів завтовшки, а також нафтові болота і озера, з яких деякі досягали до 300 метрів. Нафта в цій зоні мала високу якість й у більшій частині басейну в ній не було сірки та солоної води. Серед нафтових родовищ, що входили в цю зону, була нафтова ділянка Закхо, розташована на півночі від м. Мосула. Це зробило Мосульський вілайєт одним з важливих об'єктів боротьби провідних держав Заходу і США.

На початку Першої світової війни всі нафтові родовища Мосульського вілайєта експлуатувалися турками і були власністю турецького керівництва. Вони були надані в оренду підприємцям, які доставляли нафту на очисні заводи в Кіркуці, Газі та Курметлі. До початку війни ці очисні заводи виробляли щодня 130 галонів кожен (1 галон – 3.7854 л) [289, с. 70].

Мосульський вілайєт мав і важливе політико-стратегічне значення. Через нього проходила англійська торгово-стратегічна дорога з Індії в східні області Аравії, а з Месопотамії – в Іран. У районі Мосула перетиналися караванні дороги з Малої Азії та Вірменії. У цьому відношенні особливо важливим пунктом було місто Ревандуз. У ньому перетиналися чотири дороги: на північ – до Вану, на захід – до Мосула, на південь – до Сулейманіє і звідти – в Південний Іран і, нарешті, четверта – до іранського кордону, до Солудж-Булаку, Урмії, Тавризу.

Слід наголосити, що до війни головними суперниками у боротьбі за месопотамську нафту і природні багатства Османської імперії, зокрема Іраку, були англійці й німці. У 1904 році німецький концерн "Анатоліше айзенбан гезельшафт" (Анатолійська залізнична компанія), зайнятий будівництвом Багдадської залізниці, отримав право на розвідку і розробку нафтових родовищ у двох вілайєтах Іраку – Мосульському та Багдадському. [164, с.61]. Але, скориставшись тим, що німці не почали розробку нафтових багатств, в 1908 році британський підприємець Вільям Нокс д'Арсі почав переговори з турецьким султаном Абдул-Хамідом II. [26, р. 816-827]. Після приходу до влади младотурків переговори щодо видачі концесії на

розробку нафтових ресурсів відновилися, але не з англійцями, а з американцями. За активної підтримки уряду США було підписано відповідну угоду, за якою младотурецький уряд надавав концесію [26, р. 916-918] довірений особі американських монополій, адміралу Колбі М. Честеру. Саме в 1908 році К. М. Честер прибув до Стамбула для переговорів стосовно залізничних концесій. До 1908 року американці цього питання не піднімали, але, мабуть, підготовка до його реалізації йшла, оскільки цього ж року К.Честер представляв у Стамбулі не себе особисто, а певні комерційні інтереси США. [94, р.61] Перебіг переговорів К.Честера з урядом Туреччини показав, що в міру зростання нестабільності ситуації у самій Туреччині і в регіоні загалом американці посилювали вплив аж до дипломатичного тиску на партнерів. Після створення К.Честером в 1909 році "Оттоман-американ девелопмент компанії" незвичайного розмаху набула державна підтримка цього приватного підприємства. [104, р. 257]. Виступаючи в січні 1910 року перед членами комісії з закордонних справ конгресу США, держсекретар Филандер Чейз Нокс пояснив причини такої потужної підтримки, наданої К.Честеру. За його словами, в Туреччині існували більш вигідні можливості для інвестицій американського капіталу, ніж в будь-якій іншій частині світу. Однак угода, підписана К. Честером з младотурецьким урядом, не була ратифікована з ряду причин, в тому числі і через те, що в 1911 році спалахнула італо-турецька війна [219, с. 371-372].

Незабаром англійським монополіям вдалося знайти спільну мову з німецькими підприємцями. В 1912 році англієць німецького походження Ернест Кассель, що спирався на англо-голландську компанію "Роял Датч-Шелл" і німецький капітал, отримав концесію на турецьку нафту і організував "Туркіш Петролеум компанії" (ТПК) [172, с. 91-97]. Після її утворення група д'Арсі була усунена від участі в новій компанії. Третім партнером у компанії став національний банк Османської імперії. Британський уряд змусив Туреччину передати новій компанії права, надані раніше "Анатоліше айзенбан гезельшафт". [179, с. 227] До початку Першої світової війни турецький уряд офіційно надав "ТПК" оренду на нафтові ділянки в районах Мосула, Багдада і Басри. Ця угода була підписана 19 березня 1914

року. Проте, війна, яка розпочалась, перешкодила його ратифікації. [26, р. 821] Влітку 1914 року компанія отримала концесію на експлуатацію месопотамської нафти. Англо-голландському капіталу належало 75%, а німецькому-25% акцій. [196 с. 172]

Напередодні війни керівники британського військово-морського флоту були зацікавлені нафтовими багатствами Близького Сходу. До того часу військово-морський флот Великої Британії вже на 45% використовував нафту [171, с. 360; 301, с. 264]. У своєму виступі в палаті громад в липні 1913 року морський міністр Уінстон Черчілль, який обіймав тоді пост першого лорда адміралтейств, зробив заяву про те, що політика уряду буде полягати в тому, щоб "стати власниками або контролерами родовищ принаймні тієї частки нафти, яку потребує військово-морський флот " [96 с. 270].

Війна перенесла рішення "мосульського питання" в площину безпосередніх домагань та захоплень. В англійській історіографії, наприклад, стверджується, що друга «месопотамська» військова кампанія 1915 року була «першою в історії війною щодо встановлення контролю над нафтовими родовищами Близького Сходу» [109, р. 27.] За секретною угодою Сайкс-Піко про розділ Азіатської Туреччини (травень 1916 р.) Мосул повинен був увійти у французьку зону впливу [24, р. 15, 18, 23, 26-28] Але після закінчення війни англійці, окупували весь Мосульський вілайет, змусили Францію відмовитися від претензій на нього в обмін на угоду Лондона передати Франції Кілікію, також зайняту англійськими військами. [24, с. 15] Цьому передувало підписання Мудроського перемир'я між Туреччиною і союзниками. Договір про перемир'я в Мудросі від 30 жовтня 1918 року встановлював припинення військових дій між союзниками і Туреччиною з 31 жовтня 1918 року. На момент його підписання морський міністр Туреччини Хюсейн Рауф тричі ставив запитання англійському адміралу С. Кальторну, чи буде Велика Британія дотримуватися його умови, і тричі С.Кальторн відповідав позитивно [200, с.7]. У Мудроській угоді вказувалося (ст. 7), що союзникам надається право окупації стратегічних пунктів у випадку такого становища, яке буде загрожувати їхній безпеці. І хоча цієї загрози не існувало, британські війська на наступний день після укладення перемир'я почали

остаточну окупацію Мосульського вілайєта, хоча сам Мосул не був тоді зайнятий англійцями. [179, с. 276] З текстів англійських і турецьких депеш, датованих від Мудроського перемир'я до 30 листопада 1918 року, тобто до того дня, коли англійці зайняли Мосул, чітко видно, як Велика Британія порушила умови перемир'я на месопотамському фронті. Як свідчать документи, англійський командувач мав наказ про захоплення Мосула, і для виправдання своїх дій англійське командування мало намір відповідним чином інтерпретувати ті чи інші статті Мудроського перемир'я, а саме 5, 7 або 16 [24, р. 316]. У листі англійського командувача месопотамським фронтом Джона Маршалла від 21 листопада 1918 року висловлювалось бачення Великої Британії щодо кордонів Іраку з включенням до них Мосульського вілайєта. [24, р. 316] Британський окупаційний режим, встановлений у Мосульському вілайєті, протримався до набуття чинності договору, який було підписано в Лозанні, тобто до кінця 1923 року, після чого, тут, так само як і в Іраку, був введений мандатний режим. Незважаючи на протести турецького командування, яке посилялося на те, що район Мосула ніколи не входив до складу Іраку, як частина неокупованої території повинен залишитися за Туреччиною, англійський генерал надіслав турецькій стороні карту, на якій до складу Іраку були включені не тільки Мосул, а й турецьке місто Діярбакир [201, с. 75]. Англійці змусили турків евакуюватися з Мосульської області [108, pp. 334-337].

Після захоплення Мосула Велика Британія прагнула закріпити свій військовий успіх дипломатичними домовленостями. В грудні 1918 року під час переговорів з близькосхідних питань британський прем'єр-міністр Девід Ллойд-Джордж наполегливо переконував французького прем'єр-міністра та голову Верховної Ради держав Антанти Жоржа Бенджаміна Клемансо поступитися Мосулом Великій Британії. [93, р. 62]. Угода з французами була закріплена на конференції в Сан-Ремо в квітні 1920 року. Франція під натиском Великої Британії підписала знамениту нафтову конвенцію, яка встановлювала англійський контроль над скарбами Мосула, Французької Африки, Малої Азії і Середньої Європи. Отже Франція поступилася Мосулом Великій Британії у обмін на 25% месопотамської нафти [108, р. 291-301, 304-306]. За Севрським договором (серпень 1920 р.) Мосульський район був

включений до складу мандатної території Великої Британії – держави Ірак [114, р. 24]. Із захопленням Мосула британські правлячі кола отримали не тільки нафту, а й забезпечили собі вигідне стратегічне становище з погляду захисту своєї колоніальної імперії і намагались "нейтралізувати" дії США в цьому регіоні.

Конференція в Сан-Ремо викликала незадоволення США. Американське керівництво почало діяти ще до Лозаннської конференції і цим ускладнило хід переговорів між Великою Британією і Туреччиною з питання про територіальну приналежність Мосульського вілайєта. 10 березня 1920 року Сенат США прийняв резолюцію, в якій просив президента проінформувати його відносно тих обмежень, які накладались прямо чи побічно «зі сторони Франції, Великої Британії, Голландії, Японії чи будь-якої іноземної держави, або їхніх колоній, на громадян США в питанні видобутку нафти [98, р. 133].

12 травня 1920 року посол США в Лондоні Джозеф Девіс направив міністру закордонних справ Великої Британії лорду Дж.Керзону ноту, в якій вимагав забезпечити американським громадянам відкритий доступ в окупаційні арабські вілайєти Османської імперії. У ноті американці звинувачували англійський уряд у тому, що його діяльність створювала враження, що "принаймні деяка частина прибутків припадала британському нафтовому капіталу" [98, р. 134]. Вони вказували на можливість участі США в переговорах відносно нафтових концесій. 28 червня 1920 року, не отримавши ще відповіді на цю ноту, Дж. Девіс передав британському уряду новий протест у зв'язку з опублікуванням в Сан-Ремо тексту англо-французької домовленості щодо нафти. Американці висловили незадоволення тим, що англо-французька домовленість порушила принципи Паризької мирної конференції. Далі США звинувачували Велику Британію в "бажанні привласнити месопотамську нафту" [214, с. 253].

Лорду Дж. Керзону довелося це спростувати. Після ноти Дж.Девіса і відповіді на неї Дж. Керзона розпочалася атака з боку держсекретаря США Бейнбриджа Колбі. Він не визнавав прав "ТПК" і висловлювався проти підписання конвенції в Сан-Ремо. У ноті від 20 листопада 1920 року Б.Колбі заявив: "Я не можу зрозуміти, як тлумачити домовленість в Сан-Ремо, за якою будь-яка нафтова приватна

компанія повинна бути під постійним британським контролем" [282, с. 99]. В посланні 28 лютого 1921 року Дж.Керзон знову запевнив держдепартамент США в тому, що у Великої Британії немає прагнення до монополії [98, р. 137]. Становище, яке склалося загалом до конференції в Лозанні, створювало сприятливі умови для лорда Дж. Керзона, щоб вирішити питання на користь Великої Британії.

Таким чином, прихована боротьба за володіння близькосхідною нафтою, яка відбувалася між британськими та американськими монополіями ще до війни, спалахнула з новою силою після її закінчення. Це була боротьба двох могутніх держав за переважаюче право пограбування природних багатств Туреччини і її колишніх провінцій. Зіткнення інтересів Великої Британії та США в решті-решт багато в чому вплинуло і на вирішення спірного «мосульського питання» між Туреччиною та Іраком, який перебував під британським контролем.

У досліджуваній період основними претендентами на право розробки потенційних ресурсів нафти на Близькому Сході виступали англійські компанії, що було пов'язано з позицією уряду Великої Британії, який, на відміну від американського, брав безпосередню участь у формуванні та проведенні нафтової політики. Остання формувалася виходячи з ряду факторів. По-перше, Велика Британія володіла власними запасами нафти, що раніше сприяло купівлі британським урядом контрольного пакету акцій «Англо-перської» компанії. По-друге, основною ареною нафтового суперництва після Першої світової війни став Близький Схід – регіон, в якому, на думку британських правлячих кіл, збереження британського панування було життєво необхідним для інтересів імперії. У зв'язку з цим, погоджуючись на допуск американських нафтових корпорацій до Іраку, британський уряд прагнув, щоб концесії на Аравійському півострові контролювалися виключно англійським капіталом. Американські нафтові компанії не виявляли інтересу до Аравійського півострову, а вимагали надання частки в «ТПК- ІПК».

Англо-американська "нафтова війна" продовжувалась недовго. Уряд Великої Британії змушений був піти на поступки США, оскільки Англія була боржником США (за паритетом на той час борг становив 856 млн. фунтів стерленгів). До того ж,

зросли відсотки, що разом склало 960 млн. ф. стер. Англійці, згідно з умовою, зобов'язані були платити 5%, тобто трохи менше 50 млн. ф. стер. [282, с. 99]. У результаті восени 1921 року між США і Великої Британією було укладено "перемир'я". 17 листопада 1921 року держдепартамент США направив британському уряду ноту. В ній викладалися принципи, на основі яких повинно було здійснюватися співробітництво британських та американських нафтових монополій в експлуатації нафтових джерел Месопотамії. Компанія "Стандарт Ойл" допускалася так само, як і англо-перська, до розробки нафти в п'яти північних перських провінціях. Крім цього, американським нафтовим товариствам ("Стандарт Ойл" та ін) обіцяно було участь в "ТПК". Американська частка в "ТПК" визначалася у розмірі 20%, а потім – 25% всіх акцій даного товариства [26, р. 89]. Зрештою, учасниками "ТПК" стає: група "Роял Датч Шелл" – 25%, англо-перська – 25%, американські товариства – 25%, і французький уряд – 25% [282, с. 25].

До відкриття Лозаннської конференції держдепартамент США прийняв рішення підтримати концесію «Теркіш Петролеум Компані» в Іраку, щоб зміцнити свої позиції на Близькому Сході і здійснити політику «відкритих дверей» в інтересах американського бізнесу [26, р. 240]. З цією метою 30 січня 1922 року держсекретар США Чарльз Е Х'юз направив лист учасникам спеціальної місії в Лозанні з інструкцією до неофіційної ноти лорду Керзону. У ноті говорилося: «... якщо турецькій нафтовій компанії буде потрібна підтримка США, то нам доведеться виступити арбітром у англо-іраксько-турецькому переговорному процесі ...» [26, р. 241].

1 лютого 1923 року держдепартамент США направив наступний меморандум на ім'я лорда Керзона. У ньому йшлося про те, що «... виходячи з заяви спеціальної місії і засідання комісії від 21-23 січня 1922 року «Теркіш Петролеум Компані» залишається власником концесіонерів, як було до війни. Уряд Великої Британії не залишиться неуважним до ноти американського уряду, представленого послом Д.В.Харвеєм від 17 листопада 1921 року, де йшлося про позицію США щодо участі в «Теркіш Петролеум Компані» [26, р. 241-242]. Практично одночасно з листом до

Керзона починається листування держсекретаря США з президентом компанії «Стандарт Ойл» (Нью-Джерсі).

Таким чином "англо-американський блок" виник на основі тимчасових спільних інтересів обох країн, але корінні протиріччя не були вирішені. Внаслідок чого вони яскраво проявилися в "нафтовому питанні" на Лозаннській конференції. 27 жовтня 1922 року американський держсекретар Чарльз Еванс Х'юз направив послу США у Франції Ю.Геріку меморандум, в якому викладав позицію і цілі США на Лозаннській конференції (листопад 1922р. – липень 1923 р.). Із цього документу видно, що США прагнули активно брати участь в нафтовій компанії в Мосулі, укласти сепаратний договір з Туреччиною, щоб «дотримуватися на Близькому Сході політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей» [26, р. 889-890].

Крім англо-американських суперечностей, що мали вплив на рішення "мосульського питання", слід зазначити, що напередодні Лозаннської конференції велику роль відігравав близькосхідний вузол англо-французьких протиріч. У цей час Франція звинувачувала англійців у тому, що вони заохочували турецьке вторгнення до Сирії, підбурювали арабського еміра Фейсала ібн Хусейна оголосити себе королем і розпалювали повстанські настрої серед лібанонських племен [179, с. 277]. Франція помстилася Великій Британії тим, що в жовтні 1921 року підписала з Анкарою трактат, який надавав Туреччині мосульські родовища, на які претендували англійці. Цим актом Франція розірвала угоду в Сан-Ремо [179, с. 276-277].

Велика Британія відповіла ударом на удар. Домігшись проголошення Фейсала ібн Хусейна іракським королем, вона заявила претензії на Мосул як на частину іракської території. Франція вирішила вести боротьбу з Англією, але британська дипломатія вичікувала момент, коли Франція підтримає її у своїх домаганнях на мосульську територію. Для цього англійська дипломатія прагнула змусити Францію не втручатися в близькосхідні справи Великої Британії. Французькому уряду напередодні Лозаннської конференції дали зрозуміти: якщо він буде проводити антианглійську політику на Близькому Сході, то Велика Британія, своєю чергою, розпочне проводити антифранцузьку політику в питанні про репарації і передачу Рурського басейну Франції [224, с. 93].

З цією метою британські правлячі кола залучили на свою сторону Італію. Підбурюючи італійський імперіалізм в його домаганнях, англійське керівництво прагнуло перетворити Італію в знаряддя своєї антифранцузької політики. Крім цього, Велика Британія шукала союзників у Королівстві сербів, хорватів і словенців, Румунії, Греції.

Що стосується Німеччини, то її правлячі кола не бажали зміцнення позицій нафтових монополій Великої Британії та США в Месопотамії, але на цьому етапі німецький уряд не створював для Великої Британії серйозної небезпеки [179, с. 278]. Тому становище, яке склалося загалом до конференції в Лозанні, створювало сприятливі умови для лорда Дж. Керзона, щоб вирішити «мосульське питання» на користь Великої Британії.

Для підтримки сприятливих умов, що склалися перед відкриттям Лозаннської конференції, Велика Британія також спробувала використати у своїх інтересах рух, що почався серед населення Іраку. Він виник восени 1922 року. В англійській пресі тоді повідомлялося, що в Іраку повсталі араби під керівництвом короля Фейсала, нібито вимагали «відновити тисячолітні історичні права населення Іраку» [129]. В 1922 році після укладення Муданійського перемир'я, влада, маючи мандат в Іраку, підбурювала великі арабські загони, якими керували англо-індійські офіцери, здійснити вторгнення в Мосульський вілайет. Арабські війська увійшли в контакт з англійськими військами, які перебували в Мосулі з листопада 1918 року. Ці війська діяли під приводом "захисту і звільнення" своїх братів від жорсткого турецького гніту.

Отже, напередодні Лозаннської конференції на Близькому Сході склалася напружена міжнародна ситуація.

Лозаннська конференція ознаменувала початок першого етапу дипломатичної боротьби між Великою Британією і Туреччиною за Мосульський вілайет. Формально на конференції це питання розглядалося як територіальне і політичне. Фактично йшлося про те, хто буде володіти нафтовими родовищами на Близькому Сході. На конференції для Великої Британії велику небезпеку в "мосульському питанні"

становила Туреччина, з її небажанням йти на поступки і можливістю співпраці з США.

Дж.Керзон вирішив вилучити «мосульське питання» з так званих мирних переговорів. Він спробував перетворити його на сепаратне англо-турецьке питання і підпорядкувати його вирішення Лізі Націй. Спочатку Дж.Керзон дав навіть зрозуміти туркам, що він, нібито, готовий визнати суверенітет Туреччини в районі Мосула, але замість цього глава англійської делегації зажадав від Туреччини угоди на збереження за Великою Британією довоєнних нафтових концесій. Для досягнення цієї мети лорд Керзон проводив закулісні перемовини з турецькою делегацією [129, р. 185-196]. 14 грудня 1922 року англійська сторона направила турецькій делегації меморандум. У ньому стверджувалося, що Велика Британія «не може з технічних, економічних і стратегічних причин передати Туреччині весь Мосульський вілайєт» [24, р. 79-85]. До меморандуму було додано лист Дж. Керзона, в якому наголошувалося, що у зв'язку з тим, що «Месопотамія перебуває під управлінням Ліги Націй, питання про територіальні поступки в Месопотамії мають бути вирішеними шляхом безпосередніх переговорів між Туреччиною та Лігою Націй» [24, р. 80-83]. У меморандумі вказувалося на те, що населення в Мосульському вілайєті складалося, за підрахунками англійців, з 454.720 курдів, 185.763 арабів і лише 65.895 турків [24, р. 82]. Цією статистикою Дж. Керзон хотів довести неспроможність претензій Туреччини на Мосульський вілайєт. Крім того, англійський меморандум містив в собі етнографічні, історичні та політичні дані.

Таким чином Дж.Керзон у цьому меморандумі намагався довести, що Туреччина не повинна вимагати залишити собі Мосул. Крім цього, щоб позбавити турків права на Мосул, англійською стороною була сфабрикована заява, з якою виступала делегація уряду Іраку. Остання в цей час перебувала в Лозанні й заявила турецькій делегації, що «Ірак не поступиться Туреччині Мосулом навіть, якщо буде до цього примушений збройною силою» [24, р. 83]. Цим маневром Дж.Керзон намагався відвернути увагу турків від питань про нафту і перевести його тільки в територіальну площину.

Меморандум був прийнятий турецьким урядом 20 грудня 1922 року. З боку турецької делегації, очолюваної Ісмет Іненю-пашею, своєю чергою, надійшла на меморандум відповідь. У ній наводилася зовсім інша статистика населення Мосульського вілайєта, а саме – 26.3000 курдів, 43.210 арабів і 146.960 турків [24, р. 84]. Турецька делегація, з метою посилення розбіжностей між союзниками на Лозаннській конференції, вирішила використати питання про надання концесії групі К.Честера [268, с. 122-124]. Ще 19 грудня 1922 року в спеціальній заяві для друку голова Ради міністрів Туреччини Хусейн Рауф-бей докладно розповів про американську концесію, наголосивши, що вона включає також і Мосул. Заява Х.Рауф-бея мала точну адресу – адже в цей час Велика Британія домогалася офіційного закріплення за собою Мосула, а Франція наполегливо вимагала збереження своїх економічних привілеїв у Туреччині. Переговори К.Честера з турецьким урядом впливали на перебіг англо-американських переговорів по «нафтовому питанню» під час Лозаннської конференції. Що стосується уряду США, то його правлячі кола були схильні розглядати проект К.Честера як зручний привід для втручання у внутрішні справи Туреччини.

В офіційних документах конференції держави прагнули приховати свої справжні інтереси щодо Мосула. При цьому, і турки, і англійці в меморандумах використовували різноманітні аргументи – стратегічні, історичні, економічні та етнічні, захищаючи вимоги на Мосульську територію, єдиний аргумент, що й був найважливішим – «нафтовий» - не висувався. Наполегливо досягаючи своїх цілей, лорд Дж. Керзон 28 грудня 1922 року надіслав турецькій делегації другий меморандум, в якому категоричною відмовлявся від повернення туркам Мосула, водночас заявив про свою згоду доручити експертам знову обговорити і встановити демаркаційну лінію північного кордону Іраку. Питання про експертів було початковим пунктом у «мосульському питанні». Турки відповіли другим меморандумом, заявивши про незгоду передати питання на вирішення експертів.

На перший погляд можна було подумати, що перемовини зайшли у безвихідь. Однак у додатковому листі лорда Дж. Керзона до його першого меморандуму про Мосул і в додатковому листі Мустафи Ісмет-паші до другого турецького

меморандуму присутні обережні вказівки на передачу питання на розгляд експертів. Як і в питанні щодо Проток Рада експертів була прикриттям для сепаратних переговорів з турками без делегації Радянських республік, так і у вирішенні "мосульського питання" Рада експертів змогла прикрити угоду між Великою Британією і Туреччиною. Передача питання про Мосул експертам означала, що воно буде поховане, а за межами конференції, тобто за спиною Франції, Італії та США, Велика Британія домовиться з Туреччиною і про території, і про нафту.

На початку січня 1923 року на засіданні Великих Національних зборів Туреччини голова Ради міністрів Туреччини Рауф-бей доповідав про становище в Лозанні. Він натякнув на примиренські настрої Туреччини по відношенню до Великої Британії: «Бажання населення Мосула приєднатися до Туреччини буде задоволене, хоча б ціною продажу нафтових родовищ англійцям. Ми завжди готові купувати і продавати ці джерела прибутку за розумних законних умов тим націям, які нас вважають рівноправними» [358]. Цій заяві передувала зустріч Дж.Керзона з М.Ісмет Іненю-пашею. Обидві сторони не могли не врахувати всі натяки, що містились в офіційних меморандумах. Стосовно приватної бесіди між англійцями і турками щодо Мосула повідомлялося, що питання можливо буде виключено з розгляду Лозаннської конференції з тим, щоб його врегулювати шляхом безпосередніх англо-турецьких переговорів [359]. Однак ці відомості виявилися передчасними, оскільки зазначена бесіда не мала позитивних результатів.

Турецький уряд в особі Мустафи Ісмет-паші поки займав принципову позицію і розумів, що "мосульське питання" є пробним каменем для спроб змусити Туреччину слідувати курсом Великої Британії та інших провідних держав. Значимість питання про приналежність Мосульського району можемо побачити із заяви Ісмет-паші, яку він зробив спеціальному кореспондентові «Матен»: «Криза, яку переживає конференція, – на думку Ісмет-паші, – не мала б місця, якби ми поступилися англійцям саме в "мосульському питанні", тобто в нафтовому питанні» [359].

Незважаючи на те, що під час переговорів Мустафи Ісмет Іненю з лордом Дж.Керзоном не вдалося вирішити питання про Мосул і виключити його з порядку

денного конференції, британські правлячі кола продовжували публічно заявляти: «Для нас головне не допустити війни через Мосул і не втратити Францію як союзницю в цьому питанні» [134, р. 331]. Цю ж думку висловлювала і «Дейлі Експрес» – офіційне видання міністерства закордонних справ, яка заявляла, що англійці не «збираються воювати за Мосул проти Туреччини. Головне завдання Англії – передати Мосул Лізі націй» [326]. За словами «Дейлі Експрес», це рішення було найбільш «справедливим». Англійська преса намагалася відвести будь-які підозри від дій своїх дипломатів в Лозанні, замаскувати протиріччя, які ускладнювали для Великої Британії вирішення питання про нафтові родовища Месопотамії і бажання англійського уряду зміцнити свої позиції у післяреволюційній Туреччині.

У цей час між Францією і Великою Британією виник гострий конфлікт. Франція була безсилою без допомоги Англії вирішити питання про окупацію Рура і була змушена погодитися на британські претензії щодо нафтових родовищ у Месопотамії. Ще на Паризькій нараді країн Антанти (листопад 1922 р.), яка була скликана з ініціативи Великої Британії з метою узгодження позицій згаданих країн на майбутній конференції в Лозанні, «Прем'єр-міністр Франції Раймон Пуанкаре власне капітулював перед Англією і передав їй франко-турецьку дружбу» [326]. Коли Париж спробував звинуватити Лондон у тому, що він заважає французькій окупації Рурського округу, Велика Британія вирішила у відповідь на це припинити роботу конференції в Лозанні (31 грудня 1922 р.) [357].

Лозаннська конференція призупинила свою роботу в очікуванні підсумків Паризької наради, яка мала вирішити питання щодо репараційної політики в Німеччині. Турецька газета «Ені Гюн» слушно вказувала на внутрішній зв'язок між Лозаннською конференцією і Паризькою нарадою, на якій французький уряд демонстрував повну залежність від Великої Британії [359]. Остання використовувала репараційне питання для реалізації своєї східної політики. Французька «Тан» писала, що єдиний вихід з ситуації, – «запропонувати Англії, щоб питання відносно Мосула та питання про кордон Іраку з Туреччиною були безпосередньо вирішені між Англією і Туреччиною, аналогічно франко-турецькій

угоді, яку було укладено в 1921 році відносно турецько-сирійського кордону» [359]. 22 січня 1923 року, прагнучи вплинути на позиції Франції та Великої Британії, турецький уряд затвердив проект договорів з «Оттоман америкен девелопмент» [321, с. 118].

Найсуттєвіше в концесії К.Честера було те, що вона давала США право на експлуатації багатств Мосула. Таким чином, концесія завдавала серйозної шкоди інтересам Великої Британії. 29 січня 1923 року відбулося засідання британського кабінету, на якому обговорювалися питання англійського боргу США, окупацію Рура і щодо Мосулу [355]. Обговорення питання про Мосул проводилося у зв'язку зі звітом англійського комісара в Месопотамії П. Кокса, який прибув до Лондона. На засіданні було вирішено прийняти пропозицію США про експлуатацію мосульської нафти на основі принципу «відкритих дверей» [355]. У відповідь на це американська місія в Лозанні відправила лист лорду Дж.Керзону, в якому офіційно підтверджувала свою підтримку «мосульського питання». Згадана заява базувалася на листі держсекретаря США Чарльза Юза американської місії в Лозанні (від 30 січня 1923 р.). У ньому говорилося: «Нафтові компанії США нададуть потрібну підтримку Англії тільки у випадку дотримання принципу «відкритих дверей» по відношенню до Туреччини» [Papers relating.. 1923..P.241-242]. Виходячи з цього, в період першої сесії Лозаннської конференції американські представники надавали Великій Британії систематичну підтримку в питанні про Мосул.

Під час вимушеної перерви роботи конференції турецька дипломатія тверезо оцінила розташування сил серед держав на Близькому Сході, зробила спробу перенести «мосульське питання» в площину майбутніх двосторонніх переговорів, домогтися від Великої Британії хоча б часткової поступки на експлуатацію месопотамської нафти.

23 січня 1923 року на засіданні територіальної комісії Дж.Керзон заявив, що «серед питань, які повинні стати складовою частиною мирного договору, є визначення південно-східного кордону турецької території в Азії, тобто кордону між Сирією та Іраком, з одного боку, і Туреччиною, з іншого» [19, р. 279-280]. Лорд Керзон зауважив, що це питання мало обговорюватися 27 листопада 1922 року, але

Ісмет Іненю-паша нібито тоді відмовився від його публічного обговорення. «Наші приватні листування також не дали жодних результатів, – продовжував Дж.Керзон, – ось чому ми змушені зараз, нарешті, ставити це питання перед конференцією та громадськістю» [19, с.279].

У відповідь на заяву Дж. Керзона Мустафа Ісмет-паша офіційно на конференції виклав точку зору турецького уряду. «Після того, – заявив Ісмет-паша, – як сторони не дійшли згоди після особистої зустрічі та письмового обговорення, ми змушені зараз знову обговорювати та надати наші аргументи, стосовно права залишити Мосул за нами» [19, с. 280] .

Сторони знову посилялися на аргументи, спираючись на національний склад населення області, на політичні, історичні, економічні, нарешті, на стратегічні підстави. Переважною більшістю населення Мосульського вілайєта, як зазначалось, були курди. Однак кожна із сторін надала діаметрально протилежні розрахунки. Загальна кількість населення Мосула становила 50.3000 чоловік [19, с. 280-281]. Вважаючи курдів нацією туранського походження, а не іранського, Ісмет-паша заявив, що турецька частина населення Мосула становить 85% [19, р. 281]. Тим часом, за англійськими підрахунками загальна чисельність населення становила 787.468 осіб, з яких турки в порівнянні з арабами і курдами складали меншість. Англійці стверджували, що курди мають іранське походження, але жодна з двох сторін не мала чіткої відповіді, ким історично були турани [224, с. 109-167], тому аргументи, які наводилися щодо визначення етнічної приналежності курдів – мешканців Мосульського вілайєту, у обох сторін були необґрунтованими.

Лорд Дж.Керзон заявив, що турецькі дані невірні. «Англійські війська і чиновники, – наголосив він, – перебуваючи в Мосулі з 1919 року, вивчили Ірак і мають досить точні відомості. Араби складають четверту частина населення» [19, с.283]. Саме такі надавалися аргументи двох сторін, кожна з яких прагнула обґрунтувати за собою право захоплення Мосула.

М.Ісмет-паша запропонував провести плебісцит у Мосулі, сподіваючись виграти час і домогтися поступок. Але ця пропозиція зустріла опір з боку Дж.Керзона. При цьому він зауважив на ту обставину, що Велика Британія, нібито,

не має право виносити подібні рішення щодо Мосула. Глава англійської делегації наполягав на вирішенні цього питання Лігою Націй. На його думку, мандатний принцип, по-перше, витікав зі статуту Ліги Націй [19, с. 283], по-друге, Великій Британії і надалі до надання їй остаточного мандата, було запропоновано керувати Мосульським вілайєтом в дусі статуту Ліги Націй. Англійські делегати приводили на користь своєї позиції ряд політичних аргументів. Головними з них стало те, що курди не бажають нібито жити з турками. Оскільки ж британська імперія перебувала у договірних зобов'язаннях з арабами, як декларувалося лордом Керзоном, то згідно з параграфом 22 статуту Ліги Націй Англія отримала мандат на ці землі 1920 року на конференції в Сан-Ремо.

Ісмет Іненю намагався спростувати ці аргументи. Стосовно курдів він заявив, що вони «при всіх зручних випадках готові перейти на бік турків, бо англійці шляхом погроз і зброї захопили землі» [19, р. 284]. Далі Ісмет-паша вказував, що населення Іраку з нетерпінням чекає того дня, коли воно приєднається до Туреччини, оскільки захоплення Мосула Великою Британією суперечить всім положенням міжнародного права. У числі «історичних» аргументів Ісмет-паша зазначив, що Мосул не належав до складу арабського Іраку, що протягом одинадцяти століть райони Мосула і південні частини Багдада перебували під заступництвом турків [19 р. 284]. Потім глава турецької делегації висунув військово-стратегічний чинник, з яким лорд Керзон не погодився, запропонувавши справу на розгляд арбітражу Ліги Націй.

24 січня 1923 року Дж.Керзон направив до Ради Ліги Націй лист, в якому зауважив на вкрай «серйозне ускладнення міжнародної ситуації» [359].

Таким чином, «мосульське питання», яке висувалося на розгляд в Лігу Націй, заздалегідь визначило сприятливий результат для Великої Британії. У цьому питанні лорд Керзон отримав також підтримку від представників французької, італійської та японської делегацій. Але Ісмет-паша відмовився від подібної пропозиції. Тим самим на цій нараді 23 січня 1923 року сторони не дійшли згоди і повністю розійшлися в рішенні «мосульського питання».

До подання проекту мирного договору Туреччині питання про Мосул залишалося невирішеним, але вже були деякі ознаки домовленості між Великою Британією, США та Туреччиною.

Скориставшись ситуацією, що склалася у відносинах між Великою Британією і Туреччиною щодо «мосульського питання», американський представник в Лозанні заявив 24 січня 1923 року, що «нафтові концесії не можуть бути монополією будь-якої однієї держави» [359]. США розуміли, що займаючи «нейтральну» позицію в «мосульському питанні», вони зможуть досягти більшої частки своєї участі в «Теркіш Петроліум К».

30 січня 1923 року англійським представникам вдалося «протягти» на засіданні Ради Ліги Націй рішення щодо Мосула – про передачу всього питання на розгляд до Ліги Націй [360]. 31 січня 1923 року міністерство колоній Великої Британії опублікувало повідомлення, в якому зазначалося, що «уряд Іраку» висунув протест проти «наміру Туреччини відокремити Ірак від Мосульського вілайєта» [360]. Повідомлення закликала Лігу Націй захистити цілісність іракської території. Насправді, за повідомленням з Тегерана, від імені 30 вождів і старійшин Месопотамії, які емігрували до Ірану, була надіслана телеграма представнику ВНЗТ, в якій вони просили допомогти іракському народу звільнитися від «наси́льницького режиму, встановленого Англією в Месопотамії» [361].

4 лютого 1923 року Ісмет-паша від імені турецької делегації дав згоду не вносити «мосульське питання» в текст договору [368]. Отже аналіз позиції турецької делегації на Лозаннській конференції стосовно «мосульського питання» дозволяє зробити висновок, що вона не використала всіх можливостей, які впливали з об'єктивної ситуації.

Таким чином, на Лозаннській конференції питання про територіальну приналежність Мосула не було вирішене. В третій статті Лозаннського мирного договору говорилося, що кордон між Туреччиною та Іраком буде визначений Туреччиною та Великою Британією в дев'ятимісячний термін. За відсутності згоди між двома урядами в зазначений термін, суперечка буде винесена до Ради Ліги Націй [200, с. 145]. Турецький уряд, який був зацікавлений не менше Великої

Британії, США та інших держав у мосульській нафті, вважав за можливе на концесійних умовах підкорити капітал нафтових монополій Великої Британії, США та інших членів [305, с. 23] і таким чином домогтися рівної долі участі у видобутку нафти Мосульського вілайєту. Туреччина, в силу своєї економічної залежності від іноземного капіталу, в основному англійського, не пішла на Лозаннській конференції на загострення відносин щодо «мосульського питання». За мирним договором турецький уряд зобов'язався сплатити іноземним кредиторам борги султана в сумі понад 86 млн. лір. [222, с. 24]. Це важке зобов'язання тримало Туреччину залежною від Великої Британії та інших провідних держав. Поступившись у питанні щодо Проток, турецький уряд вважав, що питання мосульської нафти можливо вирішити шляхом безпосередніх переговорів з Великою Британією. Він сподівався, що ліквідацією капітуляційного режиму залишить за собою право спрямовувати іноземний капітал для сприяння концентрації національного капіталу та його участі на рівних засадах у відновленні економічного життя країни.

Подальша історія дипломатичної боротьби за Мосульський вілайєт переконливо доводить той факт, що передача «мосульського питання» на розгляд Ліги Націй полегшила на наступних етапах вирішення його згідно з волею англійців.

Велика Британія розглядала Лозаннську конференцію як «відповідний момент відновлення свого дипломатичного престижу» [64, с. 282-283]. Насамперед це стосувалося встановлення контролю над економіко-політичним життям Туреччини, Іраку та продиктоване прагненням здобути найбагатші енергетичні запаси і торговельні шляхи. На Лозаннській конференції британська делегація мала вирішальний вплив на формування нових аспектів «Східного питання». З огляду на скрутне економічне становище Туреччини, Велика Британія і США домогалися фінансової залежності для «швидкого і безболісного» отримання концесій.

На конференції яскраво проявилися внутрішні протиріччя між державами. Великій Британії вдалося при обговоренні питання щодо Мосулу переналаштувати угруповання держав, певною мірою змінити зовнішньополітичну ситуацію на Близькому Сході. Фінансові та економічні питання, в яких була зацікавлена

Франція, мали для Великої Британії другорядне значення. Важливими, з погляду англійців, залишалися проблеми Проток і Мосул. В Лозанні англійська дипломатія змогла використати франко-турецькі протиріччя і домогтися від турок вигідних для Великої Британії постанов, зокрема, щодо Мосула і, в той же час, заявити французам про необхідність вибору між загрозою зриву переговорів і настільки ж неприємною для них альтернативою поступитися туркам. Висуваючи рішення передати «мосульське питання» на розгляд Лізі Націй, Велика Британія, з іншого боку, посилювала турецьку непоступливість у питаннях, які зачіпали, насамперед, інтереси Франції. Так, Велика Британія не підтримала Францію в питанні про сплату османського боргу [325, с. 62]. Після цього успіху англійської дипломатії в Лозанні було покладено початок значним зрушенням у політиці Великої Британії на Близькому Сході. Англійські правлячі кола мали на меті посилити свої позиції в Туреччині і на тривалий час послабити там вплив Франції.

3.2. Боротьба Великої Британії за Мосул (1924-1926 рр.).

Спочатку англійці розраховували включити Мосул до складу «незалежного» Курдистану, створення якого під егідою Великої Британії Д.Ллойд-Джордж запропонував відразу ж після війни [196, с. 193]. Згідно з Севрським договором Туреччина надавала курдам автономію, а, якщо останні зажадали б повної незалежності, Туреччина повинна була погодитися й на це [139, с. 77-78]. Однак після перемоги Туреччини в 1922 році надії курдів на створення васальної держави провалилися. В 1921-1924 роках британський уряд намагався створити курдську буферну державу, яка б відмежувала Ірак від Туреччини [255, с. 54-58; 204, с. 292]. За допомогою такої держави Велика Британія змогла б контролювати не тільки Туреччину, але й СРСР, уздовж його закавказького кордону.

Саме цим пояснюється, що доля курдів у досліджуваний період вирішувалася, в кінцевому рахунку, за спиною курдського народу і всупереч його інтересам, шляхом змови між Великою Британією та іншими державами з кемалістами на Лозаннській конференції.

Туреччина також прагнула використати курдів в турецько-англійському суперництві навколо «мосульського питання». Слід зауважити, що правлячі кола Туреччини щодо такого роду провокацій мали не менший досвід, ніж Велика Британія та її союзники. Внаслідок цього склалася ситуація, коли Англія брала участь у придушенні курдського руху в Іраку і демонструвала свою прихильність незалежності курдів у Туреччині, а турки, своєю чергою, пригнічували курдський рух Туреччини і бачили себе прихильниками курдської незалежності в Іраку.

У 1922 році, відразу ж після перемоги над греками, кемалісти почали концентрувати війська біля кордонів Мосула. З метою залучення на свій бік іракських курдів вони уклали договір з шейхом Махмудом Саїдом, згідно з яким «турецький уряд обіцяв незалежність Південному Курдистану і гарантував своє невтручання у внутрішні справи» [274, с. 111].

Наприкінці квітня 1924 року англійські війська без бою захопили центр південного Курдистану місто Ревандуз. Місяць потому була захоплена фортеця Сулейманіє [327]. Шейх Махмуд втік до Ірану. Англійська авіація і війська при найменшій спробі опору з боку населення повністю руйнували селища. Частина курдів, які підтримували Махмуда, намагалися разом зі своєю худобою піти на північ або схід. Бомбардуваннями англійська авіація затримувала просування, а війська, які вчасно вирушили на допомогу, довершили розгром [327]. Протягом усієї весни в Курдистані тривали безчинства і розправи, які були скоєні англійськими військами, від чого, в основному, страждало мирне населення району. Внаслідок цієї кампанії частина Курдистану з містам Ревандуз і Сулейманіє, незважаючи на протести турків, була фактично приєднана до Іраку [379, с. 205-207]. Велика Британія не могла допустити того, що на кордоні з Іраком буде існувати антибританське вогнище. Це означало б піддавати постійній загрозі свої позиції в країні.

Після цієї кампанії та з метою остаточного вирішення "мосульського питання" англійці вирішили переорієнтуватися на Ірак, обіцяючи останньому Мосульський район у разі ратифікації договору від 10 жовтня 1922 року [198, с. 138-147]. Доля договору мала вирішитися на початку червня 1924 року. У липні цього року

спливали терміни, відведені Лозаннським договором на англо-турецькі переговори щодо Мосула.

19 травня 1924 року в Константинополі англо-турецькі переговори були поновлені стосовно Мосула [24, с. 177-201]. До складу англійської делегації входили: Персі Кокс – англійський верховний комісар в Іраку, Джардан – капітан англійської армії, лейтенант Ліссе – заступник інспектора Мосульського вілайета. Турецьку делегацію очолював прем'єр-міністр Фетхі-бей Алі і консультанти міністра закордонних справ депутат від Константинополя Фейзі-бей, депутат від Діярбекіра Нусрет-бей.

Англійська делегація зайняла непримиренну позицію, наполягаючи на тому, що Мосульський вілайет не можна розділити між Іраком і Туреччиною. Вона вимагала виправити кордон між Іраком і Туреччиною. Кордон мав починатися від річок Тигр та Хабур Файш-Хабур, потім підніматися до річки Хезіль, проходити вздовж неї до річки Великий Заб, далі його правим берегом між Гаваром і Орамаром до іранського кордону. Велика Британія, таким чином, мала намір відрізати від Туреччини половину санджака Хакярі, населену до війни ассирійцями, і частину території курдських племен, які бажали нібито відійти до Іраку [24, с. 188-193]. Поведінка англійців відрізнялася крайньою претензійністю. Персі Кокс докладно виклав основні рішення "мосульської" сесії на конференції в Сан-Ремо (квітень 1920 р.). Британський представник у Константинополі обґрунтовував рішення держав поділити Близький Схід на сфери впливу (в Іраку та в Сирії), оскільки існувала «очікувана загроза від північного сусіда – Радянської Росії» [24, с. 180]. Розвиваючи цю думку, далі П.Кокс заявив, що не може бути й мови про передачу Мосульського вілайета Туреччині, насамперед з метою її ж безпеки. При цьому англійці вирішили використовувати у своїх інтересах так зване «ассирійське питання» [378; 198, с. 213-224].

Фетхі-бей, який очолював турецьку делегацію, рішуче вимагав залишити Мосул за Туреччиною і встановити кордон з Месопотамією. Він повністю дотримувався тієї точки зору, яку відстоював на Лозаннській конференції Ісмет-паша. Говорячи про ассирійців, Фетхі-бей заявив, що їм буде дозволено повернутися

на батьківщину, отримати місцеву автономію, а їхню безпеку буде гарантовано загальною амністією [24, с. 180]. Але англійці не поступалися у питанні про приєднання району Хакярі, оскільки питання приналежності Мосула було вже вирішено на їхню користь. Як вже зазначалося, згідно з лозаннським трактатом, у випадку невдалих безпосередніх переговорів між Великою Британією і Туреччиною стосовно «мосульського питання», його розгляд мав бути переданий на вирішення Ради Ліги Націй. Остання, як відомо, була слухняним інструментом у руках Великої Британії, яка, долучившись до переговорів з Туреччиною в травні 1924 року, практично виконала лише необхідну дипломатичну формальність, що не мала жодного реально-політичного значення. Як тільки з'ясувалася позиція турецької делегації, англійці поквапились закінчити Константинопольську конференцію.

Майже одночасно з Константинопольською конференцією Велика Британія змусила народні збори Іраку ратифікувати укладену 10 червня 1924 року угоду, яка встановлювала над цією країною неофіційний британський протекторат [14, р. 773].

У зв'язку з тим, що у липні 1924 року закінчився термін, відведений Лозаннським договором на англо-турецькі переговори щодо Мосула, «мосульське питання» було перенесено на розгляд в Раду Ліги Націй. Листом від 6 серпня 1924 року британський уряд вимагав включення до порядку денного Ради Ліги Націй питання про Мосул [187, с. 83].

25 серпня турецький уряд прийняв запрошення Ради Ліги Націй взяти участь в обговоренні питання. 20, 25 та 30 вересня на 30-й сесії Ради Ліги Націй були заслухані представники Великої Британії та Туреччини. Вони виклали аргументи соціального, економічного та військового характеру для вирішення «мосульського питання». Туреччина запропонувала провести референдум у суперечливому районі. 20 вересня у своєму виступі Фетхі-бей заявив: «Туреччина буде продовжувати наполягати на проведенні плебісциту в Мосульському вілайеті. При цьому турецька делегація виступає проти арбітражу Ліги Націй, членом якої вона ще не є» [La 24, р. 216-219]. 25 вересня 1924 року на засіданні Ради Ліги Націй Фетхі-бей виступив з промовою, в якій намагався обґрунтувати, що юридичні права Туреччини на Мосул не були скасовані жодним міжнародним актом і що односторонні акти британського

уряду не можуть применшити цих прав. Турецький делегат доводив, що встановлений статус-кво на кордоні порушується англійською стороною. Лорд М.Пармур, який представляв Велику Британію, це заперечив, але обіцяв, що «лейбористський уряд прийме рішення Ради Ліги Націй, яке має бути справедливим для обох сторін» [332]. Одночасно британський уряд намагався скомпрометувати Туреччину, посилено поширюючи чутки про прикордонні провокації з її боку. Туреччині надіслали декілька офіційних протестів [333].

Плани створення «незалежного» Курдистану зазнали поразки. Тому британський уряд зробив ставку на асирійців. Прагнучи захопити турецькі території на північ від Мосула, Велика Британія озброїла загони асирійців для проведення провокацій, які, начебто, мали свідчити про "волевиявлення" населення проти турок. Відсіч же цих провокацій турками на кордоні англійці намагалися видати за «агресію», щоб мати зайвий козир в Раді Ліги Націй [362, с. 95].

27 вересня 1924 року Рада Ліги Націй прийняла рішення застосувати принципи статті 22 статуту Ліги Націй щодо Іраку. Суть рішення зводилася до того, що: враховуючи, що британський уряд прийняв мандат на Ірак, він «мав намір прийняти наступне – поки союзний договір залишиться в силі, уряд Його Величності буде нести щодо всіх членів Ліги Націй ... відповідальність за виконання Іраком постанов названого союзного договору» [260, с. 142-143].

На початку жовтня 1924 року на північному кордоні Месопотамії у результаті зіткнення між турками і айсорамі склалося вкрай напружене військово-політичне становище. Скориставшись прикордонними інцидентами, 9 жовтня 1924 року прем'єр-міністр Великої Британії Джеймс Рамсей Макдональд відправив турецькому уряду ноту, в якій англійці вимагали звільнити всі «захоплені турками райони протягом 48 годин» [262, с. 96]. 15 жовтня 1924 року Дж. Макдональд надіслав генеральному секретарю Ліги Націй телеграму з проханням негайно вирішити прикордонну суперечку. Становище на турецько-іракському кордоні залишалося напруженим [262, с. 96]. Виступаючи на одному з банкетів, британський міністр колоній лейборист С.Томас заявив: «Уряд зробить все для запобігання війни, але на карту поставлена честь країни (це були за С. Томасом інтереси нафтових

монополій), тому, бажаючи миру, ми роз'яснюємо, що це має бути гідний світ, і ми не пожертвуємо ні однією з даних обіцянок» [328].

У зв'язку з цим надзвичайна сесія ради Ліги Націй в Брюсселі (27-29 жовтня 1924 р.) прийняла постанову щодо створення комісії для вивчення питання на місці. Тим часом, сторони повинні були дотримуватися фактично існуючих кордонів [24, с. 261-266; 334]. Проте, Рада Ліги Націй у зв'язку з ускладненнями та прикордонними сутичками на турецько-іракському кордоні, прийняла резолюцію, яка зафіксувала попередню демаркаційну лінію між Туреччиною та Іраком. «Брюсельська лінія» була в інтересах Британії. Вона збігалася з фактичною північною межею зони, захопленої Великою Британією після Мудроського перемир'я і встановлювала статус-кво, який існував до 24 липня 1923 року, тобто в силу того, що сталося розмежування, за Великою Британією був залишений санджак Сулейманіє, а за Туреччиною – Хакярі. Суперечлива територія на південь від «брюссельської лінії» становила близько 87,9 тис. кв. км. з населенням близько 800 тис. чол. Територія між "брюссельською лінією" і кордоном, на який претендували англійці, становила 3,5 тис. кв. км. [24, с. 251-260]. Але цим рішенням англійському уряду не вдалося забрати у Туреччини територію санджака Хакярі, на яку вони заявили претензії під час Константинопольської конференції.

У середині січня 1925 року спеціальна комісія Ліги Націй приїхала у Багдад за рішенням Ради Ліги Націй [24, с. 261-266]. Її супроводжували експерти зі сторони Британії, Іраку та Туреччини. 11 лютого 1925 року комісія прибула в Мосул, де на той час патріотично налаштована торгова буржуазія і молодь утворили Комітет національного захисту [97, р. 404]. Цей місцевий комітет провів масову демонстрацію та мітинг на захист вимоги включення Мосульського вілайєта до складу Іраку. Англійські війська її розігнали, а потім вже організували процесію на честь короля Фейсала ібн Хусейна. Цим самим британські правлячі кола розраховували зірвати роботу комісії.

У відповідь, турецький уряд заявив, що «англійці разом з еміром Фейсалом займаються насильницьким збиранням підписів місцевих жителів під петицією про приєднання Мосула до Іраку» [294, с.42]. 23 лютого 1925 року офіційне видання

британського міністерства закордонних справ «Дейлі Телеграф» надрукував у рубриці своєї дипломатичної кореспонденції наступне: « Якщо уряди трьох держав не в змозі були вплинути на турецький уряд, то недивно, що маленька комісія Ліги Націй з трьох членів, виявилася нездатною відповісти на спроби Анкари викликати безлад в Іраку за допомогою двох турецьких перекладачів» [336]. Газета закликала Раду Ліги включити більше компетентних європейських перекладачів до складу цієї комісії. Абсурдність такого роду аргументації була очевидною, оскільки 23 лютого почалося курдське повстання, спровоковане англійською агентурою [363]. Поразка повстання викликала невдоволення британського кабінету. Так, англійський посол у Туреччині Рональд Ліндсей в депеші міністру закордонних справ Джозефу Остіну Чемберлену наголошував, що навіть хвилювання курдів не змогли зірвати роботу комісії Ліги Націй [14, р. 762].

Таким чином, британські правлячі кола розраховували черговою провокацією остаточно зірвати роботу комісії і зняти з порядку денного Ради Ліги Націй «мосульське питання». Після поразки повстання курдів англійці почали зміцнювати північні кордони Іраку. Уряд Іраку, незважаючи на великий дефіцит бюджету, збільшив на 50% витрати на армію. У бойову готовність були приведені повітряні сили Іраку [375, с. 221-222].

Внаслідок складної військово-політичної ситуації, яка створилася на кордоні між Туреччиною та Іраком до літа 1925 року, комісія Ліги Націй змогла представити свій звіт тільки у вересні того ж року. Британський уряд створив напружену ситуацію, прагнучи, щоб з порядку денного чергової сесії Ради Ліги Націй було знято питання про мандатний режим в Іраку. Тому англійські правлячі кола (з березня по вересень 1925 року) зволікали з питанням про термін обговорення доповіді на сесії Ліги Націй. У цьому плані цікавим є повідомлення англійської преси про женевську сесію Ліги Націй. Вона визнавала, що «рішення з «мосульського питання» можуть викликати рішення Ради поставити на обговорення питання про мандатний режим в Іраку та взагалі на всій мандатній системі (Сирія, Палестина), або дискусії щодо Мосулу створять необхідність переглянути усі результати роботи комісії, що працювала в Мосульському районі» [237, с. 172]. Щоб виправдати ці

заяви, англійська преса запевняла, що вирішення питання про територіальну приналежність Мосула «не настільки серйозна проблема, щоб знову піддавати її спеціальним угодам (мається на увазі рішення про встановлення кордону «брюсельської лінії»), немає необхідності в розв'язанні серйозних дискусій» [237].

У вересні 1925 року комісія щодо «мосульського питання» представила свій звіт Раді Ліги Націй. Він мав суперечливий характер. З одного боку, комісія визнавала, що юридично Мосульський вілайєт повинен бути невід'ємною частиною території Туреччини [24, р. 108]. З іншого, виходячи з «потреб нормального розвитку Іраку», комісія рекомендувала приєднати Мосул до Іраку, якщо мандат на нього на наступні 25 років залишиться за Лігою Націй, тобто, фактично за Великою Британією. Коли стало очевидним, що англійці прагнуть до продовження мандату на Ірак, турки почали чинити цьому опір. 3 вересня 1925 року на засіданні Ради Ліги Націй представник Туреччини Тевфік Рушді-бей заявив, що «Рада не правомочна віддати Мосул Іраку, оскільки Туреччина не визнавала мандатної системи» [24, р. 66]. Таким чином, міністр закордонних справ зробив недвозначну заяву, що Туреччина не вважає для себе обов'язковим рішення Ліги Націй. Коли ж йому нагадали, що Фетхі-бей (голова турецької делегації в Лозанні) обіцяв виконувати рішенням Ліги, він відповів: «Ця заява не була ратифікована меджлісом, тому вона не має сили» [24, р. 88].

З цього приводу Дж.О.Чемберлен писав Р.Ліндсею, що президент Туреччини Мустафа Кемаль Ататюрк буде каятися за виступ Тевфік Рушді-бея [14, р. 764].

Але далі цих заяв і висловлювань англійський кабінет не пішов. Велика Британія вважала, що «Кемаль ніколи не піде на військову авантюру» [14, р. 766], попри те, що уряд Анкари під час вересневої сесії Ради Ліги Націй, реально враховуючи усі наслідки, які виходили з доповіді, вжив усі заходи самооборони. Цю думку підтверджують основні положення і висновки, які були викладені в меморандумі британського міністерства закордонних справ від 25 жовтня 1925 року.

У ньому прогнозувалися стосунки між країнами після врегулювання мосульської суперечки, звичайно, при позитивному вирішенні питання для Британії. У меморандумі характеризувалася внутрішня політична ситуація в Туреччині,

оцінювалася позиція Мустафи Кемалю в «мосульському питанні». Британське керівництво націлювало своїх дипломатів на те, щоб враховувалися чинники, які могли б позитивно вплинути на вирішення питання про територіальну приналежність Мосула, такі як внутрішньополітична боротьба в Туреччині, зв'язок «мосульського питання» зі зміцненням позицій кемалістів в країні, «курдське питання», яке, на думку авторів меморандуму, «не дозволить туркам піти на чергову військову авантюру» [14 р. 768], а також фінансові труднощі турецької казни. У меморандумі наголошувалося, що «військові дії проти Іраку і Великої Британії можуть привести Туреччину тільки до надмірних фінансових труднощів, а це, своєю чергою, змусить Туреччину звернутися до країн, що входять в Лігу Націй, за фінансовою допомогою [14, р. 769].

Автори цього документу намагалися проаналізувати розвиток подій в Туреччині і реально оцінити для себе усі можливі причини опору турецьких правлячих кіл. Так, британський кабінет припускав, що «оскільки в Туреччині існує диктаторський режим, то завдяки його успіхам цілком імовірно, що Кемаль Ататюрк не поступиться Іраку всім Мосульським вілайєтом» [14, р. 769].

Туреччина, відмовившись визнати для себе обов'язковим рішення Ради Ліги Націй про арбітраж останньої у врегулюванні суперечки, висловила протест, що Рада Ліги Націй на своєму засіданні 19 вересня 1925 року ухвалила у зв'язку з тим, що доповідь комісії Ліги Націй не вирішила остаточно питання щодо Мосулу, запросити думку Постійної Палати Міжнародного Суду в Гаазі [49, с. 142-143]. Звернення Великої Британії в Гаазький трибунал стало найбільш зручним виходом з глухого кута, який створила англійська дипломатія як для Ради Ліги Націй, так і безпосередньо для Великої Британії.

Перед Гаазьким Міжнародним Трибуналом були поставлені наступні питання:

- чи встановлює Лозаннський договір обов'язкову силу за рішенням Ради Ліги Націй вирішити це питання одностайно або ж більшістю голосів;
- чи мають право зацікавлені представники брати участь в голосуванні і, чи є Рада Ліги Націй арбітражним, консультативним органом, або ж Рада Ліги Націй є посередником для полегшення переговорів зацікавлених сторін [49, с. 142].

Турецький уряд направив до Гаазької Палати офіційний протест проти розгляду останньою «мосульського питання», вважаючи його політичним і, отже, не підпорядкованим Палаті. Турки посилалися, головним чином, на заяву Дж.Керзона зроблену в Лозанні, про те, що ніяке рішення з «мосульського питання» (згідно з §5 статуту Ліги Націй) не може бути прийняте без згоди Туреччини [174, с. 129].

Постійна Палата Гаазького Трибуналу не взяла до уваги протест турецького уряду і 21 листопада 1925 року ухвалила рішення, що «Рада Ліги Націй на підставі Лозаннського договору має право встановити кордон між Туреччиною та Іраком. Це рішення має бути обов'язковим для сторін, що сперечаються» [43, с. 143]. Рада Ліги Націй ухвалила це рішення постійної Палати Міжнародного Суду.

У зв'язку з тим, що Туреччина виступала проти такого рішення, вона відмовилася брати участь в засіданнях Ради з цього питання. У ноті від 8 грудня 1925 року турецький уряд зробив заяву Раді Ліги Націй щодо недійсності цієї постанови [111, р. 338], але погодився на посередництво Ліги Націй при укладенні остаточного договору з англійцями. На початку грудня 1925 року під час зустрічі Дж.О.Чемберлена з турецьким послом у Британії Ахмедом Ферід-беєм, останній запевнив, що з часом усі труднощі будуть врегульовані. У відповідь О.Чемберлен запропонував прийняти декларацію, в якій вказувалося на традиційність дружби двох країн і наголошувалося, що думка Великої Британії про агресивність турок є помилковою. При цьому пояснювалася необхідність встановлення міцного миру Туреччини з Великою Британією. О.Чемберлен підкреслив: «Якщо Туреччина не підкорятиметься рішення Раді Ліги Націй, то вона, поза сумнівом, зіпсує стосунки з усіма іншими країнами» [14, р. 784-785]. Тоді турецький посол запитав О.Чемберлена про конкретніші цілі Британії відносно територіальних претензій останньої, на що отримав неоднозначну відповідь. Коли ж Ахмед Ферід-бей зупинився на питанні про долю Туреччини в експлуатації мосульської нафти, заявивши, що «Туреччина правомірно повинна отримати велику частину території Мосульського вілайета», – О.Чемберлен відповів: «Я не можу нічого обіцяти, оскільки я просто висловлюю побажання свого уряду, який не уповноважив мене говорити про гарантійну угоду» [14, р. 786].

Цей документ свідчить про те, що турецький уряд проводив непослідовну політику щодо врегулювання мосульського конфлікту. Він не відмовлявся від можливості вирішити питання неофіційним шляхом. При цьому виявлялась схильність турецьких націоналістів налагодити відносини із західними країнами і забезпечити собі їх підтримку за рахунок поступок Англії в Мосулі. З іншого боку, в Лізі Націй та в стінах меджлісу турецький уряд намагався бути найбільш послідовним і прагнув до позитивного для Туреччини результату переговорів. Так, наприклад, Рада міністрів Туреччини на чолі з Кемалем Ататюрком 27 листопада 1925 року прийняла рішення відхилити обов'язковий арбітраж Ліги Націй в «мосульському питанні» [364, 365].

Англійська преса і політичні кола Британії прагнули використати можливість звинуватити Туреччину в тому, що, незважаючи на свої заяви, остання готується до війни, концентрує війська і бажає захопити Мосул. «Морнінг Пост», «Дейлі Ньюс» і ряд інших друкованих видань розмістили навіть детальні диспозиції турецького штабу [343; 335].

Зауважимо, що консервативна англійська преса дала різку оцінку діям американців, які стимулювали опір турок заради своїх нафтових інтересів. США несподівано для Великої Британії почали втручатися в англо-турецький конфлікт ще в період обговорення «мосульського питання» на Женевській сесії в серпні 1925 року. Так, американський «нафтовий адмірал» Колбі Честер заявив, що «Ліга Націй може ухвалити все, що їй завгодно, але його концесія залишиться під захистом уряду США» [366].

Після такої заяви англійські консерватори дуже обережно оцінювали кожен крок американської дипломатії. Британський уряд робив натяки туркам і американцям про те, що таємні переговори турецького уряду з американськими концесіонерами можуть привести до провалу англо-ірако-турецьких переговорів й до знецінення рішень Ліги Націй. "Морнінг Пост" натякнула навіть, що в її розпорядженні є документальні свідчення про інтереси деяких американських підприємців, «які бажають виключити англійські нафтові інтереси під час переговорів з турками» [342].

Аналіз документів держдепартаменту США, який включає листування держсекретаря США Ф.Д. Келлога з американським послом у Великій Британії Дж.Хоутоном (грудень 1925 рік) свідчить про те, що дії Великої Британії у «нафтовому питанні» на Близькому Сході постійно координувалося з американським керівництвом. Так Ф.Келлог рекомендував Хоунтону «...проінформувати міністра закордонних справ Великої Британії про те, що уряд США надає підтримку американським нафтовим групам в Іраку (Мосулі)» [26, р. 239-240]. Далі йшлося про необхідність довести до уряду Великої Британії позицію США в нафтовому бізнесі на Близькому Сході дипломатичним шляхом. Вона полягала в тому, що обидва уряди повинні прийти згоди про участь в нафтовій компанії «Теркіш Петролеум компані» на принципі «відкритих дверей» на підмандатних територіях [26, р. 240].

9 грудня 1925 року на засіданні східного відділу британського міністерства закордонних справ було прийнято рішення узгоджувати дії британського уряду з діяльністю американських і французьких нафтових груп в Мосульському вілайеті [26, р. 240]. Згадане рішення стало наслідком дій британської дипломатії в Іраку.

14 березня 1925 року уряд підмандатного Великій Британії Іраку анонсував заяву про права «Теркіш Петролеум компані». В останньому йшлося про те, що компанія має ексклюзивне право на видобуток і переробку нафти і нафтових продуктів на території всього Іраку, виключаючи район Басри. При цьому іракський уряд враховував інтереси США і Франції. Слід зауважити, що переговори з американськими представниками нафтових груп вів один з акціонерів «Теркіш Петролеум компані» британський підданий турецького походження Саркіс Гюльбенкін [26, р. 239].

31 грудня 1925 року держсекретар США Ф.Келлог направив телеграму американському послу у Великій Британії Дж.Хоунту. У ній було дано розпорядження отримати негайну відповідь від англійського прем'єр-міністра О.Чемберлена на згоду, щоб американські нафтові групи брали участь у роботі «Теркіш Петролеум компані». Американська дипломатія не могла відкрито піти на прямі переговори, щоб не порушити головний принцип нової політичної доктрини

«політики відкритих дверей і рівних можливостей». Велика Британія, зі свого боку, боялася, щоб США не вийшли на прямі переговори з Іраком і Туреччиною.

Характер документів держдепартаменту США свідчить про те, що американські політичні кола постійно наполягали на вирішенні питання щодо участі американських нафтових груп у Мосулі. Усе це, безумовно, викликало настороженість англійських дипломатів, хоча в Лізі Націй вони почували себе більш впевненими. 9 грудня 1925 року на засіданні Східного відділу британського міністерства закордонних справ було прийнято рішення щодо підтримки інтересів американських і французьких нафтових груп в Мосулі [26, р. 240].

Для Великої Британії було важливим, щоб Франція не втручалася в мосульський конфлікт, тому вона надавала Франції постійну підтримку в Лізі Націй. Англія була стурбована тим, що французи у разі військових дій можуть надати дозвіл на переміщення турецьким військам через Сирію. Дж.О.Чемберлен в депеші своєму представникові в Лізі Націй Е.Грейву писав: «...хоча положення французів в Сирії ускладнюється, але це, саме, і робить ефективнішою англо-французьку співпрацю» [15, р. 799]. При цьому він відмічав, що «попри всі сприятливі для Англії умови не слід повністю покладатися на заяву французького уряду від 5 грудня 1924 року» [15, р. 798], в якій йшлося про необхідність зміцнювати і розвивати англо-французькі зв'язки в усіх частинах світу. Своєю чергою, проведення самостійної політики в Лізі Націй стало для Франції неможливим, зважаючи на крах її планів в "германському питанні", фінансову кризу та ускладнення в Марокко і Сирії. Тому на цей час Франція змушена була проводити політику найтіснішої співпраці з Британією на Близькому Сході.

Англійський уряд розумів, щоб заручитися підтримкою Франції в Лізі Націй, треба піти їй на поступки в Сирії. І якщо в період підписання Локарнських угод О.Чемберлен уникнув бесіди з міністром закордонних справ Франції Арістідом Бріаном з питань, які стосувалися Мосула і положення французів в Сирії [15, р. 778], то приїзд на початку листопада нового комісара Сирії Луїса де Жувенеля в Лондон за інструкціями до О.Чемберлена, поза сумнівом, вказує на укладення англо-французької угоди, де ставкою був Мосул – для англійської сторони, а Сирія – для

Франції [347]. Стосовно переговорів з Л.Жувенелем, О.Чемберлен заявив в палаті громад: «що обидва уряди висловили бажання здійснити тісну співпрацю з усіх питань в Сирії, Іраку і Палестині...» [339]. А.Бріан, від імені французького уряду, в посланні О.Чемберлену висловив готовність Франції проводити погоджену політику відносно Туреччини. Він вказав, зокрема, на «повну готовність французьких установ в Сирії контролювати турецько-сирійський кордон, щоб турецькі війська його не пройшли» [15, р. 781].

Що стосується Італії, то вона в цей час, як відомо, розвивала економічну експансію в Леванті. Італійський уряд висував широку середземноморську програму, яка відроджувала її антитурецькі плани часів Першої Світової війни (захоплення Смірни, Конії) [197, с. 66-67; 267, с. 29]. У «мосульському питанні» Беніто Муссоліні погоджував свої дії з англійським урядом. Так, у листі англійського представника в Лізі Націй О.Террела британському послу в Туреччині Р.Ліндсею зазначалося, що «італійці надають всесвітню підтримку Англії в питанні щодо приєднання Мосульського вілайєта до Іраку» [15, с. 798]. На думку правлячих кіл Італії, "мосульське питання" надалі дозволило б Італії взяти безпосередню участь у вирішенні анатолійської проблеми загалом. У зв'язку з цим винятковий інтерес має стаття в «Дейлі Телеграф». Вона присвячена переговорам у Рапалло між О.Чемберленом і Б.Муссоліні (29 грудня 1925 року) [271, с. 142]. Дипломатичний кореспондент «Дейлі Телеграф» протиставляє Італію Туреччині, але одночасно заявляє, «якщо буде позитивно вирішено «мосульське питання» в інтересах Англії, тоді можливе зміцнення турецько-італійської дружби» [271, с. 142]. При цьому газета вітала імперіалістичні спрямування Б.Муссоліні і його наміри проголосити італійську імперію. Таким чином, позиція Італії в «мосульському питанні» і відношення до цього англійських правлячих кіл знаходилося в прямій залежності. Для Британії згода Італії співпрацювати з нею в антифранцузькій політиці в Туреччині мала важливий вплив на турецьку дипломатію в мосульській суперечці.

Отже, англійському уряду вдалося ізолювати Туреччину, заручившись підтримкою Франції і координуючи політику на Близькому Сході з Італією. Висунутий Великою Британією проект балканського Локарно, що спирався на

Болгарію і Грецію, створював загрозу європейському флангу Туреччини [58]. Таким чином, англійські правлячі кола застосовували усі засоби політичного тиску на Туреччину, щоб змусити її визнати рішення Ради Ліги Націй (вересень 1925 року).

16 грудня 1925 року на своєму засіданні Рада Ліги Націй винесла рішення, за яким встановлювався остаточний кордон між Туреччиною та Іраком в основному по "брюссельській лінії". Великій Британії був наданий шестимісячний термін для заяви про свою згоду продовжити мандат на Ірак на 25 років. Одночасно їй пропонувалось укласти з Туреччиною домовленість про економічні відносини і статус Мосула [301, с. 146]. 21 грудня 1925 року на своєму засіданні англійський парламент визнав це рішення вірним [23, с.2076-2151]. Однак Туреччина відмовилася його визнавати.

Таким чином, аналіз міжнародного положення, яке склалося в період загострення англо-турецького конфлікту із-за Мосула, дозволяє зробити наступний висновок. «Мосульська криза» була однією із перших серйозних міжнародних криз, які виникли на Близькому Сході після закінчення Першої світової війни. В цю кризу були втягнуті народи окупованого Великою Британією Іраку – араби, курди та ассирійці. Питання про майбутню долю багатой на нафту Мосульської області сильно турбувало уряди США, Франції, Німеччини, Італії, а особливо Великої Британії. За своїм географічним положенням Мосул зачіпав також інтересів безпеки СРСР та Ірану.

Отже, головну роль у виникненні «мосульської кризи» грала нафта, на яку був багатий Мосульський вілайєт. Якщо брати до уваги, що цьому конфлікту було приділено значну увагу на Лозаннській конференції, що «мосульське питання» протягом ряду років розглядалося на сесіях Ліги Націй, а також було причиною декількох засідань Гаагського Міжнародного суду, стає зрозумілим, яке суттєве місце воно посідало в англо-американських відносинах, і яку роль воно відігравало в історії Близького Сходу загалом.

Для англійських правлячих кіл вдале використання та вирішення «мосульського питання» стало важелем для зміцнення Великою Британією ще більшого впливу на Туреччину. В період англо-турецького конфлікту стосовно Мосула важливим

зовнішньополітичним завданням Британії напередодні Локарнської конференції і грудневої сесії Ліги Націй було послаблення французького впливу як у Європі, так і на Близькому Сході. Це завдання було внесено на порядок денний тому, що в той період Франція для англійських політиків являла собою найбільш небезпечного супротивника в Туреччині – як в економічних, так і в політичних відносинах. Британська дипломатія всілякими маневрами (загроза через посередництво Італії) чинила тиск на Анкару з метою відсторонити Туреччину від співпраці з СРСР, з одного боку, і не допустити зближення кемалістів з Францією, з іншого.

3.3. Нормалізація англо-турецьких відносин. Англо-іракський-турецький договір 1926 року.

Врегулювання «мосульського питання» започаткувало новий етап у відносинах між Великою Британією та Туреччиною. На завершальному етапі, при підписанні остаточної угоди стосовно Мосула, ідея зближення Туреччини з Англією належала турецькому уряду.

Велика Британія мала в своєму розпорядженні пануючі позиції на світовому ринку товарів, капіталів, послуг і здійснювала різноманітний тиск на правлячі кола молоді Турецької республіки, в тому числі, й відносно вибору шляху соціально-економічного розвитку.

На підставі господарських і фінансових ускладнень, зважаючи на пошук шляхів щодо збалансованості бюджету, правлячі кола Туреччини все більше розуміли необхідність швидкого вирішення "мосульського питання" до 1925 року. Напередодні грудневого рішення Ради Ліги націй щодо Мосула в Туреччині склалося важке фінансово-економічне положення. В грудні 1925 року в турецькій економіці відбулася криза збуту. До кінця лютого 1926 року вона сягнула значних розмірів, захопивши не лише усі області торгівлі і кредитування, але, частково, і сільське господарство. Криза була настільки значною, що загрожувала звести нанівець усі досягнення народного господарства. Зазначимо, що припинилися не лише великі, але навіть середнього розміру заготівлі. Внаслідок падіння цін

призупинилася реалізація тютюну, бавовни, шерсті, сушених фруктів, горіхів і опіуму. Банки припинили видачу кредитів. Звичайно, справа не обійшлася без участі англійського торгового капіталу. Він складав – 10.704.000 ф.стер.: в залізницях – 4587000 ф. ст., у гірських концесіях – 1897000 ф. ст., в промислових підприємствах – 1850000 ф. ст., в торговельних товариствах – 1450000 ф. ст. [310, с.26].

Англійські монополії скоротили усі свої експортні операції якраз у той час, коли сільське господарство Туреччини потребувало реалізації значної кількості товарів свого виробництва. Втрата від кризи в області турецької експортної торгівлі склала – 30-35% вартості експортної маси. Комісар торгівлі Туреччини визнав, що ця криза мала "наслідком тривалішу потребу в іноземній валюті, і курс турецької ліри зберіг ще деякий час тенденцію до зниження" [305, с.5].

Відображаючи стан народного господарства, зовнішня торгівля стала показником процесів, що відбувалися з фінансами та бюджетом, оскільки експорт був єдиним джерелом надходження до Туреччини валюти. Країна також не мала золотого запасу, який би зміг покрити її паперові гроші. Депоноване в німецьких і австрійських банках золото було забране союзниками. В країні була введена в обіг іноземна валюта. Головним чином, англійські фунти. За умовами торгового балансу і політичними умовами ця валюта виконувала функцію щодо падіння курсу ліри.

З лютого і до серпня 1926 року в Туреччині відбулася гостра фінансова криза. Вона була обумовлена, головним чином, обмеженістю розмірів народного господарства і можливістю населення сплачувати податки. Надзвичайно повільний темп накопичення і нестача робочої сили позначилися на розвитку народного господарства. Це відбилося на державних доходах, наслідком чого стало збільшення державної заборгованості, здійснювалась затримка заробітної плати тощо [234]. Таким чином, перед правлячими колами турецької національної буржуазії гостро постало питання щодо неминучості зовнішньої позики. Під час переговорів стосовно Мосулу турецький уряд сподівався домовитися з англійським урядом щодо позики, надаючи, таким чином, Великій Британії компенсацію за повну відмову від будь-яких прав на мосульську нафту.

Економічні складнощі були тісно пов'язані з внутрішньополітичними. Британська дипломатія розраховувала використати внутрішньополітичні розбіжності у своїх інтересах, а також не вирішене Лозаннськими переговорами "мосульське питання", щоб перешкодити кемалістам стабілізувати внутрішнє положення в країні та послабити їхні позиції.

Зазначимо, що опозиціонери на чолі з Хусейном Рауф-беєм, колишнім прем'єром, були прибічниками західної орієнтації і зробили спробу внести розкол у ряди партії.

Велика Британія прагнула використати антагонізм між Стамбулом і Анкарою щодо халіфату, підтримуючи внутрішньополітичні розбіжності з метою мати на переговорах щодо Мосулу менш рішучого противника. Окремі представники британської преси навіть заявили, що нібито «оголошення республіки неоправно підриває позицію Мустафи Кемалю» [346]. Подібна оцінка давалася і в англійських правлячих колах. Англійський посол Р.Ліндсей зазначав у своїй депеші О.Чемберлену, що «політика Кемалю Ататюрка відносно халіфату створює загрозу його режиму» [14, р. 762]. Велика Британія розраховувала за допомогою халіфатської інтриги настільки ослабити позиції уряду Анкари, щоб призвести його до падіння. Але при цьому англійське керівництво розуміло нездійсненність цього плану і сподівалося домогтися хоча б послаблення турецького уряду. "Таймс" написала: "Халіфатський лист тлумачиться як бажання Англії використати у своїх інтересах халіфатське питання і на майбутніх переговорах щодо Мосулу мати справу з послабленою внутрішніми розбіжностями Туреччиною" [352].

Декларуючи захист халіфату, прогресивно-республіканська партія (ПРП) займалася в східних вілайєтах релігійними інтригами. В лютому 1925 року прогресисти спровокували повстання курдів у південно-східних районах країни, надавши руху антиреспубліканський характер [201, с. 150-151]. Поряд із цим тут діяла і британська агентура. Велика Британія заохочувала антикемалістське повстання та підтримувала лідерів прогресистів. У цей же період у Мосульському вілайєті працювала комісія Ліги Націй.

Побоюючись розширення і поглиблення антиреспубліканського руху, уряд кемалістів вжив заходи проти "прогресистів" та інших реакційних угруповань [206, с. 86-87]. Але і після цього младотурки і "прогресисти" все ще продовжували свою антиреспубліканську діяльність. У 1926 році кемалістам довелося долати ще один спалах реакційного політичного руху компрадорів. Влітку 1926 року в Ізмірі був організований замах на життя Кемаля Ататюрка. Замах очолювали члени колишнього комітету "Єднання і прогрес" та пов'язані з ними діячі колишньої прогресивної партії [201, с. 88; 270, с. 153-155]. Опозиція втратила лідерів. Уся західна преса, у тому числі й англійська, присвятила некролог Джавид-бею, який очолив змову. Він виконував обов'язки міністра фінансів при "младотурках", неодноразового надавав фінансистам Парижа й Лондона цінні послуги у справі фінансового поневолення Туреччини" [27 с. 155].

Участь англійців у цій змові безперечна. Це визнавалося навіть британською пресою. Так, "Нір іст" писала, виправдовуючи діяльність свого парламенту в дні підписання угоди стосовно Мосулу, що "комітет змовників діяв під керівництвом англійських консерваторів, і він вимагав прийняття британського мандату над Туреччиною. Його члени вважали, що єдиним порятунком для Туреччини є тісна співпраця з англійцями" [316, с. 34].

Таким чином, не заперечуючи своєї причетності до дій так званого "англо-фільського" комітету, заснованого в Константинополі після перемир'я [316, с. 34], британське політичне керівництво сподівалося не лише загострити внутрішньополітичну ситуацію в країні в 1926 році, але й домогтися повалення кемалістського режиму. Це була одна з складових тиску Великої Британії, що посилювався на Туреччину в "мосульському питанні" під час англо-турецьких переговорів щодо Мосулу.

Кемалісти здолали політичний опір реакціонерів, але опинилися у великій економічній залежності від компрадорів. Анатолійські купці після закінчення національно-визвольної війни прагнули, насамперед, залучитися до зовнішньої торгівлі. Як зазначав А.Ф.Міллер: "Між тим, в зовнішньоторговельній області стамбульська буржуазія була набагато сильніша. Вона мала давні зв'язки із Заходом,

накопичений капітал. Усе це призводило до того, що англійська буржуазія витісняла компрадорів, заступала на їх місце у стосунках із зовнішнім світом, в той же час зрощувалася з ними в соціальному відношенні і зближувалася політично" [201, с. 158]. Одним з перших симптомів зближення анатолійської буржуазії з компрадорами була поступка Великій Британії Мосульського нафтоносного вілайєта. "Усе це робилося в ім'я "відновлення" довіри Європи", сподіваючись на отримання нових позик.

З самого початку переговорів щодо Мосулу турецькі націоналісти таємно вступили в торги із західними країнами. Свідченням тому є переговори турецького міністра закордонних справ Тевфік Рушді-бея з англійськими і німецькими послами в грудні 1925 року стосовно вступу Туреччини до Ліги Націй [14, р. 795].

Отже, з'ясувавши причини поступок з боку Туреччини під час боротьби Великої Британії за нафтоносний Мосульський район, можна зробити наступні висновки:

По-перше, «мосульська криза» співпала з періодом загострення внутрішньополітичної ситуації у Туреччині, яка перебувала в скрутному фінансово-економічному становищі.

По-друге, на турецький уряд здійснювали сильний вплив і тиск західні держави – Італія, Франція. Це позначилося на статусі турецьких дипломатів в Лізі Націй. Італійська загроза змушувала Туреччину здійснювати заходи з метою оборони південно-західного узбережжя Анатолії. Країни умисно затягували відновлення припинених під час війни економічних і торговельних зв'язків з турками. Англо-французьке зближення і ситуація, яка змінилася внаслідок цього на Близькому Сході, вимагали від західних держав перегляду своєї політики відносно Туреччини. Держави вирішили змусити турецький уряд піти на прямі переговори політикою вичікування.

Водночас, у період загострення англо-турецьких відносин і загрози турецьким територіям з боку італійського фашизму, якому сприяла Велика Британія, а також укладення англо-французького договору з питання про єдність дій стосовно близькосхідних справ, турецький уряд недостатньо повно використав можливості,

які витікали з положень радянсько-турецького договору (грудень 1925 року). Ця обставина дозволила правлячим колам Великої Британії вдаватися до всіляких маневрів, щоб «відірвати» Туреччину від СРСР, зіпсувати взаємини між ними і навіть провокувати розрив відносин. Так, під час переговорів про укладення остаточного договору щодо Мосулу, Велика Британія прагнула змусити турок погодитись, компенсуючи турецьку контрпропозицію стосовно Мосулу на розташування в їх водах англійських морських баз [39, с. 233]. Це могло б полегшити для Великої Британії ведення військових дій проти СРСР на Чорному морі.

«Мосульський конфлікт» закінчився підписанням англо-іракської-турецької угоди 5 червня 1926 року. Цьому передували переговори, які безпосередньо велися в Анкарі між англійським послом Р. Ліндсеєм і міністром закордонних справ Тевфік Рушді-беєм. Під час першої зустрічі 29 грудня 1925 року Тевфік Рушді-бей висловив своє невдоволення рішенням Ради Ліги націй від 16 грудня 1925 року і заявив: "Позиція Туреччини з "мосульського питання" залишається незмінною. Наш уряд вважає дії Ліги Націй порушенням норм міжнародного права і виступає проти арбітражу цього органу у врегулюванні суперечки через Мосул" [14, р. 792]. Він дав зрозуміти, що турецький уряд не проти проведення прямих переговорів з Англією з питання щодо іраксько-турецького кордону [14, р. 793].

Р.Ліндсей у розмові з Тевфік Рушді-беєм намагався не порушувати питання про Мосул. Виконуючи вказівки свого кабінету, він створював враження, що саме турецький уряд наполягає на перегляді рішення Ради Ліги Націй шляхом прямих переговорів. Насправді, англійські дипломати були безпосередніми ініціаторами прямих переговорів з Туреччиною. Цим англійський уряд спробував, передусім, зменшити значення підписаного радянсько-турецького договору 17 грудня 1925 року. Р. Ліндсей заздалегідь проконсультувався з О.Чемберленом і тільки після цього відповів туркам на питання стосовно іраксько-турецького кордону.

Після першої зустрічі з турецьким міністром закордонних справ англійський посол розіслав свої звіти верховному комісару Іраку і міністру закордонних справ Ірану, мав також розмову з французьким послом у Константинополі. Варто

зазначити такий факт, що через два дні після першої зустрічі з Тевфік Рушді-беєм Р.Ліндсей отримав листа від англійського представника в Лізі націй О.Террела, який запевнив свого дипломата в прямій підтримці Франції. Французи радили англійцям "продовжувати переговори і надати фінансові гарантії Туреччині, щоб остаточно шляхом компромісного рішення врегулювати усі питання" [14, р.794]. Політичні кола Франції намагались не залишитись осторонь від остаточного рішення щодо Мосулу. 18 лютого 1926 року Франція уклала з Туреччиною угоду [39, с. 118-119], але вона була найбільш слабкою ланкою в «мосульських переговорах» для тиску на Велику Британію з боку Туреччини.

Ця угода містила зобов'язання дотримуватись нейтралітету між Туреччиною і Сирією і підписання тимчасової торгової угоди з Сирією. Вона встановлювала прикордонну лінію і право користування залізницею в Сирії. Фактично ця угода була конвенцією про добросусідські відносини між Туреччиною і Францією, яка діяла в якості мандата над Сирією і Ліваном. Конвенція була парафована 18 лютого 1926 року Тевфік Рушді-беєм і верховним комісаром в Сирії Луисом де Жувенелем. Для французької дипломатії демонстрація угоди з Туреччиною мала значення, головним чином, як знаряддя тиску на Велику Британію, а також для зміцнення своїх позицій у Сирії. Зрештою, за угодою з Лондоном, французький уряд надалі затримував ратифікацію конвенції, підриваючи в Анкарі впевненість у міцності останньої. Пізніше, 1 червня 1926 року, коли англо-турецькі переговори призвели до укладення договору щодо Мосулу, французький посол у Туреччині Е.Сарро підписав остаточний акт франко-турецької угоди в Анкарі [45, с. 309-310]. В цьому, поза сумнівом, виявилась політика координації англо-французьких інтересів, яка проводилася на Близькому Сході.

5 січня 1926 року турецький посол у Лондоні зустрівся з прем'єр-міністром Великої Британії і передав йому меморандум турецького уряду. Туреччина офіційно погодилася вести прямі переговори в Анкарі. 9 січня англійський кабінет «задовольнив» прохання турок, але Р.Ліндсею була надана вказівка розпочати переговори тільки у тому випадку, якщо турецький уряд не висуватиме додаткових умов для укладення остаточного договору. У разі появи нових вимог з боку

Туреччини, англійський посол мав зробити заяву про те, що "уряд Його Величності не може відступати від рішень Ради Ліги націй і обіцянки дотримуватися їх" [14, р. 803].

На перших зустрічах турецький уряд намагався висувати і відстоювати свої територіальні претензії. Останні стосувалися питання щодо гарантії безпеки турецьких кордонів. Турецький прем'єр-міністр Ісмет-паша на зустрічі з Р.Ліндсеєм в Анкарі змалював (виходячи з відношення Туреччини до Локарнських угод) у загальних рисах позицію турецького уряду відносно визнання Локарнського пакту. Турецькі правлячі кола розуміли, що це питання відігравало важливу роль у поведінці консервативного уряду Великої Британії. Значна частина турецьких націоналістів була готова в обмін на задоволення своїх вимог визнати Локарнський пакт. Так, М. Ісмет-паша зробив 10 січня 1926 року заяву, в якій висловив впевненість, що "безпека турецько-іракського кордону, поза сумнівом, буде забезпечена визнанням "Рейнського пакту" з боку Туреччини". Але додав, – "...щоб вирішити єдине суперечливе питання щодо приналежності міста Мосул для Туреччини не досить однієї гарантії про безпеку кордонів" [14, р. 802]. Такі заяви з боку турецької сторони були викликані тим, що в правлячих колах Туреччини не було єдиної думки з приводу остаточного рішення щодо Мосулу.

Ісмет-паша, висувуючи пропозицію щодо обговорення питання про безпеку турецького кордону, мав на увазі й те, що Туреччина погодиться прийняти рішення Ради Ліги Націй лише в разі фінансової підтримки. У турецькому меморандумі від 5 січня 1926 р. зазначалося: "Туреччина погодиться на встановлення і визнання північного кордону між Іраком і Туреччиною, прийнятому грудневою сесією Ради Ліги Націй, за наступних умов: 1) підписання угоди між Туреччиною та Іраком стосовно взаємного ненападу (обговорення питання про безпеку північного кордону); 2) укладення економічного договору, який полегшує Туреччині доступ до мосульських природних багатств; 3) питання про вступ Туреччини до Ліги Націй, можливість якого передбачалася Лозаннським договором" [14, р. 793-794].

Р.Ліндсей інформував кабінет щодо пропозиції турок. Лондон не поспішав робити практичних висновків. В інструкціях, які йшли з Форін Офіс англійському

послу в Туреччині, зазначалося, що "незважаючи на ініціативу турок, ще не час бурхливо реагувати на усі їхні пропозиції" [14, р. 803].

Аналізуючи турецький меморандум від 5 січня 1926 року, слід зазначити, що в ньому мова йшлося про укладення економічного договору Туреччини з Великою Британією, згідно з яким британський уряд мав надати фінансову допомогу Туреччині для виходу з кризи збуту турецьких експортних товарів. Турецький уряд не хотів відкрито визнавати, що він погоджується з рішенням Ліги Націй у разі фінансової підтримки з боку Великої Британії. З іншого боку, відкидаючи цей пункт з висунених у меморандумі пропозицій, Туреччина намагалася приховати від громадськості характер угоди, на яку правлячі кола пішли під час англо-турецьких переговорів з «мосульського питання».

Британський уряд, враховуючи загострення внутрішньополітичної ситуації у країні, необхідність для Туреччини отримати у західних держав зовнішні позики і кредити та загрозу для турок з боку італійського фашизму, був переконаний в тому, що турецькі правлячі кола погодяться визнати рішення Ліги Націй і пропозиції англійського кабінету. Але британське політичне керівництво в силу ситуації, що загострилася в Туреччині, не квапилося зі своїми рішеннями. Англія розуміла, що після врегулювання "мосульського питання" відносини між країнами повинні, з її погляду, покращитися. Уся відповідальність за переговорний процес була покладена на англійського посла Р. Ліндсея. Британське міністерство закордонних справ і міністерство колоній брали до відома усі пропозиції посла та давали вказівки йому продовжувати переговори на тому ж рівні [22, pp. 495-496].

Загалом атмосфера, в якій проходили перші зустрічі сторін, була спокійною. За повідомленням Р.Ліндсея О.Чемберлену його візити в Анкару породжували різні розмови серед турецької громадськості. Що ж до турецької преси, то Р.Ліндсей зазначав: «...турецька преса скептично оцінювала ці переговори» [14, р. 817].

Р. Ліндсей у своїх пропозиціях виходив з аналізу розташування політичних сил у Туреччині, можливостей і потреб національної турецької економіки. З метою прискорення підписання остаточної угоди і збільшення залежності турецької економіки від англійського капіталу, Р.Ліндсей пропонував британському уряду

надати фінансову допомогу Туреччині. 5 квітня 1926 року англійський посол отримав вказівку від О.Чемберлена продовжити переговори, виходячи з вище висунутих основних положень. О. Чемберлен наголосив, що уряд Великої Британії цілком згоден з пропозиціями посла і вважає, що тільки за таких умов переговори закінчатися вдало. Британський уряд вимагав від свого посла домогтися "підписання такої угоди, щоб території на південь від "брюссельської лінії", включаючи усі турецькі концесії, увійшли б до зони безпосередніх інтересів Англії" [14, р. 827]. При цьому англійське політичне керівництво ще раз нагадувало Туреччині про "обов'язки" Великої Британії по відношенню до уряду Іраку. Щоб це не виглядало порожніми висловами, Англія заздалегідь (13 січня 1926 року) уклала нову угоду з урядом Іраку, продовжуючи, тим самим, дію договору 1922 року.

11 березня 1926 року Рада Ліги Націй терміново ратифікувала цю угоду, наголосивши, що "ніяких територіальних поступок на користь Туреччини Ліга Націй, виходячи з угоди між Англією і Іраком, не допустить" [14, р. 827], посиляючись при цьому на статтю восьму англо-іракського договору 1922 р., яка свідчила, що "ніякою частиною іракської території не можна поступитися, не можна її закладати, вона не може перебувати під контролем іноземної держави" [245, с. 61].

Таким чином, британський уряд, виходячи зі своїх інтересів, не враховуючи умов, які висувала турецька сторона, навмисно намагався поставити Туреччину у безвихідне становище. З цією метою англійська дипломатія використала трибуну Ліги Націй. Роблячи заяви про "повагу" до міжнародного статуту держави Ірак, британський уряд змушував Туреччину враховувати це при укладенні договору щодо Мосулу. Коли ж турецький посол у Великій Британії на зустрічі з О.Чемберленом (23 квітня) висловив занепокоєння з приводу італійської загрози Туреччині, останній відповів: "Уряд Його Величності не може гарантувати суверенітет турецького кордону, оскільки він здійснює лише мандатний режим в Іраку" [14, р. 829].

Для досягнення угоди з Туреччиною консервативний уряд Великої Британії скористався фінансовими ускладненнями турецької держави. Одночасно з переговорами із загальних питань в Анкарі відбувалися переговори між

близькосхідними відділеннями британських банків і представниками міністерства фінансів і державного банку в Константинополі [205, с. 227].

В такій ситуації 24 квітня 1923 року обидві сторони дійшли згоди щодо підготовки двосторонньої угоди з наступних питань: 1) встановлення кордону між Туреччиною і Іраком; 2) взяти зобов'язання про ненапад між Іраком і Туреччиною; 3) підписання економічної конвенції, яка б полегшила Туреччині доступ до природних багатств території Мосула; 4) питання про вступ Туреччини до Ліги Націй. В основному англійці погодилися розглянути усі пропозиції, висунені турками в меморандумі від 5 січня 1926 року. Над підготовкою двосторонньої угоди працювали три комісії, що засідали в Анкарі: військова, економічна і політична. Угода була підписана 5 червня 1926 року [38, с.207].

Отже, за цією угодою місто Мосул і весь нафтоносний район повністю залишалися в межах Іраку. Виправлення кордону не мали радикального характеру, і новий кордон лише в одному пункті трохи відхилялася на південь від "брюссельської лінії" від Аламуна і Ашути. Туреччина та Ірак взаємно зобов'язувалися підтримувати добросусідські відносини. Турецько-іракський кордон оголошувався непорушним, і по обидві сторони його утворилися зони в 75 км. завширшки кожна (ст. 10). В межах цих зон не допускалося формування збройних частин, і не повинно було вестися ніякої ворожої пропаганди. За виконанням цих обов'язків спостерігала особлива комісія з певної кількості представників Туреччини й Іраку. Ці зобов'язання встановлювалися терміном на 10 років [14, р. 838]. Стосовно економічної угоди, то Туреччина за договором повинна була укласти торгову, транзитну і митну угоду з Іраком.

З питання щодо участі Туреччини в експлуатації мосульської нафти планувались можливі варіанти рішення. По-перше, британський кабінет, за проектом О.Чемберлена, планував спочатку надати Туреччині частину нафтових розробок для експлуатації, але це рішення було швидко знехтуване кабінетом [14, р. 839]. У депеші від 24 квітня 1926 року О. Чемберлен надав інструкцію Р.Ліндсею відмовитися від цієї думки і довести туркам, що Велика Британія може запропонувати їм брати участь у розробці нафтових родовищ Мосула тільки на

умовах оренди, а не в ролі партнера нафтової компанії. О.Чемберлен пояснив це тим, що "необхідно враховувати інтереси трьох урядів – Франції, США, Англії" [14, р. 840]. Англійці розуміли, що це може затягнути переговори, а для турецької сторони важливо було виграти час, тому початковий проект О. Чемберлена не буде прийнятий, передусім, турецькою стороною. Другий варіант передбачав сплату Туреччиною Англії одноразової певної суми замість відмови турецького уряду від частини річного видобутку нафти. Врешті-решт було прийнято рішення про надання Туреччині 10% державних доходів Іраку з нафтових розробок впродовж 25 років. Туреччина погодилась відмовитися від цього права натомість за сплату їй урядом Іраку одноразово 500.000 ф. ст. [38, с. 209].

Питання стосовно надання Туреччині позики британськими банками неодноразово піднімалися в ході переговорів. Британський уряд офіційно не давав свої гарантії з питання про позику. Проте надання позики було забезпечене, оскільки "угода з усіх суперечливих питань між державами давала достатні гарантії англійському капіталу" [196, с. 117]. Що ж до вступу Туреччини до Ліги Націй, то ніяких постанов із цього приводу не було включено в англо-турецький договір.

Таким чином, першою характерною особливістю визначимо те, що в англо-турецькій угоді Туреччина не отримала реальних вигод. Правда, за статтею 14-ю угоди, Ірак зобов'язувався виплачувати Туреччині впродовж 25-ти років 10% своїх прибутків. Проте, ці проблематичні платежі, звичайно, не могли розглядатися як еквівалентне відшкодування Туреччині за її відмову від нафтових земель Мосула, тим більше, що у минулому турецькому капіталу належало 25% участі в самій "Теркіш Петролеум К".

Мосульська угода насамперед була пов'язана з урахуванням економічних компенсацій Великої Британії за політичні поступки з боку турок. Це є найбільш характерною особливістю цієї угоди, оскільки на перших етапах переговорів Велика Британія розраховувала вплинути на турецьку громадську думку перспективами економічної допомоги Туреччині за її відмову від Мосула, у вигляді позики на вигідних умовах і економічного співробітництва в усіх його формах. Але до угоди

стосовно Мосула не було надано ніякої економічної угоди між фінансово-торговими колами Великої Британії і Туреччини.

Другою особливістю англо-турецької угоди була відсутність в ній позицій щодо неучасті сторін у ворожих угрупованнях, про нейтралітет, про демілітаризацію Мосульського вілайєта, – усіх тих умов, які були типовими для політичних пактів, спрямованих на встановлення тривалих мирних стосунків, і які під час переговорів обговорювалися і підлягали внесенню до англо-турецького договору.

Нарешті, третьою особливістю підписаної в Анкарі угоди була повна відсутність згадки про можливий вступ Туреччини до Ліги Націй, хоча це питання було внесено на порядок денний переговорів.

Загалом, англо-іракська-турецька угода 1926 року, поза сумнівом, була важливим міжнародним актом, який змінював усю ситуацію на Близькому Сході. Велика Британія розраховувала, спираючись на залежну від неї Туреччину, зміцнити також свої позиції на імперських комунікаціях, передусім, у зоні Чорноморських Проток.

Підводячи підсумки політики Великої Британії на Близькому Сході в період з 1923 по 1926 роки вважаємо, що вона була досить вдалою в районі Месопотамії і на початку 1923 року стала реальною можливістю перетворення усього ланцюга нафтових полів на Близькому Сході (відомих на той час) на англійську сферу впливу. Велика Британія використала усі можливі засоби для отримання контролю над нафтовими джерелами Близького Сходу. Спираючись на скрутне економічне становище країн цього регіону (наприклад, Туреччини), Британія домогалася фінансової їхньої залежності, для швидшого і безболісного отримання концесій. Там, де угоди на розвідку і видобуток нафти вже були віддані іншим державам, основним завданням було добитися для себе участі в цих проектах. Завдяки цьому вдалося потіснити Туреччину та США в "Теркиш петролеум компанії". Політичні кола Великої Британії організовували великомасштабну скупку нафтовидобувних, нафтопереробних і транспортних підприємств. Там, де цього вимагала ситуація, використовувалися і національні протиріччя, наприклад, курдів і іракців.

Необхідно відмітити особливу роль Британської корони і уряду у вирішенні нафтового питання. Усвідомлюючи необхідність переходу флоту на рідке паливо, і відсутність його усередині країни, держава всебічно допомагала великим монополіям у поширенні їхнього впливу на світову добувну промисловість. Особливо активно ця політика стала проводитися після Першої світової війни, оскільки вимагалось налагодити безперебійне постачання країни паливом. Підтримка держави вирішувала багато фінансових проблем і робила британські нафтові компанії конкурентоздатнішим, в порівнянні з іншими фірмами.

Великій Британії в проведенні вдалої політики сприяли і зовнішньополітичні фактори. Країни, багаті корисними копалинами, перебували в стані повної економічної розрухи. Насамперед, це стосувалося Туреччини та Іраку. Фінансова залежність країн від іноземного капіталу постійно зростала. Туреччина жила виключно іноземними позиками. У цих умовах було набагато легше вирішувати питання на свою користь. А після більшовицького перевороту 1917 р. в Росії Велика Британія ставала також єдиним господарем Персії.

Таким чином, у 20-ті рр. XX ст., використовуючи усі можливі варіанти проникнення до нафтових джерел Близького Сходу, Велика Британія домагається значних успіхів в Ірані та Іраку. Усе це дозволяє їй зберігати упродовж тривалого часу свою військову і економічну могутність.

Розділ 4. Роль Великої Британії у вирішенні «східного питання» щодо врегулювання суперечностей «лозаннського економічного спадку» (1926-1929 рр.)

4.1. Англо-американське суперництво за нафту

Із закінченням Першої світової війни розстановка сил на світовій арені і в близькосхідному регіоні змінилася. Незважаючи на усунення головних суперників Англії на Близькому Сході – Німеччини і Росії, посилення економічної та військової могутності США, розбіжності з Францією щодо «мосульського» та інших питань, зростання арабського національно-визвольного руху, викликаного розпадом Османської імперії, значно ускладнили для Великої Британії проблему збереження домінуючого становища в регіоні.

Англійський уряд зіштовхнувся з наполегливими домаганнями своїх союзників по Антанті про допуск до вже розвіданих родовищ близькосхідної нафти та участі в нафтових концесіях.

У 20-і рр. XX ст. на Близькому Сході англо-американські відносини не були виключно двосторонніми. Крім безсумнівного впливу на них політики інших великих держав, суттєве значення відігравала участь у подіях «третіх сил», що мали безпосередні інтереси в цьому регіоні. Насамперед, йдеться про кемалістську Туреччину як регіональну державу середньої ланки. Значний вплив справляли також національні рухи вірмен, малоазійських греків, курдів та ассірійців. Усі ці «треті сили» певною мірою також впливали на англо-американські відносини.

Позиція Лондона щодо діяльності нафтових компаній США на Близькому Сході залежала від готовності Вашингтона сприяти спільному стримуванню зростаючого арабського національно-визвольного руху. Враховуючи наполегливість Вашингтона, Велика Британія прагнула гарантувати недоторканність своїх політичних позицій досягненням домовленості зі Сполученими Штатами про збереження «статус-кво» на Близькому Сході.

Своєю чергою, держдепартамент США, використовуючи принцип «відкритих дверей», намагався усунути британський спротив проникненню американських компаній до сфери англійського впливу без прийняття будь-яких військових та політичних зобов'язань у регіоні. Основний аргумент щодо поширення політики «відкритих дверей» на Близький Схід полягав у тому, що американський уряд дозволяв неамериканським корпораціям діяти на території Сполучених Штатів.

У досліджуваний період (1926-1929 рр.) основними претендентами на право розробки потенційних ресурсів нафти на Близькому Сході були англійські компанії, чому сприяла позиція уряду Великої Британії, який, на відміну від американського, активно проводив нафтову політику у цьому регіоні.

Вона формувалася, виходячи з ряду факторів:

По-перше, Велика Британія володіла власними запасами нафти, що раніше сприяло купівлі британським урядом контрольного пакету «Англо-перської компанії».

По-друге, основною ареною нафтового суперництва після Першої світової війни став Близький Схід – регіон, в якому, на думку британських правлячих кіл, збереження англійського панування було життєво необхідним для інтересів імперії.

Таким чином, британський уряд хоча й погоджувався допустити американські нафтові корпорації до Іраку, прагнув до повного контролю концесій на Аравійському півострові англійським капіталом.

На той час американські претензії полягали, в основному, щодо месопотамської нафти, не виявляючи інтересу до Аравійського півострову. Американські нафтові корпорації вимагали лише надання частки в «Теркіш Петролеум Компані» – «Ірак Петролеум Компані». Врегулювання Великою Британією і США відносин з кемалістською Туреччиною вплинуло не тільки на англо-американські відносини, а й відбилося на загальних рішеннях проблем, пов'язаних з Близьким Сходом.

У період підписання «мосульської угоди» (1926 року) США докладали зусиль для нормалізації відносин з Туреччиною і ратифікувати Лозаннський договір 6 серпня 1923 р. [24, с. 153]. Переговори були розпочаті 20 лютого 1926 року і

проходили успішно. Одночасно йшли переговори між групою Колбі Честера, пов'язаної зі «Стандарт Ойл» і турецькими представниками «Теркіш Петролеум Компані» [26, с. 987-990]. На основі підписаної американо-турецької угоди від 20 лютого 1926 року визначалися умови торгових відносин США з Туреччиною [26, с. 974]. В таких «особливих відносинах» з кемалістами американці бачили перевагу своєї політики після Лозанни.

У 1925 р. нові події у світовій нафтовій промисловості значно вплинули на розробку іракської нафти. В результаті тиску держдепартаменту США, ситуація змінилася в цілому регіоні і нафтовій політиці Великої Британії зокрема. «ТПК» набула міжнародного характеру, ставши найбільшою компанією на Близькому Сході. 14 березня 1925 р. «ТПК» підписала концесійний договір з іракським урядом (Концесійна угода між урядом Іраку і «ТПК», 14 березня 1925 року), за яким компанія отримувала ексклюзивні права на розвідку і експлуатацію нафтових родовищ на всій території Іраку, крім вілайету Басра, терміном на 75 років. [12, р. 361-364.].

За домовленістю з Вашингтоном група американських корпорацій, які об'єдналися в «Нір Іст Девелопмент Корпорейшн» [140, р. 83.], отримала 23,75% акцій «ТПК». «АПНК», «РДШ» і «Компанії Франсез де Петроль» («КФП») «також отримали по 23,75%. Зберіг свої 5% К.С.Гульбенкян, який відігравав важливу роль в організації та діяльності «ТПК». [203, с. 73.] «Нір Іст Девелор Корпорейшен» об'єднувала 7 провідних американських компаній – «Стандард Ойл оф Нью-Джерсі», «Стандард Ойл оф Нью-Йорк», «Тексас Ойл Компані», «Мексікен Петролеум Компані», «Галф Ріфайнінг Компані», «Атлантик Ріфайнінг Компані» і «Сінклер Консолидейтед Ойл корпорейшн». «Компанія Франсез де Петроль» була утворена провідними французькими банками, їх збутовими і нафтопереробними філіями. З початку 1924 року за угодою з урядом Франції «КПФ» отримала монопольні права на французьку частку в «Теркиш Петролеум Компані» терміном на 75 років. [12, р. 361-364].

Угода передбачала проведення політики «відкритих дверей», яка значно відрізнялася від свого первісного проекту. Відповідно до п'ятої статті договору протягом восьми місяців з дати його підписання компанія повинна була приступити до пошуків нафти і не пізніше, ніж через 32 місяці вибрати для розробки 24 ділянки по 12.8 кв.км. кожна.

У статті шостій вказувалося, що інша частина концесії («зовнішні ділянки») після закінчення 4-х років буде щорічно пропонуватися в оренду іракським урядом, а не самою компанією. Але як урядовий агент «ТПК» зберігав право рекламувати «зовнішні ділянки», розкривати пропозиції і виносити рішення по ним. Усе зазначене забезпечило «ТПК» ефективне право накладати вето на будь-яку пропозицію, а також можливість перехопити ініціативу у будь-якого покупця. [165, с. 106-107].

У підсумку, незважаючи на те, що держдепартамент США вимагав дотримання принципу «відкритих дверей», англійському урядові вдалося дещо обмежити дієвість цього пункту: включення американської групи в «ТПК» фактично означало можливість діяльності інших компаній США в Іраку. Крім того, нафтовий капітал Сполучених Штатів висловлював все більше заперечень вимогам держдепартаменту, який, виступаючи проти висувався європейськими учасниками «ТПК» пункту про «самообмеження», затримував початок діяльності компанії. Згаданий пункт забороняв будь-кому з партнерів виступати в ролі незалежного конкурента в межах колишньої Османської імперії. [165, с. 109.] Проте, це питання поки залишалося відкритим, оскільки не були врегульовані більш складні проблеми, які також не дозволили компанії відразу приступити до активної розвідки і видобутку нафти в Іраку. Укладення концесійної угоди між «Теркиш Петролеум Компані» й іракським урядом означало появу на Близькому Сході потужної міжнародної корпорації, яка прагнула монополізувати нафтові ресурси Месопотамії.

Протягом 1926 р. тривали переговори між Великою Британією і США про визнання політики «відкритих дверей» щодо турецької нафтової концесії [26, с. 796-

799]. У цей час турецька дипломатія використовувала англо-американські протиріччя в питанні про нафтової концесії, тим самим домагаючись ратифікації Лозаннської американо-турецької угоди і встановлення дипломатичних відносин з США. І 17 лютого 1927 р. був підписаний договір про встановлення дипломатичних відносин між Туреччиною і США, за яким зберігався «статус-кво» торгово-економічних зв'язків між двома країнами. Пролонгування договору відбулося 17 травня 1928 року [27, с.950 - 951].

14 жовтня 1927 року в містечку Баба-Гургур (поблизу м. Кіркуку), з найдавніших часів відомому своїми "вічними вогнями", вдарив потужний нафтовий фонтан. Нове родовище відразу було віднесено до найбільших у світі, яке усунуло сумніви в доцільності великих інвестицій у нафтову галузь Іраку і форсувало процес вироблення умов співпраці між європейським і американським капіталом у справі освоєння нафтових ресурсів Іраку.[165, с. 134]

Виходячи із розуміння тієї простої істини, що жодній країні та її компаніям не вдається встановити одноосібний контроль над усіма потенційними родовищами нафти, її видобутком та збутом, а бажання монополізувати цю сферу призведе лише до збитків і послаблення завойованих позицій, конкуренти пішли на взаємні поступки. Результатом компромісу стала так звана «Групова угода», більш відома як «Угода про червону межу», підписана 31 липня 1928 року [261, с. 76-80].

Угода обумовлювала спільні дії нафтових компаній не тільки в Іраку, але і в межах європейської частини Туреччини, півострова Мала Азія, Аравійського півострова (крім Кувейту), Сирії, Палестини і ряду островів Середземного моря. Вона стала важливим кроком до встановлення іноземної монополії у нафтовій галузі Іраку та примирила між собою власників "Теркиш Петролеум Компані", а також значною мірою полегшувала процес набуття контролю над нафтовими ресурсами Близького Сходу, обмеживши конкуренцію в регіоні. Саме тому дана угода стала прототипом аналогічних нафтових комбінацій, але вже в світових масштабах. У той же час вона не усунула ряд важливих протиріч, у зв'язку з чим питання іракської нафти залишилося в числі складних міжнародних проблем. Отже "ТПК" була підприємством, створеним на основі компромісів.

Лейтмотивом «Червоної межі» стала домовленість про спільний поділ усієї нафти, відкритої та видобутої в межах колишньої Османської імперії. У рамках відновленої Турецької нафтової компанії, 23,75% акцій якої належало Англо-перській нафтовій компанії, «Комапані Франсез де Петроль», «Роял Датч Шелл», «Розвиваючій близькосхідній компанії», ще 5% відомому нафтовому ділку К.Гюльбенкяну [47, с. 192.].

Іншими словами, відтворивши єдине геополітичне поле «османської спадщини», Велика Британія, США і Франція, які на словах завжди активно виступали за дотримання всіма учасниками міжнародних відносин принципу «відкритих дверей і рівних можливостей», насправді додержувалися зворотної лінії: палкі прибічники вільної торгівлі та інших ліберальних ідей між собою домовилися про обмеження конкуренції у нафтовій сфері на Близькому та Середньому Сході. Питання експлуатації іракських нафтових родовищ завдяки «Угоді про червону межу» виходило далеко за географічні межі підмандатного королівства. Воно охоплювало всі перелічені території, включаючи власне й розділені, а потім знову об'єднані її «спадкоємцями» в рамках «Турецької нафтової компанії» (ТНК) під формальним проводом Великої Британії.

31 липня 1928 року акціонери «ТПК» підписали «Угоду про червону межу», яка обумовлювала їхні спільні дії не тільки в Іраку, але й у всіх арабських країнах (крім Кувейту і Магрибу), Туреччині та о. Кіпр. Угода примирила колишніх суперників і полегшила процес набуття ними спільного контролю над нафтовими ресурсами регіону, але не усунула важливих протиріч, у зв'язку з чим іракське нафтове питання залишилося в числі складних міжнародних проблем.

Нова компанія «Інтернейшд Петролеум Компані» створювалася на основі компромісів, її учасники по-різному оцінювали комерційний і політико-стратегічний потенціал іракської нафти. «ІПК» формально була британською компанією; а її контрольним пакетом акцій володіли британські власники. З огляду на, що «Англо-Перська Нафтова Компанія» також мала монополні нафтові права в Південному Ірані та на північному сході Іраку (район Ханакіна), перевага

англійського впливу в нафтовому виробництві Іраку і всього Близького Сходу не викликала сумнівів. Лондон вважав, що «Угода про червону межу» є інструментом стримування активності американського капіталу в життєво важливому для Британської імперії регіоні і засобом ухилення від дотримання там політики «відкритих дверей».

Вирішивши проблему забезпечення імперії нафтою, Велика Британія взяла курс на неспішне освоєння іракських нафтових джерел. Для Вашингтона угода стала символом готовності «Уайтхоллу» до певних поступок у перспективному нафтовому районі світу. США, зберігаючи нафтове лідерство за рахунок ресурсів Західної півкулі, отримали точку опори на Близькому Сході і можливість розширення нафтової експансії у Східній півкулі. У світлі світової кризи перевиробництва «Нір Іст Девелор Корпорейшен» наполягала на стримуванні темпів зростання нафтовидобутку в Іраку. У підсумку в «Інтернейшл Петролеум Компані» сформувався англосаксонський блок, що виступив проти Франції, яка прагнула за рахунок форсованої розробки іракської нафти звільнитися від нафтового диктату американських і англійських трестів.

Антифранцузька спрямованість цього союзу була закріплена в умовах секретної Акнакаррійської угоди (вересень 1928 р.), укладеної «Великою трійкою» («Англо Перська Нафтова Компанія», «Роял Датч Шелл», «Стандард Джерсі»). Створення «Міжнародного нафтового картелю» («МНК») сприяло консолідації зусиль його учасників у проведенні узгодженої виробничої і комерційної політики у світових масштабах.

Картельні угоди 1928 року не привели до встановлення міцного нафтового миру ні між великими державами, ні між світовими трестами. Крім того, вони завдавали удару по інтересам ряду фінансово-промислових груп США, Великої Британії і Франції, які не були допущені в «ІПК», а також залишали за бортом зростаючої нафтової потреби Німеччини та Італії.

З 1928 р. боротьба розгорнулася не тільки між учасниками «ІПК» і «МНК», але також між останніми і компаніями-аутсайдерами, які прагнули отримати доступ до іракської нафти в обхід «червоної межі», які виступали за скасування мандатного режиму в Іраку, тим самим відродивши проблему «відкритих дверей» на Близький Схід. Головним конкурентом «ІПК» стала багатонаціональна компанія «Брітіш Ойл Девелопмент» («БОД»), сформована в 1928-1930 рр. за участю впливових представників лондонського Сіті, чиї інтереси були проігноровані при створенні «ІПК», італійської напівурядової корпорації «Ацієнда Джєнерале Італіано Петроль» («Аджіп»), а також фінансово-промислових груп Німеччини, Швейцарії та Франції. «БОД» за підтримки Берліна і Рима поставила в Лізі Націй питання про порушення Англією принципу «відкритих дверей» на мандатних територіях.

У 1926-1929 рр. між британськими компаніями – незалежною від англійського уряду «Істерн енд Джєнерал Сіндікейт» («ІДС») та напівурядовою «Англо-Персидської нафтовою компанією» («АПНК»), яка в 1935 році була перейменована на «Англо-Іранську нафтову компанію» («АІНК»), розгорнулося суперництво за аравійську нафту. Отримання «ІДС» виняткових прав на розвідку і видобуток нафти на Бахреїні, в Неджді і та Нейтральній зоні в 1923-1925 рр. було обумовлено тим, що зайняті поділом іракської нафти найбільші нафтові компанії дозволили синдикату проникнути в регіон, який розглядався урядом Англії як стратегічно важливий, а великими британськими та американськими нафтовими монополіями як безперспективний. У той же час відсутність у «ІДС» коштів, необхідних для розробки отриманих концесій, а також мережі збуту, змусили її звернутися спочатку до англійських, а пізніше до американським нафтових компаній.

Наслідком стала угода 30 листопада 1927 року між «ІДС» і американською «Галф ойл корпорейшн оф Пенсільванія», що передбачала передачу всіх отриманих «ІДС» концесійних прав на Аравійському півострові компанії «Галф». Результатом стало втягнення капіталу Сполучених Штатів в боротьбу за концесії на Аравійському півострові, тим самим позначивши початок нового етапу суперництва за нафту цього регіону [59, с. 144].

Підписання 31 липня 1928 р. «Угоди про червону межу», якою була вирішена проблема допуску американських компаній до участі у видобутку нафти в Іраку, свідчило про спробу встановлення на Близькому Сході монополії найбільшої міжнародної нафтової корпорації – «Туркиш Петролеум Компані» («ТПК»), з 1929 р «Ірак Петролеум Компані» («ІПК»), яка мала не тільки значні фінанси, а й потужну політичну підтримку з боку урядів Великої Британії та Сполучених Штатів. Угода забороняла компаніям-акціонерам «ІВК» конкурувати між собою в зоні «червоної межі», що включала європейську частину Туреччини, півострів Мала Азія, Аравійський півострів (крім Кувейту), Сирію, Палестину, Ірак і деякі острови Середземного моря.

Об'єднання «Англо-Іранської нафтової компанії», «Ройал-Датч Шелл», «Стандард ойл компані оф Нью-Джерсі» в Міжнародний нафтовий картель (МНК) створило ще більшу монополізацію і консервацію розробки родовищ близькосхідної нафти цими корпораціями, які входили також в «ІВК». Вищевказані угоди розглядалися в Лондоні як спосіб стримування незалежної діяльності американських компаній на Близькому Сході та засіб ухилення від дотримання принципу «відкритих дверей» в життєво важливому для Великої Британії регіоні. А для Вашингтона включення американського капіталу в «ІВК» свідчило про готовність Лондона йти на певні поступки.

Вирішивши проблему забезпечення імперії нафтою, Велика Британія взяла курс на неспішне освоєння іракських нафтових джерел. Для Вашингтона угода з Англією стала символом готовності «Уайтхоллу» до певних поступок в перспективному нафтовому районі світу. США, зберігаючи нафтове лідерство за рахунок ресурсів Західної півкулі, отримали точку опори на Близькому Сході і можливість розширення нафтової експансії у Східній півкулі.

У світлі світової кризи надвиробництва «Нір Іст Девелор Корпорейшен» наполягала на стримуванні темпів зростання нафтовидобутку в Іраку. У підсумку в «Інтернейшл Петролеум Компані» сформувався англосаксонський блок, що виступив проти Франції, яка прагнула за рахунок форсованої розробки іракської

нафти звільнитися від нафтового диктату американських і англійських трестів. Антифранцузька спрямованість цього союзу була закріплена в умовах секретної Анкаррійської угоди (вересень 1928 р.), укладеної «Великою трійкою» («Англо Перська Нафтова Компанія», «Роял Датч Шелл», «Стандард Джерсі»). Створення «Міжнародного нафтового картелю» («МНК») сприяло консолідації зусиль його учасників у проведенні узгодженої виробничої і комерційної політики у світових масштабах.

Підписання 31 липня 1928 р. «Угоди про червону межу», якою була вирішена проблема допуску американських компаній до участі у видобутку нафти в Іраку, свідчило про спробу встановлення на Близькому Сході монополії найбільшої міжнародної нафтової корпорації – «Туркиш Петролеум Компані» («ТПК»), з 1929 р. «Ірак Петролеум Компані» («ІПК»), яка мала не тільки значні фінанси, а й потужну політичну підтримку з боку урядів Великої Британії та Сполучених Штатів. Угода забороняла компаніям-акціонерам «ІВК» конкурувати між собою в зоні «червоної межі», що включала європейську частину Туреччини, півострів Мала Азія, Аравійський півострів (крім Кувейту), Сирію, Палестину, Ірак і деякі острови Середземного моря.

Об'єднання «Англо-Іранської нафтової компанії», «Ройал-Датч Шелл», «Стандард ойл компані оф Нью-Джерсі» в Міжнародний нафтовий картель (МНК) створило ще більшу монополізацію і консервацію розробки родовищ близькосхідної нафти цими корпораціями, які входили також в «ІВК». Згадані угоди розглядалися в Лондоні як спосіб стримування незалежної діяльності американських компаній на Близькому Сході та засіб ухилення від дотримання принципу «відкритих дверей» в життєво важливому для Великої Британії регіоні. А для Вашингтона включення американського капіталу в «ІВК» свідчило про готовність Лондона йти на певні поступки.

Проте, ні підписання «Угоди про червону межу», ні створення Міжнародного нафтового картелю не припинили англо-американське нафтове суперництво, оскільки компанії, що не увійшли в «ІВК» і опинившись у ролі компаній-

аутсайдерів, були допущені до нафтових ресурсів Іраку. Це зумовило активізацію їхньої діяльності в інших районах Близького Сходу, і насамперед, у зоні Перської затоки.

У 1928-1929 рр. зусилля уряду Великої Британії були спрямовані на стримування спроб американських «Стандард ойл компані оф Каліфорнія» («СОКАЛ») і «Галф» закріпитися на Аравійському півострові. У 1928 р в боротьбу за нафту Аравійського півострова активно включилися американські компанії, які не брали участі в «ІВК» [17, с. 136 - 140]. «Угода про червону межу» не дозволила «Галф», яка входила в «ІВК», розробляти отриману на Бахрейнській концесії, що змусило останню перепродати її не пов'язану вищевказаною угодою американській компанії «СОКАЛ».

Поява «СОКАЛ» в регіоні змусило уряд Великої Британії наполягати на включенні в концесійні угоди «контрольного пункту» – умови, за якою компанія, що претендує на отримання виключних прав в еміратах Перської затоки, повинна бути і залишатися англійською, зареєстрованою у Англії або Британській імперії.

На думку деяких департаментів уряду Великої Британії, ця умова мала призвести до передачі американською компанією своїх прав «ІВК», де переважав англійський капітал. Подібна вимога Лондона спричинила втручання держдепартаменту США, який розглядав подібну умову як прагнення Великої Британії не допустити проникнення американських компаній, що не входили в «ІВК» в емірати Перської затоки. В результаті тривалих переговорів, а також через незацікавленість «ІВК» та відсутність законних підстав для заборони діяльності «СОКАЛу» на Бахрейнській, англійський уряд погодився модифікувати «контрольний пункт», що дозволило американській компанії приступити до експлуатації отриманої концесії, через свою, зареєстровану в Канаді, дочірню корпорацію «Бахрейн петролеум компані».

При цьому в концесійній угоді закріплювалася недоторканність політичних позицій Великої Британії у країні. Паралельно велися переговори про перегляд «контрольного пункту» між «ІДС», який представляв інтереси «Галф» в Кувейті, і англійським урядом, який відмовлявся змінити свої умови аналогічній концесії

Бахрейна. Водночас політика шейха Кувейту Ахмада, який прагнув забезпечити собі найбільш вигідні умови в концесійній угоді, приводила до додаткового затягування переговорів. Сукупність всіх цих факторів знову змусила американську компанію звернутися за підтримкою до держдепартаменту [17, с. 322].

Незважаючи на деякі поступки в питанні про діяльність американської компанії в Кувейті, зроблені урядом Великої Британії після листування з держдепартаментом США, позиція шейха Ахмада і включення «АПНК» в боротьбу сприяли до подальшого загострення англо-американського нафтового суперництва.

Відкриття нафти на Бахреїні в травні 1932 року дещо прискорило вирішення проблеми з концесією в Кувейті, одночасно посиливши активність «СОКАЛ» в Саудівській Аравії. Незважаючи на суперництво з боку «ІВК», американська компанія в травні 1933 року отримала концесію від Ібн Сауда. Вирішальним чинником, що визначив вибір Ібн Сауда на користь «СОКАЛ», була готовність останньої відразу задовольнити його фінансові вимоги, тоді як «ІВК» наполягала на проведенні попередньої нафторозвідки.

«Угода про червону межу» стала суттєвим кроком у встановленні монополії «ТПК» на отримання концесій і видобуток нафти на значній території Іраку, згладивши тим самим найбільш гострі протиріччя між провідними нафтовими компаніями Великої Британії і США. Як англійська, так і американська групи, насамперед, прагнули закріпити за собою перспективні джерела сировини на Близькому Сході і не були зацікавлені в якнайшвидшому надходженні іракської нафти на світові ринки. Для «АПНК» і уряду Великої Британії монополія «ТПК» в Іраку і, можливо, на усьому Близькому Сході, була, ймовірно, тієї формулою, яка забезпечила б не тільки потреби британського флоту та всієї імперії в рідкому паливі, а й позбавляла необхідності дотримуватися в регіоні принципу «відкритих дверей», на якому наполягав американський держдепартамент.

Нафтові компанії Сполучених Штатів, зі свого боку, бачили в цьому спосіб зберегти свою монополію в поставках сирої нафти і нафтопродуктів в Європу і захистити одержувані від цього прибутку. Це бажання також підкріплювалося нестабільним станом світової нафтової промисловості, так як відкриття нових

родовищ нафти в США (штати Оклахома, Техас, Каліфорнія) призвело до її перевиробництва і різкого падіння цін на цю сировину.

Підтвердженням намірів англо-американського блоку в «ТПК» є слова президента американської компанії «Стандард ойл компані оф Нью Джерсі» У.Тігла. «В даний момент Месопотамія не робить безпосереднього впливу на видобуток нафти. Має пройти ще багато років, – говорив він, – коли доведеться рахуватися з нафтовидобутком цього району. У Месопотамії потрібно проводити політику поступового, аж ніяк не поспішного розвитку видобутку» [59, с 239].

Зазначені факти стали основою для єдиної англо-американської політики в «ТПК» і на Близькому Сході, спрямованої на запобігання безконтрольної конкуренції і падіння цін на нафту внаслідок розробки іракських родовищ.

Французька група, зі свого боку, прагнула не тільки прискорити, але й збільшити темпи видобутку нафти в Іраку щоб знизити залежність від поставок нафтопродуктів компаніями США і Великої Британії до Франції. У цьому полягала головна суперечність між інтересами «НІДК», «РДШ» і «АПНК» з одного боку, і «КФП» – з іншого, що сприяло подальшій консолідації зусиль англо-американського блоку для проведення узгодженої політики.

Крім «Угоди про червону межу» важливим кроком в стримуванні зростаючої конкуренції і підтримці стабільних цін на нафту стали переговори між главами найбільших нафтових монополій, так званої «великою трійкою», У.Тіглем («Стандард ойл компані оф Нью Джерсі»), Дж.Кедманом («Англо-Персидська нафтова компанія») та Г.Детердінгом («Ройал-Датч Шелл»). Результатом переговорів стало підписання 17 вересня 1928 р. «Анкарійської угоди», метою якої було запобігання конкуренції як між компаніями, які підписали угоду, так і між останніми та іншими корпораціями за допомогою встановлення контролю над видобутком і експортом нафти [46].

Угода містила сім принципів, основними з яких було збереження існуючих обсягів ділових операцій і їх частки при будь-якому збільшенні попиту в майбутньому. Найбільші монополії взаємно відмовлялися також від будівництва

додаткових споруд, крім тих, які були необхідні для найбільш ефективного задоволення зростаючих потреб в нафтопродуктах.

Окремо було обумовлено те, що кожен нафтовидобувний район отримує перевагу, щодо постачання споживачам нафтопродуктів, які проживають на території, географічно близької від нього. Дотримання цих принципів забезпечило б «так звану стабілізацію» світового ринку за межами США, в якій зацікавлений кожен. Ця угода ознаменувала собою утворення Міжнародного нафтового картелю (МНК). Коли стало зрозуміло, що контроль над переміщенням нафти в міжнародній торгівлі буде залежати від тих, хто володіє родовищами Близького і Середнього Сходу, найбільші виробники нафти об'єднали, свої зусилля для досягнення гегемонії в близькосхідному регіоні.

Незважаючи на те, що «Анкарійська угода» відкрила період, який характеризувався більшою свободою нафтової промисловості від будь-якої форми урядового контролю, дозволяючи нафтовим компаніям вільно маніпулювати світовим виробництвом і міжнародними нафтовими ринками, насправді угода була більше виявом надій його учасників, ніж практичним посібником до втіленню їх у життя на певних ринках. Вона не охоплювала всю нафтову промисловість, що дозволяло компаніям, які не підписали угоду, не дотримуватися її умов і підривати стабілізацію. Тому, в подальшому, вона була доповнена ще низкою договорів, у результаті чого над ринком нафти і нафтопродуктів було встановлено контроль невеликого числа компаній, що діяли на основі картельних угод. Але це не усунуло протиріч між нафтовими корпораціями, які проявилися в спробах «великої трійки» стабілізувати і знизити виробництво нафти і нафтопродуктів, небажанні незв'язаних зазначеними угодами американськими компаніями підкорятися відповідним регламентам та рішенням, а також в прагненні останніх забезпечити собі додаткові джерела нафти за межами Сполучених Штатів [78]. Компанії, які не були включені в «ТПК» і МНК і, отже, не брали участь в «угоді про червону межу» прийнято називати компаніями-аутсайдерами або незалежними.

Отже, в 1926-1928 рр. суперництво за нафтові концесії в країнах Аравійського півострова розгорталось головним чином між компаніями з переважно англійським

капіталом. Успіхи «ІДС» на Бахреїні, в Неджді та нейтральній зоні стали доказом того, що зайняті вирішенням проблеми розробки іракської нафти, найбільші нафтові компанії дозволили незалежному синдикату проникнути в регіон, який розглядався урядом Великої Британії як стратегічно важливий, а британськими нафтовими монополіями як безперспективний.

Водночас відсутність у «ІДС» фінансів, необхідних для розробки отриманих концесій, а також мережі збуту, змусили його звернутися спочатку до англійських, а пізніше до американських нафтових компаній. Угода між «ІДС» і американською «Галф» стала важливою подією, в результаті якої нафтовий капітал Сполучених Штатів втягнувся в боротьбу за концесії на Аравійському півострові, позначивши початок нового етапу суперництва за нафту цього регіону.

Підписання «Угоди про червону межу» і створення МНК свідчило про появу на Близькому Сході міжнародній корпорації, яка мала не тільки значні фінансові можливості, а й потужну політичну підтримку з боку урядів. Водночас ці угоди розглядалися в Лондоні як спосіб стримування незалежної діяльності американських компаній в районі «червоної межі» і засіб ухилення від дотримання принципу «відкритих дверей» у життєво важливому для Великої Британії близькосхідному регіоні.

Для США включення американського капіталу в «ТПК» свідчило про готовність Великої Британії йти на певні поступки. Проте, ні підписання «Угоди про червону межу», ні створення «Міжнародного нафтового картелю» не спричинило припинення англо-американського нафтового суперництва, оскільки це не задовольняло американські компанії, які не увійшли в «НІДК». Американські компанії, опинившись у ролі компаній-аутсайдерів, не були допущені до нафтових ресурсів Іраку. Це зумовило активізацію їхньої діяльності в інших районах Близького Сходу і насамперед, у зоні Перської затоки.

Картельні угоди 1928 року не привели до встановлення міцного нафтового миру ні між великими державами, ні між світовими трестами. Крім того, вони завдавали удару по інтересам ряду фінансово-промислових груп США, Великої Британії і Франції, які не були допущені в «ІПК», а також ігнорували нафтові

інтереси Німеччини та Італії. З 1928 р. боротьба розгорнулася не тільки між учасниками «ІПК» і «МНК», але також між останніми і компаніями-аутсайдерами, які прагнули отримати доступ до іракської нафти в обхід «червоної межі» та виступали за скасування мандатного режиму в Іраку, тим самим відродивши проблему «відкритих дверей» на Близький Схід.

Головним конкурентом «ІПК» стала багатонаціональна компанія «Брітіш Ойл Девелопмент» («БОД»), сформована в 1928-1930 рр. за участю впливових представників лондонського Сіті, чий інтереси були проігноровані при створенні «ІПК», італійської напівурядової корпорації «Ацієнда Джєнерале Італіано Петроль» («Аджіп»), а також фінансово-промислових груп Німеччини, Швейцарії та Франції. «БОД» за підтримки Берліна і Рима поставила в Лізі Націй питання про порушення Великою Британією принципу «відкритих дверей» на мандатних територіях.

Нафтова політика держави-мандатарія зазнала гострої критики в Женеві. Після підписання 30 червня 1930 англо-іракського союзного договору, який гарантував британські військово-стратегічні та економічні позиції в Іраку, Велику Британію вже відкрито звинуватили в створенні монопольної сфери впливу. Дії Німеччини та Італії поставили під загрозу зриву британський план переходу до непрямих методів управління і збереження британського контролю над мінеральними ресурсами, економікою і озброєннями Іраку. Ситуація ускладнювалася відсутністю єдиного фронту, який Лондон міг протиставити натиску аутсайдерів. Франція, головний британський союзник, приєдналася до кампанії критики на адресу Уайтхоллу в надії схилити англійців до поступок в питанні про маршрут іракського нафтопроводу до Середземного моря, який продемонстрував наявність гострих англо-французьких протиріч у рамках військово-стратегічного суперництва двох держав у регіоні.

Своєю чергою, уряд Іраку, прагнучи послабити британські позиції у країні після скасування мандата, використовував розбіжності між усіма зацікавленими в іракській нафті сторонами.

У результаті Велика Британія змушена була взяти курс на відновлення фундаментального альянсу з Францією на Близькому Сході і примирення з Німеччиною та Італією шляхом їх допуску до іракської нафти. Англо-французький конфлікт був врегульований прийняттям компромісного рішення про будівництво двох гілок нафтопроводу рівних за потужністю Кіркук-Тріполі (Ліван) і Кіркук-Хайфа (Палестина) з точкою біфуркації в районі Хадіта (Ірак). Під тиском Лондона і Парижа «ІПК» поступилася «БОД» половиною території своєї концесії (райони на західному березі Тигра в провінціях Мосул і Багдад).

Іракський уряд форсував перегляд нафтових прав «ІПК» і видачу концесії «БОД». Уряди Палестини, Трансіорданії, Сирії та Лівану підписали з «ІПК» угоди про транзит іракської нафти. Готовність Лондона до компромісу в нафтових питаннях забезпечила сприятливу атмосферу в Лізі Націй, члени якої 3 жовтня 1932 р. одноголосно вирішили надати Іраку незалежність. Але Ірак не зняв з порядку денного питання про перегляд нерівноправних відносин з Великою Британією, у зв'язку з чим Лондон не міг заявити про свою дипломатичну перемогу. Крім того, загроза втрати контролю над Іраком змусила «Уайтхолл» піти на численні поступки. В результаті до розробки іракської нафти був допущений аутсайдер – «БОД», за спиною якої стояли уряди Італії та Німеччини.

Загострилися й проблеми національних та релігійних меншин, що призвело до дестабілізації ситуації на півночі Іраку, де розгортала свою діяльність «ІПК». Наміри Франції послабити свою нафтову залежність теж не увінчалися повним успіхом, хоча нова концесія зобов'язала «ІПК» форсованими темпами почати видобуток і експорт іракської нафти. Все ж її транзит загалом залишився під британським контролем.

Водночас відновлення англо-французького альянсу на Близькому Сході дозволяло Лондону і Парижу спільними зусиллями протидіяти зміцненню німецького та італійського капіталу в арабських країнах. На черговому етапі боротьби за сфери впливу на Близькому Сході іракській нафті знову відводилася

особлива роль. Проте було б помилкою вважати «Угоду про Червону межу» остаточним вирішенням нафтового аспекту «Східного питання», кінцевою перемогою Великої Британії у міжнародній боротьбі за нафту в районі Перської затоки. Зокрема, США та американський капітал не влаштовувала відведена їм Великої Британією та англійським капіталом роль молодшого партнера. Тому, виходячи з аналізу змісту, обставин, умов, спогадів очевидців й учасників укладення названої угоди, можна припустити, що вона більше нагадувала таку собі вимушену перерву, тимчасове перемир'я, на яке з радістю пішли стомлені суперники, сподіваючись якнайшвидше відновити сили й продовжити боротьбу. Логіка перебігу наступних подій повністю підтверджує це припущення.

4.2. Вплив Великої Британії на зовнішньополітичний курс Туреччини.

Центральним завданням турецької зовнішньої політики після Лозаннської конференції стала боротьба за міжнародне визнання Турецької Республіки і її суверенітету на умовах, які не залишали б місця для спогадів про режим капітуляції і нерівноправних договорів колишньої Османської імперії. У турецькій історіографії відзначається, що «після Лозанни для Туреччини не легкою справою було встановити відносини із західними державами на принципах рівності...» [269].

Велика Британія, Франція, США, які звикли до періоду капітуляції, не прагнули остаточного врегулювання відносин з республіканською Туреччиною. Ліквідація «мосульського» конфлікту (1923-1926 рр.) відкрила новий етап у розвитку взаємовідносин між Туреччиною та іншими країнами. Врегулювання «нафтового питання», англо-французьке зближення і зміна ситуації на Близькому Сході вимагали від Великої Британії, США і інших країн перегляду своєї політики щодо Туреччини.

Найважливішими завданнями зовнішньополітичного курсу турецького керівництва були: по-перше, захист національного суверенітету; по-друге: встановлення дипломатичних відносин із західними країнами; по-третє: поліпшення

взаємозв'язків зі східними сусідами – Іраном і Афганістаном. Турецьке керівництво в 1926-1929рр. прагнуло проводити зовнішню політику на шляху нормалізації відносин із західними державами і США.

Англійська історіографія висвітлює «Східне питання», розглядаючи історію зовнішньої політики республіканської Туреччини, в тому числі сутність радянсько-турецьких відносин. Так, Х. Говард писав, що після Мосула, незважаючи на ті гарантії, які містилися в договорі 1925 року, СРСР становив велику небезпеку для народів Близького Сходу, і «...Туреччина була змушена повернути свої погляди на Захід і відійти від дружби з Росією». [111.]

Історики офіційного напрямку Великої Британії та США в основному відображають близькосхідну політику свого керівництва у 20-30 рр. XX ст., стверджуючи, що курс на незалежну зовнішню політику Туреччина взяла тільки завдяки «миротворчому» характеру політики західних держав і США. «Період панування і впливу Росії в зовнішній політиці близькосхідних держав закінчився в 1925 році», і Туреччина вийшла із-під «впливу і диктатури Росії» [146].

Радянські історики не заперечують того факту, що турецька політична еліта проявляла прихильність до компромісів та домовленостей із західними країнами та США. Не всі дії турецької дипломатії у 20-30-ті роки відповідали національним інтересам Туреччини. Деякі блоки і союзи, які Туреччина на той час укладала, навіть приховували загрозу втягнення її в русло комбінацій, продиктованих політикою західних держав, особливо Великої Британії. Почали спостерігатися зміни і в політиці турецького керівництва по відношенню до СРСР.

Правлячі кола Великої Британії після врегулювання мосульського конфлікту здійснювали тиск на зовнішньополітичний курс Туреччини. Вони добивалися її вступу до Ліги Націй. Турецьке керівництво у питанні вступу до Ліги Націй мало двоїсту позицію. Воно в принципі було не проти позитивного вирішення питання, але добивалось того, щоб Велика Британія надала Туреччині постійне членство в Раді. Турецький міністр закордонних справ у бесіді з радянським дипломатом Г.В.Чичеріним з цього питання наголосив, що Туреччина вступила б до Ліги Націй «...тільки за умови рівного положення, тобто постійного членства в Раді...» [41], бо

держави, які не є членами Ради, повністю залежать від рішення останньої. Для турецької дипломатії у її положенні після укладання Лозаннської торговельної конвенції важливо було брати участь у рішенні численних економічних питань, які розглядалися в Раді Ліги Націй. Велика Британія, зі свого боку, робила все можливе, щоб виходячи із положень Лозаннської конференції, закріпити свої позиції у Туреччині. Вона прагнула використати свою відмову Туреччині в постійному членстві як платформу для того, щоб змусити кемалістів піти на встановлення вигідних для англійців економічних і політичних відносин. Розуміючи це, турецьке керівництво заявляло: «Без постійного місця Туреччина ... до Ліги Націй не вступить. Але якщо б така пропозиція була зроблена, то вона буде обговорювати свої особливі відносини з СРСР» [45].

Британська дипломатія ставила своїм основним завданням відірвати Туреччину від СРСР. Цей факт визнавався в перемовинах радянських дипломатів з турецькими керівниками. Але, незмінне одне, що кроки турецької дипломатії щодо вступу до Ліги Націй можуть бути оцінені як найбільш прості акти політики зближення кемалістів із західними державами і США. Відносини з СРСР були певною противагою турецької дипломатії добитися вигідних домовленостей із західними державами. Турецьке керівництво, використавши покращення відносин з Великою Британією, намагалось ліквідувати франко-турецький конфлікт і нормалізувати відносини з Францією. Однак на цьому шляху було багато перепон.

У Парижі продовжувались переговори Туреччини із користувачами облігацій Оттоманського державного боргу. Франція не йшла на підписання заключної домовленості щодо турецько-сирійського кордону. А попередні домовленості, підписані 30 травня 1926 року, не вирішували питання про спірні ділянки «старої дороги» – між Нісібіном і Джезіре-ібн-Омаром. [232]. Наприкінці 1928 р. франко-турецький конфлікт через сирійський кордон досяг значної напруженості. [45, с. 188].

Дипломатичні переговори, які велися з кінця 1928 р. в Анкарі між французьким послом графом де-Шамбреном і турецьким міністром закордонних справ Теврик Рушді-беєм, зайшли в глухий кут унаслідок небажання обох сторін

знайти компроміс. Спірна ділянка «старої дороги» становила, за визнанням англійської преси, «велику цінність не тільки для Франції, але і для Великої Британії. Вона знаходилася в районі, який безпосередньо межував з Іраком».[45, с. 188].

Проведення кордону в цьому пункті з точки зору французького уряду мало відбуватися по північному варіанту, і вихід турків з цього посилював б позиції як Франції, так і Великої Британії. Кемалісти знали, що Францію підтримує Англія. В розмові 21 березня 1928 р. прем'єр-міністр Туреччини Ісмет Іненю-паша зауважив радянському послу, що за його відчуттями «незважаючи на всі розмови про англо-французьке суперництво, Франція йде на поводу у Англії...» [45, с.188]. Однак, турецька дипломатія змушена була координувати свої дії з Форін офіс. Остання ж наполягала на французькій позиції. Так, у доповіді міністру закордонних справ Дж. О. Чемберлену англійський посол у Туреччині Дж.Клерк писав, що при зустрічі з Теврик Рудши-беєм у них відбулася розмова, яка стосувалася франко-турецького конфлікту, і «до всезагального задоволення зазначаю, що турки прислухалися до порад керівництва Його Величності – піти на поступки французам...» [13]. Протокол про проведення турецько-сирійського кордону був підписаний 22 червня 1929 р. Туреччина віддала 101 поселення з турецьким населенням при визначенні кордону, який мав велике стратегічне значення [48, с. 78-80].

Фінансово-економічні проблеми країни, недостатність військових ресурсів і загроза воєнного нападу з боку держав Європи і США змушували кемалістське керівництво добиватися створення гарантійної військової безпеки шляхом укладання пактів із західними державами. Турецьке керівництво почало шукати шляхи порозуміння з Італією. Нова ситуація вимагала і від Італії перегляду її політики по відношенню до Туреччини. Підписання італо-турецького пакту від 30 травня 1928 р. означало нові поступки Великій Британії з боку Туреччини.

Англіїці як досвідчені дипломати тверезо враховували і розуміли можливості та межі розвитку італо-турецьких відносин. Для Британії зближення Італії та Туреччини було одним із етапів її власної політики поступового зближення з Туреччиною. Правлячі кола Англії контактували з італійським керівництвом щодо

укладення італо-турецького пакту. Вони підтримували всі починання Муссоліні під час підписання цієї домовленості. Це питання безпосередньо обговорювалося при зустрічах Б.Муссоліні з міністром закордонних справ Дж. О.Чемберленом [13, р. 766]. Так, О.Чемберлен схвалював план Б.Муссоліні про повну злагожденість дій Італії та Великої Британії у районі Середземномор'я і Чорноморських Проток. Фактично Велика Британія «стояла за спиною» Італії під час укладення італо-турецького договору. Щоб послабити вплив на Туреччину Франції, інтереси якої безпосередньо зіткнулися з інтересами Великої Британії на Близькому Сході, британська дипломатія прагнула перетворити вимоги італійського фашизму в зброю антифранцузької політики в Туреччині. З цією метою англійське консервативне керівництво прагнуло до того, щоб турецький уряд уклав договір з Грецією, аналогічний італійсько-турецькому [213, с. 133-138].

У близькосхідній політиці Великої Британії щодо Туреччини Греції також відводилася далеко не другорядна роль. Із усіх проблем, пов'язаних із переділом так званого «турецького спадку», які виникли в результаті Першої світової війни, греко-турецькі протиріччя залишалися одними із найскладніших у політиці західних держав як у боротьбі за Балкани, так і після військового врегулювання ситуації на Близькому Сході.

Для турецьких націоналістів конфлікт із Грецією носив специфічний характер у зв'язку з тією роллю, яку грецьке населення Туреччини відігравало в колишній Османській імперії, і, особливо, у зв'язку з незабутими ще днями визвольної війни турецького народу проти англо-грецької інтервенції. За підтримки європейських держав, а певною мірою, спираючись на капітуляційні привілеї, греки перебували на більш пільгових умовах порівняно з мусульманськими підданими Туреччини. Після підписання Лозаннського мирного договору грецька влада, незважаючи на підписання конвенції по обміну населенням, заважала культурному зближенню турок західної Фракії безпосередньо з Туреччиною. Стосовно питання про компенсацію за нерухомість емігрантів з боку обох керівництв, то воно «не сходило з мертвої точки». Турецька пропозиція про договір по обміну населенням із Грецією, зроблена Туреччиною на початку 1928 року, була підтримана Італією. [123,

с. 133-138]. Аналізуючи дипломатичну переписку британських дипломатів, можна стверджувати, що вже в березні 1928 року фашистське керівництво Італії давало інструкцію італійському послу в Анкарі всіляко підтримувати підписання греко-турецького договору, а в Форін Офіс розглядалось питання про інструкції турецькому керівництву по обміну населенням [17, р.767]. Наприкінці березня 1928 р. відбулася зустріч Муссоліні з Тевфик Рушди-беєм, який запропонував «троїсту схему розвитку торгівлі і покращення відносин між Італією, Туреччиною та Грецією...» [48, с. 35].

Одночасно Туреччина вела переговори з Грецією. Зокрема, про зустріч міністрів закордонних справ Туреччини та Греції турецька газета «Мілліет» від 8 квітня 1928 року повідомляла: «Під час бесіди Тевфик Рушди-бея з Міхалокопулосом обидва державні діячі в товариському дусі вивчали способи домогтися врегулювання невирішених питань між обома країнами» [338]. Англійське керівництво схвалило результати зустрічі двох міністрів. Так, британський посол в Туреччині Дж. Клерк у повідомленні міністру іноземних справ Дж. О.Чемберлену наголошував, що «безсумнівно, наша позиція у врегулюванні греко-турецького конфлікту навесні 1928 року укріпила відносини як з Туреччиною, так і з Грецією» [17, р. 767].

Переговори щодо питання про підписання греко-турецького пакту продовжувались до кінця 1929 року. Договір між Грецією і Туреччиною був підписаний 10 червня 1930 року [111, Р.344].

Туреччина, використовуючи протиріччя в політиці західних держав у Європі, на Балканах і в басейні Середземного моря, врегулювала відносини з Італією та Грецією, яких підтримувала Велика Британія. Для Туреччини укріплення її східного тилу, підтримання дружніх відносин із СРСР було засобом для посилення її позицій при переговорах із Заходом. Але пануюча тенденція, яка витікала із ідеологічної природи кемалістів, примушувала їх обережно зближуватися з фінансовими колами Великої Британії.

Прагнучи знайти підтримку іноземного капіталу, кемалісти у своїй зовнішній політиці намагались наголосити, що нічого спільного не мають з СРСР. Але, у 1927

році, коли відбувся розрив радянсько-англійських відносин, турецьке керівництво мало нечітку зовнішньополітичну орієнтацію. 21 вересня 1927 р. англійський посол у Туреччині Дж.Клерк повідомляв Дж. О. Чемберлену (міністру іноземних справ), що «все, що діється зараз між Москвою і Анкарою, – важко пояснити. Ясно одне, – продовжував посол, – турецьке керівництво знайшло в решті решт можливість примусити СРСР відмовитись від пропаганди ідей Третього Інтернаціоналу в Туреччині» [17, pp. 565-566]. Особливо яскравим прикладом відходу кемалістів від своїх попередніх антиєвропейських позицій стала п'ята сесія підготовчої комісії по роззброєнню в Женеві. Турецька делегація з самого початку зайняла непослідовну позицію в основному питанні – обговорення проекту радянської конвенції про всезагальне роззброєння. На засіданні підготовчої комісії 19 березня 1928 року Тевфик Рушди-бей заявив, що «радянська делегація, зробивши пропозицію з питання про всезагальне роззброєння, довела свою вірність ідеалу миру», але він цей проект знайшов «дуже радикальним» [17, p.565]. Турецький міністр наголосив на «самостійності» зовнішньої політики Туреччини, що викликало схвалення в Форін Офіс, тому що британський характер проекту Рушди-бея про «рівність озброєння» чітко кидався в очі. В донесенні Дж. О.Чемберлена Клерку говорилося, що «турки з питань роззброєння схилиються до позиції Англії і США» [17, p.602].

Така політика турецького керівництва привела Туреччину до переорієнтації її зовнішньої політики на західні держави, насамперед, на Велику Британію. З осені 1928 р. з боку Туреччини почали спостерігатися певні намагання до встановлення дипломатичних відносин з Британією. Зовнішнім проявом готовності Великої Британії до цього було прибуття 12 жовтня 1929 року до Стамбула середземноморської ескадри англійського флоту. Турецька газета «Мілліет» писала: «Цей візит відкрито вважається прелюдією англійсько-турецького зближення» [284, с. 3]. Англійська преса вказувала, що «відвідування Константинополя декількома суднами британського флоту безсумнівно є ознакою росту сердечності відносин» [329; 5, pp. 12-13].

У своїй депеші англійський посол у Туреччині також відзначав, що після візиту місії Філда «М.Кемаль у короткій бесіді висловив задоволення, що

стосується цього візиту...» [17, pp. 813-814]. При цьому Дж. Клерк зауважив: «Наша бесіда з Газі була присвячена питанням економічного розвитку Туреччини. Я, – говорив посол, – ніколи не бачив Мустафу Кемалю таким спокійним та дружелюбним, як й інших турецьких керівників... [17, р. 814].

16 жовтня 1929 року під час зустрічі між адміралом Ф.Філдом, М.Кемалем Ататюрком і міністром оборони Туреччини Мустафою Абдул Халік-беєм були обговорені загальні питання розвитку республіканської Туреччини. Мустафа Кемаль наголосив на тих складностях, які зустрічала країна на шляху «європеїзації». Англійські газети зазначали, що «результат візиту англійської ескадри Туреччини був приємним і успішним» [330; 5, р 17]. Орган прихильників близькосхідної політики англійського уряду «Таймс» заявляв: «Військовий контроль є найкращим послом». Газета визнавала: «На щастя немає великих спірних питань для обговорення. До того ж англійські радники здійснювали довгий час послуги флоту Туреччини, являючись спеціальними оборонцями демілітаризованої зони Дарданелл, Босфору і Мармурного моря» [330].

Англійські історики відмічають важливість візиту британської місії у розвитку англо-турецьких відносин, при цьому приховуючи справжні причини візиту і цілі британського керівництва. В той час як факт демонстрації «сердечних» відносин з Турецькою республікою з боку Англії, розкритий самою ж англійською пресою, показує, насамперед, нову економічну політику Великої Британії на Близькому Сході, а саме, в Туреччині, яка продовжувалася розглядатися англійськими правлячими колами як вигідний зовнішньоторговельний канал і плацдарм проти проникнення СРСР на Близький Схід. Так, англійська преса висловлювала точку зору стосовно візиту місії Ф.Філда до Туреччини: «Цією акцією Велика Британія продемонструвала свою силу як морська держава, закріплюючи тим самим за собою традиційні функції захисниці інтересів народів Близького Сходу – малих країн, перед обличчям великих морських держав, які мають і не мають морські кордони з Туреччиною» [7, р.7].

Британські торі намагалися представити політику СРСР по відношенню до Туреччини як агресивну. Зважаючи на неможливість використання попередніх,

колоніальних методів, вони хотіли продемонструвати, що візитом англійського військового керівництва Велика Британія започатковує «новий курс» в англійсько-турецьких відносинах – курс, спрямований на захист Туреччини від «комуністичної загрози».

Водночас СРСР активно реалізував зовнішньоторговельну політику на Близькому Сході і був зацікавлений у тому, щоб Туреччина не перетворювалась на плацдарм і зброю для антирадянських провокацій. У 1926-1929 роках керівні діячі Туреччини розуміли, що підтримка добросусідських відносин з СРСР є для країни необхідністю, яка впливає з її національних інтересів. 17 грудня 1929 року в Анкарі відбулося підписання протоколу про продовження і розширення радянсько-турецького договору про нейтралітет і ненапад. Згідно зі статтею другої кожна зі сторін зобов'язувалась «не починати без інформування іншої сторони переговорів, що мають за мету укладення політичних домовленостей із державами, які безпосередньо перетинаються кордонами на суші чи на морі, з іншого боку, не укладати таких домовленостей без згоди цієї сторони» [370].

Значення цього взаємного зобов'язання набувало особливої важливості тому, що в тій же статті Анкарського протоколу сторони заявили, що між ними й іншими державами, «безпосередньо, які перетинаються на суші чи на морі, не існує ніяких домовленостей, крім актів опублікованих» [370].

Продовження радянсько-турецького договору 1925 року з додаванням до нього цієї важливої статті стало неприємною новиною для англійських політичних кіл. Консервативна «Таймс» помістила на своїх сторінках замітку власного стамбульського кореспондента, в якій йшлося: «Я маю підстави думати, що підписання цього протоколу було великим сюрпризом для більшості зацікавлених країн» [331]. Ліберальна «Манчестер Гардіан», коментуючи радянсько-турецький протокол, констатувала той факт, що Туреччина зобов'язується утримуватися від будь-якого антирадянського договору з такими державами, як Італія і Англія, які мають морські бази в безпосередній близькості до турецьких вод. «СРСР може бути тепер уже більше впевнена, що ворота Чорного моря не будуть відкриті для флоту будь-якої ворогуючої держави», – наголошувалося в газеті [342; 1].

На прикладі Туреччини можна з великою впевненістю прослідкувати переплетення середземноморських та близькосхідних інтересів Великої Британії у розв'язанні проблем «Східного питання». Виключну важливість для середземноморських і близькосхідних інтересів Великої Британії мали Босфор і Дарданелли, географічне розташування яких завжди визначало стратегічно вигідне положення Туреччини. Питання про режим Проток незмінно відігравав першочергову роль в англо-італійських, італо-турецьких та особливо в англо-турецьких відносинах. Британські інтереси щодо режиму Проток після Першої світової війни набули особливої гостроти, перебуваючи у явному протиріччі з національними інтересами чорноморських держав, у тому числі Туреччини. Як чорноморська держава, СРСР також, природно, не могла залишатися сторонньою відносно цього питання. І незважаючи на протидію з боку англійської дипломатії, з одного боку, і турецької, з іншого, консервативному керівництву Великої Британії на вдалося зіпсувати радянсько-турецькі відносини.

Таким чином, до кінця 20-х рр. Туреччина змогла врегулювати свої відносини з Британією, Францією, Італією, зміцнити положення на східних кордонах (з Сирією, Іраком, Іраном), нормалізувати відносини зі своїми сусідами. Зрушення в турецько-французьких та греко-італо-турецьких відносинах були пов'язані з розпачатою політикою лавірування між Великою Британією, Францією, Італією у зв'язку із загостренням протиріч між великими державами в Східному Середземномор'ї і на Балканах.

Британська дипломатія, вважаючи для себе вигідним, підтримувала італо-турецьке і греко-турецьке зближення. Проводячи двосторонню політику і прагнучи зближення з Італією, англійці одночасно виступали арбітром при укладенні франко-турецького договору про турецько-сирійський кордон. Британські інтереси диктувалися боротьбою за вплив у Європі і мали на меті послабити впливи Франції та США на Близькому Сході.

Англійські правлячі кола намагалися абсолютизувати й ступінь італійської загрози для Туреччини. Робилося це з метою визначити характер балканської політики Туреччини, сконцентрувати її навколо комплексу проблем, пов'язаних з

питанням перегляду режиму Проток, з одного боку, і з іншого боку – примусити Туреччину відійти від підтримки ідей колективної безпеки. Стратегія Великої Британії щодо трикутника Туреччина-Італія-Греція визначалась і її бажанням підірвати вплив Франції у Європі, щоб нав'язати їй свою концепцію змови з агресивними фашистськими державами на антирадянській основі.

Здійснюючи вплив на зовнішньополітичний курс Туреччини, Велика Британія прагнула, щоб Турецька республіка відкинула офіційно проklamований нейтралітет заради військово-політичного союзу з Англією. Загалом політика, яку проводило англійське керівництво щодо Туреччини в 1926-1929 рр., була направлена на зміцнення положення Великої Британії у цій країні. Суттєвим фактором, який сприяв збереженню Англією своїх позицій у Туреччині на всіх етапах врегулювання питань Лозаннської конференції, були основні зовнішньополітичні, економічні і фінансові проблеми (врегулювання зовнішньої заборгованості, створення якісно нових економічних і фінансових зв'язків з капіталістичним світом замість існуючих при капітулянтському режимі).

4.3. . Створення нової системи зовнішньоторговельних відносин з Турецької Республікою.

Після Першої світової війни ринки ключових товарів почали набувати глобальних вимірів і, на відміну від попереднього періоду, це привело до такої спеціалізації країн, за якої зразки національного виробництва зазнавали дедалі більшого впливу світової конкуренції. Одним із результатів, значною мірою відповідно до стандартної теорії торгівлі, було те, що рівень доходів усередині країн, які були більш повно залучені до торговельної системи, дедалі більше залежав від світового ринку, і це мало ключовий вплив на національну політику.

Велика Британія, яка одержувала вигоди від вільної торгівлі, активізувала зусилля на її підтримку. Доступ Британії до великих колоніальних територій Сходу забезпечував її експортерам готові ринки збуту. На Близькому Сході британський експорт товарів і послуг давав приблизно 30% ВВП, а обсяг торгівлі досяг майже

60% ВВП [136, р. 196]. Після Першої світової війни Британія певний час підтримувала цей рівень. Але у 1920-х роках він упав з уповільненням зростання експорту.

Впродовж 1925-1929 років Велика Британія продовжувала залишатися найбільшим утримувачем зарубіжних активів і значним експортером капіталу на Близькому Сході. Хоча її експорт значно знизився і становив близько половини того, що вивозилося під час попереднього періоду початку 1920-х років [156, р.242-243].

Однією з важливих особливостей історії Османської імперії у другій половині XIX ст. стало активне використання зовнішніх позик. Їхнє залучення було обумовлено низкою факторів. До внутрішніх факторів віднесемо, насамперед, низькі темпи зростання економіки, яка залишалася аграрною, специфічну державну політику, в тому числі, бюджетну, що характеризувалася хронічним і практично неконтрольованим марнотратством. Найважливішими зовнішніми передумовами зростання позикової діяльності Османської імперії стало її входження в «концерт» європейських держав і перетворення на досить значущого актора європейської політики, який заслуговує, як здавалося, на довіру іноземних кредиторів.

Однак Османська імперія не змогла розпорядитися зовнішніми позиками ефективно і отримувати прибуток за рахунок їх продуктивного інвестування, як це здійснювалося на Заході, і накопичила великий обсяг зовнішньої заборгованості, який не в змозі була обслуговувати. Так виник «Оттоманський борг», який являв собою одну з міжнародних проблем постлозаннського періоду.

Починаючи з 1920-х рр. врегулювання «Оттоманського боргу» стало одним з важливих питань й англо-турецьких відносин. Від його позитивного вирішення залежав не тільки успішний соціально-економічний розвиток Турецької Республіки та можливість надалі використовувати іноземні кредити, але й її міжнародний статус та стан двосторонніх відносин з кожною з держав-кредиторів. Погашення оттоманського боргу розтягнулося на декілька десятиліть. Тактика турецького уряду

в цьому питанні перебувала в постійному взаємозв'язку з зовнішньоторговельними відносинами з країнами кредиторів, зокрема, Великою Британією.

Першим етапом врегулювання оттоманського боргу в повоєнний період стала Лозаннська конференція.

У Лозанні турецький уряд відмовився визнати привілейований характер кредитів перед одиночними позиками, звівши усі позики до єдиної таблиці. Наступні за Лозаннським мирним договором переговори про врегулювання «оттоманського боргу» були покликані визначити графік погашення заборгованості. Однак за часом проведення вони збіглися з початком світової економічної кризи 1929 року.

У 1928 році республіканський уряд Туреччини з метою відновлення довіри Великої Британії і Франції та отримання нових кредитів пішов на підписання угоди про погашення заборгованості з власниками одиночних облігацій «оттоманського боргу». Процес врегулювання боргових вимог цієї категорії був менш складним. У більш скрутному становищі опинилися англійські власники великих кредитних пакетів (кредитори) [22, с. 74- 75]. А британський уряд, до якого вони звернулися, не поспішав допомагати, оскільки зовсім не був упевненим, що зможе знайти практичне вирішення досягнутого з Туреччиною практично врегулювання питань з власниками одиночних позик. Тоді кредитори в короткий термін створили прецеденти по досягненню домовленості з іншими країнами-спадкоємцями боргів Османської імперії, терміново провівши з ними переговори. Але й після цього турецька сторона як і раніше не погоджувалася йти на поступки. Переговори по врегулюванню боргу часто нагадували східну угоду: в той час як англійські кредитори завищували відсоток і суму щорічного платежу, турецька сторона до останнього наполягала на зниженні цих показників, продовжуючи відмовлятися від здійснення виплат у золоті і валютах, що мали високу котировку. Коли можливі поступки з боку кредиторів не влаштовували турецьку делегацію (а це відбувалося в більшості випадків), вони переривали переговори. Певною мірою, позиція боржника – «грошей немає і не передбачається» – виявлялася більш вигідною, ніж позиція

кредиторів, яким доводилося домагатися повернення колись позичених османському уряду коштів.

Тактика турецької сторони в переговорах з англійськими власниками одиночних облігацій і кредиторами базувалася на твердому рішенні давати якомога менше гарантій, щоб зберегти за собою свободу маневру. Проводячи фактично політику затягування досягнення остаточних домовленостей і наполягаючи на перегляді умов раніше підписаних угод, уряд Туреччини, проте, на офіційному рівні постійно заявляв про готовність виконати зобов'язання з виплати зовнішньої заборгованості.

Протягом всього процесу по врегулюванню боргу уряд Туреччини представляв Великій Британії виконання взятих на себе фінансових зобов'язань як акт справжнього благородства, проявленого у важких умовах відновлення економіки після національно-визвольної війни та наступної світової економічної кризи.

Одним з важливих пунктів «Лозаннського економічного спадку» було митне регулювання [27]. Прагнучи пом'якшити негативний вплив митного тарифу, кемалісти ввели державну монополію на деякі товари (тютюн, сірники, цукор, нафтопродукти та ін.). У 1929 р. був встановлений повний контроль над зовнішньоторговельними регулюванням, і влада ухвалила новий митний тариф, який передбачав збільшення мита приблизно на 50% [27, с. 47 - 61].

Зовнішня заборгованість Османської імперії з'явилася в 1854 р, у зв'язку з участю імперії у Кримській війні проти Росії. З того часу і до 1914 р. Османській імперії понад 40 разів надавалися позики від банків різних європейських держав. Лозаннський договір встановлював, що борг необхідно розподілити між усіма державами, території яких входили до складу колишньої імперії, і що таким чином на Туреччину припадає лише частина боргу. Однак у договорі не було встановлено, яка саме частина, так само як і не було названо валюти платежів. Все це і вирішувалося на переговорах, що відбувалися після ратифікації мирного договору.

З огляду на те, що відразу виникли розбіжності фактично за всіма кардинальними питаннями щодо виплат, вирішення питання було передано Лігою Націй арбітражному суду, який вирішив, що частка Туреччини становить 62,23%

виплат за позиками, наданими до 17 жовтня 1912 р і 76,53% за позиками, наданими після цієї дати. У грошовому вимірі це дорівнювало 84,6 млн. лір [43, с. 119].

Після 1925 р. проблема «Оттоманського боргу» звелася до узгодження:

по-перше, визначення розмірів самого боргу, що залишився;

по-друге, виду валюти, в якій мали бути наступні виплати щорічних внесків;

по-третє, до встановлення розмірів цих платежів.

При цьому турецька влада завжди користувалися нагодою, щоб підтвердити свою незмінну готовність виплатити зовнішній борг. Водночас Туреччина наполягала, щоб названі 84,6 млн. обчислювалися в паперових, а не золотих лірах. Західні ж кредитори, і головні з них – Велика Британія та Франція, вважали, що всі оплати мають здійснюватися у валюті золотом [33, с. 111].

Протягом подальших переговорів кредитори пішли на поступки, і в 1928 р. було, нарешті, підписано угоду про врегулювання умов оплати. Загальна сума боргу з урахуванням сум, не виплачених у 1924-1928 рр., становила 104,7 млн. золотих лір [33, с. 121].

Однак ця угода не стала остаточною, а діяла трохи більше року. Виконавши два щорічних платежі різними валютами і знову підтвердивши готовність розплатитися, Туреччина заявила про припинення виплати боргу з огляду на валютні та фінансові труднощі, викликані світовою економічною кризою, і запропонувала Раді Оттоманського боргу розпочати нові переговори про скорочення як боргу загалом, так і щорічних виплат.

Прагнення вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду зумовили зміни в методах і прийомах британської дипломатії у період врегулювання невирішених у Лозанні питань, які становлять так званий «Лозаннський спадок». В остаточному підсумку, «для Англії основні конфліктні проблеми з Туреччиною були вирішені» [269, с. 126]. Уряд Великої Британії прагнув зміцнити свої позиції у Туреччині шляхом використання зовнішньоторговельних каналів республіки для захоплення турецького ринку і створення сприятливих умов для різних форм втручання у внутрішні справи країни, розширення своїх економічних позицій у Туреччині, збереження і закріплення за нею ролі споживача товарів.

Основним актом, що відображав зовнішньоторговельні відносини Великої Британії з Туреччиною, була торговельна конвенція. Вона входила як окрема частина до Лозаннського мирного договору і була укладена строком на п'ять років [200, с. 212-220]. У торговельній конвенції Велика Британія і її союзники вперше визнали генеральний тариф 1916 р., підвищення в ньому окремих категорій товарів у 5 і в 12 разів. Разом з Францією та Італією, Британія, використовуючи положення про те, що митний тариф повинен зберігатися протягом п'яти років, змусила Туреччину піти на деякі поступки і надати союзникам конвенційний тариф у розмірі дев'ятикратного оподаткування замість 12-кратного для таких товарів, як картопля, апельсини, вироби з цукру, мінеральні води, лаковані шкіри, взуття, одяг у готовому вигляді, меблі [200, с. 212-216].

Зазначимо, що на розвиток англо-турецьких торговельних відносин і загалом на зовнішньоторговельну політику на Близькому Сході суттєво впливали протиріччя між Великою Британією і США, з одного боку, Великою Британією і Францією, з іншого. Успішна зовнішньоторговельна політика США призвела до того, що Англія по експортній торгівлі змушена була поступитися американському торговельному капіталу першим місцем, яке вона займала в передвоєнні роки. Але на Близькому Сході в цей період найбільш гострий характер носили англо-французькі протиріччя. У повоєнні роки зросло значення Франції як країни-експортера [194, с. 30].

За даними на 15 листопада 1925 року іноземний капітал в економіці Туреччини обчислювався в сумі 63.444.000 ф. ст., розподілявся наступним чином: французький капітал – 16.387.000 ф. ст., англійський – 10.704.000 ф. ст., італійський – 1.155.000 ф. ст., голландський – 600.000 ф. ст., бельгійський – 2.378.000 ф. ст., змішаний – 2.669.000 ф. ст. [331, с.10]. Вивчивши процентне співвідношення капіталів окремих країн відносно до загальної суми іноземного капіталу в зазначеній галузі, маємо інформацію про те що приватна промисловість Туреччини і область торгівлі були сферою абсолютного панування англійського капіталу (гірські концесії – 38,2%; торговельні товариства – 41,2% англійського капіталу).

Головну роль у фінансуванні зовнішньоторговельних зв'язків Туреччини з Лозаннськими контрагентами відігравав «Оттоманський» банк. У руках англійців

було лише 14,45% цінних паперів «Оттоманського» банку, у французів – 59% [268, с. 126]. Тому Франція була для Англії великим суперником в області зовнішньої торгівлі. Щодо англійських банків, то у Туреччині їх було три. Головну роль відіграв «Іоніан» банк – офіційний банк британського уряду, який фінансував англо-турецькі торгові операції, посідав друге місце після «Оттоманського» банку [308, с.11; 31, с. 65].

Фінансово-торговельні кола Великої Британії, контролюючи через «Оттоманський» і безпосередньо через англійські банки турецькі фінанси і торгівлю, перешкоджали Туреччині отримати самостійність у створенні своєї фінансово-економічної системи зовнішньої торгівлі. Що стосується торговельних британських товариств, то було кілька змішаних англо-турецьких компаній зі збуту товарів місцевого виробництва. Перше місце серед них посідали: «Джон Вітал» і «С-я», з основним капіталом в 200.000 ф. ст. [311, с. 8].

Це були дві великі експортно-імпортні фірми. Вони не обмежували свою діяльність рамками певних операцій. Все, що було предметом експорту з Туреччини або імпорту з неї, входило в коло їхніх інтересів. Одночасно ці фірми були представниками текстильних фабрик, машинобудівних заводів, найбільших колоніальних компаній. Обидві фірми, завдяки власним капіталам і великим урядовим кредитам, мали широку клієнтуру серед оптовиків у Константинополі і в Анатолії. Наприклад, фірма «Беккер і К» з капіталом у 300.000 ф. ст. була великим конфексіоном (*confectio* – лат. виготовлення готового одягу та білизни) для найбільш багатой публіки Константинополя і мала тільки місцеве значення. Експортом турецького тютюну займалася «Мейранд К» з основним капіталом у 200.000 ф. ст., «Істен Карпет» з капіталом у 5.000 ф. ст. і «Дженерал коммерш» з таким же капіталом [31, р. 72].

У руках англійських торговельних товариств перебували всі основні галузі турецького експорту. Турецькі купці були фактично постачальниками експортних товарів. Вони встановлювали зв'язки з внутрішнім ринком, але не зв'язували їх безпосередньо з представниками Англійської торговельної палати в Британії. Таким чином, на користь британських торговельних посередників йшла значна частина

здобутих ними грошей. Англійські компраторські фірми фінансували турецьких перекупників. Останні, зазвичай від себе, кредитували виробників. Але це робилося не постійно, оскільки загалом кредитні операції були тісно пов'язані з питанням про капітали. Фінансово-торговельні кола Великої Британії, своєю чергою, не поспішали вкладати додаткові капітали. До того ж не було систематичності в збуті іноземних товарів, що робило практично неможливими кредитні операції. Були випадки кредитування інофірмами (наприклад, англійською фірмою «Мейланд» із закупівлі тютюну) безпосередньо виробників [310, с.24]. Однією з характерних особливостей кредитних операцій з боку англійських фірм було те, що кредит видавався найчастіше торговцям, які експортували турецькі товари до Великої Британії. При цьому, британські фірми надавали кредит турецьким торговцям другого і третього рангів. Таким чином, положення імпортерів та турецьких купців прирівнювалося.

По суті, в Туреччині майже не було кредитних операцій. Фінансові організації Великої Британії надавали кредит тільки під товари, що в буквальному сенсі слова не було кредитною операцією. Існування форми кредитування інофірмами – кредитування під заставу товарів виробників, було пов'язане з такими формальностями і витратами, які більше заважали, ніж допомагали торгівлі між двома країнами. Такий стан в області кредитних операцій у торгівлі Великої Британії з Туреччиною пояснювалося тією обставиною, що для Англії, як і інших країн, які торгували з Туреччиною її ринок був консервативним. Ділові методи Стамбульської торгівельної палати змінювалися рідко лише внаслідок яких-небудь надзвичайних економічних, політичних подій.

Турецькі експортери змушені були фінансувати відправлення своїх товарів фактично за власний рахунок і на 100% готівкою. Вони експортували свої товари, в основному, не отримуючи кредиту від іноземних фірм. Наприклад, у килимовій промисловості Туреччини довгий час панували британська компанія «Орієнтал Карпет Ману-факторі Л-д» і її дочірнє товариство «Істерн-Карпет Л-д». Англійські експортери разом з місцевими платили по відправленнях, отримавши коносаменти (фр. *Le connaissement* - документ, що видається перевізником вантажу власнику вантажу. Засвідчує право власності на відвантажений товар.), і відкривали кредит у

Лондонському банку на користь відправників. Англійці були головними покупцями інжиру і винограду. Вони погоджувалися купувати ці фрукти на умовах готівкового розрахунку. Центром турецького експорту був Смирнський ринок. Тут діяли дві британські торговельні компанії – «Елерман груп» і «Байрон Компані». Торгівля Англії з Смирнським ринком (в тоннах) на 1927 р становила 3.750, на 1928 – 2.810 [349, р. 17-18]. Однак наприкінці 20-х рр. експорт фруктів до Великої Британії також почав скорочуватися. Як зазначалося в рапортах секретаря англійського посольства по зовнішньоторговельним зв'язкам Вудса, «скорочення торгівлі фруктами на 10% в 1928 році було викликано поганими погодними умовами, а також кризою в сільському господарстві Туреччини» [349, р. 18].

В області імпортової торгівлі діяльність британських торговельних товариств була дещо слабшою, оскільки імпортна торгівля велася місцевими турецькими фірмами. Останні працювали на певних кредитних умовах. Однак продаж нафтопродуктів, вугілля, сільськогосподарських машин, автомобілів майже повністю перебувала в руках представництв англійських компаній. Вони безпосередньо завозили свої товари і вже на місці продавали їх турецьким фірмам. Що стосується збуту англійських бавовняних тканин (36% всього імпорту), то тут активність національних фірм була значно більшою [308, с.29]. Вони мали своїх представників за кордоном. Бавовняні товари займали в англійському ввезенні до Туреччини перше місце. Виключаючи Індію і домініони Великої Британії, Туреччина в низці споживачів Ланкаширських товарів посідала сьоме місце і друге після Швейцарії в низці європейських покупців. Всі банківські витрати, включаючи відсотки, покладалися на закордонних відправників.

Велике значення в англійському імпорті мало ввезення до Туреччини металевих виробів, машин та кольорових металів. Наприклад, до початку 1926 року, в порівнянні з 1923 роком, в ціннісному відношенні імпорт міді зріс на 8471 ф. ст., імпорт жерсті – на 9445 ф. ст. [308, с. 29].

Британські фірми постачали свої товари, по-перше, на умовах завдатку в 25% до вручення коносаментів в Константинополі після прибуття товару, по-друге, без готівкового завдатку, але коли товар прибував до Константинополя, турецькі купці

повинні були видати англійським транспортерам протягом 60-90 днів готівкою за акцептаційні витрати (переказні векселі) [316, с. 30].

Динаміка розвитку експортно-імпортних операцій між Великої Британією і Туреччиною показує абсолютне зростання англійського імпорту в Туреччину і одночасно падіння ціни на експорт Англії з Туреччини. Загальний товарообіг за три роки (1923-1925 рр.) знизився. Якщо в 1923 році імпорт Англії до Туреччини становив 3.980.226 ф.ст., то в 1925 році – 460.051 ф.ст. А експорт з Туреччини в 1923 році торгівля обчислювалася в 3.146.153 ф. ст., то в 1925 році – 2.446.066 ф. ст. [305, с. 17].

Для кращого уявлення скорочення експорту Великої Британії з Туреччини наведемо такі дані: експорт родзинок в 1924 році склав 443 т., а в 1925 році – 186 т.; простої вовни в 1924 році – 448 т., в 1925 році – 339 т.; ангорської вовни в 1924 році – 5612 т., в 1925 році – 2181 т. (Підраховано на основі щомісячних даних «Боард оф Трейд Манфлі» вивезення з Туреччини товарів за 1924-1925 рр. і одночасно ввезення в країну основних продуктів за ці ж роки) [Statistical Tables -Ibid / -С.97].

Варто відзначити такий факт, що з 1 січня по 1 червня 1926 року в період заключних переговорів про Мосул, всупереч тій тенденції, яка виявлялася в 1924 р., у 1925 р., відзначалося хоча і слабке, але зростання англійського імпорту до Туреччини. Однак воно було значно меншим, ніж збільшення імпорту Італії та Німеччини. Так до підписання угоди про Мосул Великій Британії належало друге місце в торгівлі з Туреччиною, а товарообіг сягав 12% всього зовнішнього товарообігу Туреччини [258, с. 13].

З кінця 1927 року в експортно-імпортних операціях між двома країнами намітилася тенденція до переваги англійського експорту до Туреччини над імпортом. Так у донесеннях секретаря посольства по зовнішньоторговельним зв'язкам Г.Вудса йдеться, що до 1928 року Велика Британія практично не мала «серйозних суперників на турецькому ринку» [226]. Щоправда, англійською стороною все ж висловлювалося невдоволення зниженням британського експорту до Туреччини бавовняних виробів. При цьому радники посольства висловлювали впевненість, що «є надія збільшити англійський експорт бавовняних виробів,

оскільки в Туреччині спостерігається поліпшення рівня життя населення, а це, своєю чергою, підвищить його купівельну спроможність». Товарні маси, ввезені Англією в Туреччину, в основному являли собою вовняні вироби на суму 4628915 ф.ст. [226, р.178, 189].

У результаті значної фінансової напруженості й пасивного щорічного торговельного балансу в Туреччині з другої половини 1928 року почалися перші симптоми кризи у зовнішній торгівлі. Незважаючи на те, що 1 червня 1929 року закінчувався термін торговельної конвенції, яка забороняла Туреччині вводити будь-які зміни в експортно-імпортні операції та нові митні тарифи, Велика Британія за допомогою різних хитрощів хотіла продовжити термін Лозаннській конвенції ще на деякий час. Коли президента англійської Торговельної палати Генрі Вільямса запитали в парламенті: «... чи дійсно турецький уряд збирається провести ревізію своїх долозаннських митних тарифів, а не встановлених лозаннською торговою конвенцією?» – президент відповів, що «оскільки конвенційні тарифи цілком влаштовують уряд Його Величності, то вони переглядатися не будуть, і до серпня 1929 року є надія укласти торговельну угоду з Туреччиною» [20, р.1075].

З метою підписання вигідної для себе торговельної угоди з Туреччиною до прийняття останньої нового митного тарифу англійський уряд почав чинити тиск на турецькі правлячі кола в питанні про внески по Оттоманському публічному боргу. Велика Британія посідала друге місце в списку власників «Оттоманського боргу», їй належала сума у 1.848.977 ф. ст. (золотом) [269, с. 122-124].

На початку червня 1928 року Стамбульська торговельна палата приступила до переговорів з Англійською торговою палатою в Туреччині, обговоривши попередню угоду, згідно з якою за Великою Британією зберігалися колишні пільги. До них належали: низькі митні ставки за тарифом 1916 року, (п'ятикратне оподаткування) при ввезенні товарів до Туреччини [22, р. 1964], додавався також список товарів, які підлягали дев'ятикратному оподаткуванню [200, с. 212-214, 216]. Загалом у порівнянні з лозаннською торговельною конвенцією попередня угода не вносила жодних змін в експортно-імпортні операції між двома країнами.

Велика Британія здійснювала й політичний тиск на турецьку дипломатію. Використовуючи загострення відносин Туреччини з Францією з приводу турецько-сирійського кордону, англійці виявилися далеко не байдужими до підписання торговельної угоди між Францією і Туреччиною. За цією угодою Туреччина надавала Франції пільги на ввізні мита за 159-ма статтями, а переваги, надані Франції, англійські експортери хотіли поширити і на себе [284, с.76].

Британські правлячі кола були стурбовані тим фактом, що Франції вдалося укласти тимчасову угоду з Туреччиною. Це питання стало предметом спеціального обговорення на засіданні палати громад. Так, після підписання франко-турецької угоди 29 серпня 1928 року, міністру зовнішньої торгівлі Великої Британії члени палати поставили питання: «Чи привертає його увагу факт, що труднощі торгівлі з Туреччиною створені не стільки новими митними тарифами, скільки підписанням франко-турецької угоди». На що була дана відповідь, що згадана обставина враховується при обговоренні тимчасової угоди між Туреччиною і Великою Британією [22, р. 1964-1965].

Отже, англійський уряд, скориставшись тим, що в турецько-французьких розбіжностях у питаннях про кордон між Туреччиною і Сирією Велика Британія здійснювала на Францію безпосередній тиск, зажадав від Туреччини прийняти висунуті їй умови підписання тимчасової торговельної угоди. Це також робилося з метою ослаблення позицій Франції в Туреччині.

Таким чином у другій половині 1929 року у всьому експорті Туреччини Велика Британія посіла перше місце. Її експорт до Туреччини становив 19%, у той час як Італії – 18%, Франції – 12% [313, с. 30].

Турецький уряд змушений був прийняти спеціальний закон, за яким дозволялося укласти тимчасову торговельну угоду до 30 червня 1930 року і який набув чинності 8 квітня 1929 року. Цим законом передбачалося укладення договорів (на основі лозаннської конвенції) з країнами, які мали торговельні угоди, дійсні до 1 червня 1929 року [294, с. 28].

Відразу ж після його прийняття уряд Великої Британії продовжив переговори про торговельні договори. На початку червня 1929 року шляхом обміну нотами між

Великою Британією і Туреччиною було укладено тимчасову угоду. Вона передбачала принцип найбільшого сприяння в експортно-імпортних операціях між країнами. Цей принцип поширювався на британські й північно-ірландські судна в турецьких портах і на турецькі судна в портах Великої Британії у Північній Ірландії. Угода також поширювалася на британські домініони та колонії шляхом додаткових актів. Вона мала діяти протягом шести місяців, після цього денонсувалася з попередженням за три місяці до закінчення терміну. 1 березня 1930 року в Анкарі було підписано новий торговельний договір між Великою Британією і Туреччиною терміном на 5 років [312, с. 26,19].

Таким чином, уклавши тимчасову угоду з Великою Британією, Туреччина змушена була йти на подальше зниження ставок «Лозаннського» тарифу для отримання пільг у англійських торговельних фірм. 16 грудня 1929 року при обговоренні питання про підписання торговельного договору з Туреччиною президент Торговельної палати Великої Британії запевнив членів парламенту в тому, що «Англія має всі можливості для ведення активної торгівлі з Туреччиною. У цей час у нас є тимчасова угода, яка дозволяє розраховувати на великий успіх в подальшому розвитку англо-турецьких торгових зв'язків ... » [22, р. 957].

Незговірливість уряду Турецької Республіки щодо «оттоманського боргу» та використання тактики контратак дозволило йому домогтися істотного зниження суми боргу Великій Британії в 1933 р. Лише в квітні 1933 року стало можливим вирішити це одне з важливих питань Лозаннської мирної конференції. Час і наполегливість турків зробили свою справу, постійно заявляючи про готовність до сплати, йдучи на переговори, вони за 10 років фактично так і не приступили до виплати боргу, за винятком часткових платежів 1929/30 і 1930/31 рр. Отже угоду 1933 р. можна вважати успіхом турецької фінансової дипломатії [102].

Загалом, вивчення торговельних відносин між Великою Британією і Туреччиною в 1926-1929 рр. показує, що Англія була зацікавлена в розвитку зовнішньоторговельних зв'язків з Туреччиною. Але в силу нечіткої організації турецького ринку виникали постійні труднощі на цьому шляху. Так, восени 1926 року турецький уряд на основі «лозаннських» рішень вжив заходів для обмеження

діяльності іноземних торговельних палат. 1 вересня 1927 року було прийнято постанову про «Консульські збори на сертифікати про походження» [297, с.30; 298, с. 10]. Незважаючи на ухвалені закони з регулювання зовнішньоторговельних зв'язків Туреччини, прийняття нового митного тарифу, іноземним вкладникам англійських торговельних товариств надавалися пільги з метою створення змішаних торговельних компаній, урізалися ставки митних тарифів. Унаслідок цього виникли необхідні умови для збільшення англійського експорту до Туреччини і більш дешевого імпорту Великої Британії з республіки.

Така політика, що проводилася на умовах кредитування змішаних англо-турецьких торговельних товариств, забезпечувала подальше закріплення позицій торгово-фінансових кіл Великої Британії в економіці Туреччини. Характерною рисою кредитування Туреччини було й те, що англійські кредитори контролювали державне майно, під яке давалася державна позика. Це забезпечувало англійським торговельним товариствам повернення даних ними в борг грошей.

Внутрішньоекономічні, внутрішньополітичні й міжнародні чинники викликали найбільшу зацікавленість британського фінансового капіталу в посиленні своєї зовнішньоторговельної діяльності на Близькому Сході, особливо в Туреччині. Причиною тому було ослаблення французького впливу в Туреччині, на ринках країн Близького Сходу. З іншого боку, англійські правлячі кола шукали вихід з економічної скрути шляхом витіснення СРСР із зовнішніх ринків близькосхідних країн.

Таким чином, прагнення Великої Британії вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду обумовило зміни у методах і прийомах англійської дипломатії у період урегулювання невирішених у Лозанні питань, що складали так званий «Лозаннський спадок». Уряд Великої Британії прагнув зміцнити свої позиції у Туреччині шляхом використання зовнішньоторгових каналів республіки для захоплення турецького ринку, збереження і закріплення за Туреччиною ролі споживача різноманітних англійських товарів і постачальника сировини до Англії.

Підписання тимчасової торгівельної угоди Великої Британії з Туреччиною (червень 1929 року) поставило Туреччину перед необхідністю йти на подальше зниження ставок «лозаннського» тарифу для отримання пільг у англійських торгових фірм.

Висновки

Після Першої світової війни у 1920-ті роки правлячі кола Великої Британії мали на меті зберегти в недоторканності свої колоніальні володіння. У цих планах першорядне місце відводилося країнам, розташованим на імперських комунікаціях, на підступах до Індії і до нафтових джерел Близького і Середнього Сходу. Вирішення питання про територіальну приналежність Мосульського вілайету, англо-американська боротьба за нафту в районі Близького і Середнього Сходу після Першої світової війни були головними причинами конфлікту у відносинах між Великою Британією і Туреччиною. Грунтуючись на тому, що Мосульський вілайет був зайнятий англійськими військами після 30 жовтня 1918 року, тобто після підписання Мудреського перемир'я, турки вимагали, щоб Велика Британія повернула їм Мосул.

У досліджуваній період основними претендентами на право розробки потенційних ресурсів нафти на Близькому Сході виступали англійські компанії, що було пов'язано з позицією уряду Великої Британії, який, на відміну від американського, брав безпосередню участь у формуванні та проведенні нафтової політики. Остання формулювалася виходячи з ряду факторів. По-перше, Велика Британія володіла власними запасами нафти, що раніше сприяло покупці британським урядом контрольного пакету акцій «Англо-перської» компанії. По-друге, основною ареною нафтового суперництва після Першої світової війни став Близький Схід - регіон, в якому, на думку британських правлячих кіл, збереження англійського панування було життєво необхідним для інтересів імперії. У зв'язку з цим, погоджуючись на допуск американських нафтових корпорацій до Іраку, британський уряд прагнув того, щоб концесії на Аравійському півострові контролювалися виключно англійським капіталом. Американські нафтові компанії не виявляли інтересу до Аравійського півострову, а вимагали надання частки в «ТПК- ІПК».

Нафтовий фактор, що виник на початку XX століття, став невід'ємною складовою міжнародних відносин загалом і чи не головним чинником у політиці Великої Британії на Близькому Сході у 20-ті роки XX століття. «Мосульське

питання» – нафтової аспект в політиці Великої Британії в 1918-1929 рр., а також проблема врегулювання Оттоманського боргу, митно-тарифної системи й так званої «лосаннської економічної спадщини» (1923-1929 рр.) розглядаються в дисертації як окремий, самостійний етап вирішення «Східного питання» в 20-і роки ХХ ст.

В силу свого географічного положення Близький Схід являв собою регіон, домінування над яким давало можливість контролювати морські комунікації між Європою і Середнім і Далеким Сходом. Значна частина британського політичного істеблішменту вважала необхідним включення узбережжя Перської затоки і Червоного моря в сферу виключних британських інтересів. Така точка зору об'єктивно відображала інтереси Великої Британії не тільки на Близькому Сході, але і у всій Азії, оскільки розрив британських морських комунікацій у регіоні загрожував ускладнити зв'язок з Індією і Далеким Сходом, а також поставити під удар саме майбутнє Великої Британії на цих територіях. Іншим найважливішим мотивом для британської експансії на Близькому Сході була необхідність охорони нафтопромислів Південної Персії, Месопотамії від потенційної небезпеки з боку Франції, США. Після приходу до влади у Великої Британії кабінету Д.Ллойд-Джорджа (грудень 1916-1922рр.), британський уряд об'єктивно оцінював геополітичні інтереси Великої Британії і міжнародну обстановку. Кабінет Д.Ллойд-Джорджа прийняв рішення домагатися встановлення британського контролю над Мосульським вилайетом, як природним бар'єром для вторгнення в Месопотамію з боку Туреччини і Росії, і як територією, багатой запасами нафти. Ці геополітичні амбіції були реалізовані за допомогою воєнної перемоги над османськими військами і встановлення окупаційного режиму над більшою частиною територій Близького Сходу.

Провідну роль у досягненні необхідних результатів відіграв Д.Ллойд-Джордж, який найбільш реалістично оцінив британські геополітичні інтереси. Багато в чому завдяки його діяльності Велика Британія отримала близькосхідні території в якості мандатаріїв, що давало їй широкі повноваження щодо підготовки місцевих народів до створення власної державності. Така форма здійснення контролю була найбільш прийнятна для Великої Британії, оскільки представляла її,

як в очах світової спільноти, так і в очах місцевого населення і британського електорату, як покровительку руху національного відродження на Близькому Сході.

Під час Першої світової війни і в післявоєнні роки (1918-1926 рр.) реалізації британської політики на Близькому Сході перешкоджало включення регіону в зону відповідальності різних урядових відомств і колоніальних адміністрацій, що призвело до конфлікту їхніх інтересів на Близькому Сході. Форін офіс і Індія офіс, представництво в Єгипті і англо-індійські власті мали різне розуміння завдань і методів реалізації британської політики в регіоні, що призводило до зіткнення їхніх інтересів і негативно позначалося на ефективності близькосхідної політики Великої Британії.

Виникнення мандатної системи після Першої світової війни було не випадковим. Воно стало результатом гострих розбіжностей у вирішенні так званого «Східного питання» по розділу територій Османської імперії на Паризькій мирній конференції (18 січня 1919 - 21 січня 1920 рр.). Дипломатичні представники всіх держав, які в ній брали участь, доклали чимало зусиль для того, щоб домогтися позитивного для себе вирішення питань, пов'язаних з розподілом мандатів. Загалом «Східне питання» на конференції можна поділити на три частини 1) доля Константинополя і проток; 2) доля малоазійських володінь Туреччини; 3) доля арабських територій (Палестини, Сирії та Месопотамії).

За рішенням конференції Туреччина повинна була відмовитися від прав на Месопотамію, Аравію, Палестину, Сирію і на всі острови. Ізмірський район було вирішено передати під управління греків (під сюзеренітетом султана). В результаті тривалої суперечки вирішили підготувати спеціальну угоду між Великою Британією, Францією та Італією про надання кожній з них певної частини турецької території «з переважними правами в справі консультації та інструктажу». Значну суперечку викликали питання економічного характеру. Тому рішення багатьох з них були відкладені до наступної союзної конференції щодо питань про збереження іноземних концесій (за винятком німецьких), про створення фінансової комісії, яка контролювала б всі доходи і витрати Туреччини, про збереження Управління оттоманського боргу і прав власників облігацій цього боргу на надані їм гарантії,

про відшкодування турками витрат на окупацію територій, які залишаються турецькими.

Цей попередній проект мирного договору з Туреччиною був ще раз обговорено на конференції в Сан-Ремо, що відбулася в квітні 1920 року.

Він був прийнятий там без тривалої дискусії. Велика Британія, зробивши незначний крок назустріч Франції в європейських справах, зуміла домогтися на цій конференції важливих поступок з боку Франції у «Східному питанні». Англійцям вдалося отримати від французів згоду на передачу Великій Британії мандатів на Палестину і Месопотамію з Мосулом. Із захопленням Мосула англійські правлячі кола отримали не тільки нафту, а й забезпечили собі вигідне стратегічне положення для захисту власної колоніальної імперії і намагались "нейтралізувати" дії США в цьому регіоні.

Конференція в Сан-Ремо викликала незадоволення США. Американське керівництво почало діяти до Лозаннської конференції і цим ускладнило перебіг переговорів між Великою Британією і Туреччиною з питання про територіальну приналежність Мосульського вілайєта. Держдепартамент США вимагав забезпечити американським громадянам відкритий доступ до окупаційних арабських вілайєтів Османської імперії. Американці вказували на можливість участі США в переговорах відносно нафтових концесій. Вони висловили незадоволення тим, що англо-французька домовленість порушила принципи Паризької "мирної" конференції. Надалі США звинувачували Велику Британію в "бажанні привласнити месопотамську нафту".

Таким чином, прихована боротьба за володіння близькосхідною нафтою, яка відбувалася між англійськими та американськими монополіями ще до війни, спалахнула з новою силою після її закінчення. Це була боротьба двох могутніх держав за переважаюче право пограбування природних багатств Туреччини і її колишніх провінцій. Зіткнення інтересів Великої Британії та США врешті-решт багато в чому вплинуло і на вирішення спірного «мосульського питання» між Туреччиною та Іраком, який перебував під британським контролем.

Англо-американська "нафтова війна" продовжувалась недовго. Уряд Великої Британії змушений був іти на поступки США, оскільки Англія була боржником США. В результаті восени 1921 року між США і Великої Британією було укладено "перемир'я". Компанія "Стандарт Ойл" допускалася так само, як і англо-перська, до розробки нафти в п'яти північних перських провінціях. Крім цього, американським нафтовим товариствам ("Стандарт Ойл" та ін) обіцяно було участь в "ТПК". До відкриття Лозаннської конференції держдепартамент США прийняв рішення підтримати концесію «Теркіш Петролеум Компані» в Іраку, щоб зміцнити свої позиції на Близькому Сході і здійснити політику «відкритих дверей» в інтересах американського бізнесу.

На Лозаннській конференції (20 листопада 1922 – 24 липня 1923 рр.) британська делегація справила вирішальний вплив на формування нових аспектів «Східного питання». Спираючись на скрутне економічне становище Туреччини, Велика Британія і США домогалися її фінансової залежності для швидкого і безболісного отримання концесій. Згадані проблеми разом зі створенням нової системи міжнародних відносин на Близькому Сході привели уряд Великої Британії до пошуку нових форм і методів реалізації британських інтересів у близькосхідному регіоні.

Британська політична еліта змушена була відійти від традиційної практики перетворення окупованих територій на британські колонії. В умовах нових реалій міжнародних відносин англійський уряд визнав найбільш зручним маскувати свої інтереси за фасадом мандатної системи «національних урядів» і постати в очах світового співтовариства і опікуваних народів як носій винятково гуманітарної місії з розвитку «загрозливих у варварстві народів» Сходу.

Англійській стратегічний план на Близькому Сході будувався на створенні системи британських мандатних територій. Мосул був її стрижнем. Прикриваючись «мандатною системою» й ідеєю «захисту національних меншин» колишньої Османської імперії від турецьких націоналістів, британський уряд відмовився від повернення Мосула, заявляючи, що він повинен бути включений у підмандатну державу Ірак. Нова форма британської гегемонії виявилася більш економічною і

краще підходила під соціально- та етнополітичні особливості Близького Сходу. А об'єднання в одну державу іракських шіїтів, сунітів та частини курдів створило основу для майбутніх етнорелігійних конфліктів, які тліють донині. Слід відзначити і роль Великої Британії у формуванні кордонів держав Близького Сходу, які залишаються практично незмінними по теперішній час.

Політика британської окупаційної влади Месопотамії була спрямована на створення системи управління за індійським зразком і не враховувала соціальні, етноконфесійні й економічні особливості країни, що викликало масове невдоволення населення, яке бажало створення національного арабської держави. В результаті неефективної політики британських властей сталося повстання 1926 року, яке змусило Велику Британію переглянути форми та методи реалізації своєї політики у близькосхідному регіоні.

Важливе стратегічне положення колишньої частини Османської імперії Мосульського нафтоносного вилайету і прагнення вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду після укладення Лозаннського мирного договору обумовили зміни в методах і прийомах британської дипломатії. Зовнішнім вираженням цього процесу стало посилення в зв'язку з мосульською кризою боротьби течій у правлячих колах Великої Британії. Згаданий факт відбився на переговорах Англії з Туреччиною з питання про територіальну приналежність Мосула й інших нафтоносних територій Месопотамії та Ірану. Прихильники «традиційних» консерваторів і парламентської фракції лейбористів, опозиція лівих у лейбористській партії, прихильники «ліберального курсу» (незалежні консерватори, фракція лібералів) виявилися єдині в прагненні підпорядкувати своєму протекторату всю Месопотамію і Південний Іран. Серед цих течій були істотні розбіжності, які не мали, щоправда, принципового характеру. Вони полягали в методах захоплення під свій контроль рідкого палива важливих районів Месопотамії. У всіх подіях з 1923-1926 рр., які відбувалися і ставилися до «мосульської проблеми», представники цих течій проявляли себе ревнивими прихильниками імперської політики фінансово-промислового і торговельного капіталу.

Для досягнення угоди з Туреччиною консервативний уряд Великої Британії скористався фінансовими ускладненнями турецької держави. Одночасно з переговорами із загальних питань в Анкарі відбувалися перемовини між близькосхідними відділеннями британських банків і представниками міністерства фінансів і державного банку в Константинополі. 24 квітня 1926 року обидві сторони дійшли згоди щодо підготовки двосторонньої угоди з наступних питань: 1) встановлення кордону між Туреччиною і Іраком; 2) взяття зобов'язання про ненапад між Іраком і Туреччиною; 3) підписання економічної конвенції, яка б полегшила Туреччині доступ до природних багатств території Мосула; 4) питання про вступ Туреччини до Ліги Націй. В основному англійці погодилися розглянути усі пропозиції, висунені турками в меморандумі від 5 січня 1926 року. Над підготовкою двосторонньої угоди працювали три комісії, що засідали в Анкарі: військова, економічна і політична. Угода була підписана 5 червня 1926 року.

Місто Мосул і весь нафтоносний район цілком залишалися в межах Іраку. Виправлення кордону не мали радикального характеру. Туреччина і Ірак взаємно зобов'язувалися підтримувати добросусідські відносини. Турецько-іракський кордон оголошувався непорушним і по обидві сторони його утворилися зони в 75 км. У межах цих зон не допускалося формування озброєних частин, і не повинна була вестися ніяка ворожа пропаганда. За виконанням цих обов'язків спостерігала особлива комісія з різної кількості представників Туреччини й Іраку. Ці зобов'язання встановлювалися терміном на 10 років. Що стосується економічної угоди, то Туреччина за договором мала укласти торговельну, транзитну і митну угоду з Іраком. Англо-іраксько-турецький договір 1926 року про Мосул виявився великим успіхом англійської дипломатії. «Мосульське питання» було вирішене на користь Великої Британії. Це привело до нормалізації відносин між двома країнами.

Мосульська угода була пов'язана з урахуванням економічних компенсацій Великої Британії за політичні поступки з боку турок. Це є найбільш характерною особливістю цієї угоди, оскільки на перших етапах переговорів Велика Британія розраховувала вплинути на турецьку громадську думку перспективами економічної допомоги Туреччині за її відмову від Мосула, у вигляді позики на вигідних умовах і

економічного співробітництва в усіх його формах. Але до угоди стосовно Мосула не було надано ніякої економічної угоди між фінансово-торгівельними колами Великої Британії і Туреччини.

Другою характерною особливістю англо-турецької угоди була відсутність у ній позицій щодо неучасті сторін у ворожих угрупованнях, про нейтралітет, про демілітаризацію Мосульського вілайета, - усіх тих умов, які були типовими для політичних пактів, спрямованих на встановлення тривалих мирних відносин, і які обговорювалися під час переговорів.

Загалом, англо-іракська-турецька угода 1926 року, поза сумнівом, була важливим міжнародним актом, який змінював усю ситуацію на Близькому Сході. Велика Британія розраховувала, спираючись на залежну від неї Туреччину, зміцнити також свої позиції на імперських комунікаціях, передусім, і в зоні Чорноморських Проток.

У період з 1923 по 1926 роки політика Великої Британії на Близькому Сході була досить вдалою в районі Месопотамії. На початку 1923 року стала реальністю можливість перетворення усього ланцюга нафтових полів на Близькому Сході (відомих на той час) на англійську сферу впливу. Велика Британія використала усі можливі засоби для отримання контролю над нафтовими джерелами Близького Сходу. Спираючись на скрутне економічне становище країн цього регіону (наприклад, Туреччини), Британія домагалася фінансової залежності, для швидшого і безболісного отримання концесій. Там, де угоди на розвідку і видобуток нафти вже були віддані іншим державам, основним завданням було добитися для себе участі в цьому проекті. Завдяки цьому вдалося потіснити Туреччину, США в "Теркиш петролеум компанії".

Політичні кола Великої Британії організовували великомасштабну скупку нафтовидобувних, нафтопереробних і транспортних підприємств. Там, де цього вимагала ситуація, використовувалися і національні протиріччя, наприклад, курдів і іракців.

Необхідно відзначити особливу роль Британської корони і уряду у вирішенні нафтового питання. Усвідомлюючи необхідність переходу флоту на рідке паливо і

відсутність його усередині країни, держава допомагала великим монополіям у поширенні їхнього впливу на світову добувну промисловість. Особливо активно ця політика стала проводитися після Першої світової війни, оскільки вимагалось налагодити безперебійне постачання країни паливом. Підтримка держави вирішувала багато фінансових проблем і робила нафтове співтовариство конкурентоздатнішим, у порівнянні з іншими фірмами.

Великій Британії у її політиці сприяли і зовнішньополітичні причини. Країни, багаті корисними копалинами, перебували в стані повної економічної розрухи. Насамперед, це стосувалося Туреччини, Іраку. Фінансова залежність країн від іноземного капіталу постійно зростала. Туреччина жила виключно іноземними позиками. У цих умовах було набагато легше вирішувати питання на свою користь.

Таким чином, у 20-ті роки ХХ ст., використовуючи усі можливі варіанти проникнення до нафтових джерел Близького Сходу, Велика Британія домагається значних успіхів в Ірані й Іраку. Усе це дозволяє їй зберігати упродовж тривалого часу свою військову й економічну могутність.

На прикладі Туреччини можна з великою впевненістю прослідкувати переплетення середземноморських та близькосхідних інтересів Великої Британії у вирішенні проблем «Східного питання». Виключну важливість для середземноморських і близькосхідних інтересів Великої Британії мали Босфор і Дарданелли, географічне розташування яких завжди визначало стратегічно вигідне положення Туреччини. Питання про режим Проток незмінно відігравало провідну роль в англо-італійських, італо-турецьких, і особливо в англо-турецьких відносинах. Британські інтереси в питанні про режим Проток, які після Першої світової війни набули особливої гостроти, перебували в явному протиріччі з національними інтересами чорноморських держав, у тому числі Туреччини. Як чорноморська держава, СРСР також, природно, не міг залишатися осторонь цього питання та активно продовжував розвивати відносини з Туреччиною.

Британська дипломатія, підтримувала італо-турецьке і греко-турецьке зближення. Проводячи двосторонню політику і прагнучи зближення з Італією, англійці одночасно виступали арбітром при укладенні франко-турецького договору

про турецько-сирійський кордон. Британські інтереси диктувалися боротьбою за вплив у Європі і мали на меті зменшити роль Франції, США у близькосхідних справах.

Під впливом дипломатії англійські правлячі кола намагалися абсолютизувати і ступінь італійської загрози для Туреччини. Робилося це з метою визначити характер балканської політики Туреччини, сконцентрувати її навколо комплексу проблем, пов'язаних з питанням перегляду режиму Проток, з одного боку, і з іншого – примусити Туреччину відійти від підтримки ідей колективної безпеки. Стратегія Великої Британії щодо трикутника Туреччина-Італія-Греція визначалась і її бажанням підірвати вплив Франції у Європі, щоб нав'язати їй свою концепцію змови з агресивними фашистськими державами на антирадянській основі.

Здійснюючи вплив на зовнішньополітичний курс Туреччини, Велика Британія прагнула, щоб остання висловила готовність відкинути офіційно проklamований нейтралітет заради військово-політичного союзу з Англією. Загалом політика, яку проводило англійське керівництво щодо Туреччини в 1926-1929 рр., була направлена на зміцнення положення Великої Британії в цій країні. Суттєвим фактором, який сприяв збереженню Англією своїх позицій у Туреччині на всіх етапах врегулювання питань Лозаннської конференції, були основні зовнішньополітичні, економічні і фінансові проблеми (врегулювання зовнішньої заборгованості, створення якісно нових економічних і фінансових зв'язків з капіталістичним світом замість існуючих при капітулянтському режимі).

За останню чверть ХХ століття проблема приналежності й експлуатації нафтоносних територій колишньої Османської імперії стала не просто невід'ємною складовою «Східного питання», а його найважливішим аспектом. Якщо питання статусу Проток, Палестини, Східного Середземномор'я, Західної Вірменії, які хоча й склали єдиний вузол міжнародних протиріч, але кожне лежало в геополітичній площині окремо й на середину 1920-х років, були загалом вирішені у вигляді різних угод і домовленостей, то було б помилкою вважати «Угоду про червону межу» (1928 року) остаточним вирішенням нафтового аспекту «Східного питання», кінцевою перемогою Великої Британії у міжнародній боротьбі за нафту на

Близькому Сході в районі Перської затоки. Велика Британія, Франція й особливо США, які на словах завжди виступали за дотримання всіма учасниками міжнародних відносин принципу «відкритих дверей і рівних можливостей», насправді дотримувалися протилежної лінії. Прибічники вільної торгівлі та інших ліберальних ідей Велика Британія й США між собою домовилися про обмеження конкуренції у нафтовій справі на Близькому Сході.

Упродовж 1925-1929 років Велика Британія була найбільшим утримувачем зарубіжних активів і значним експортером капіталу на Близькому Сході. Хоча вона експортувала близько половини того, що вивозилося піл час попереднього періоду початку 1920-х років, Велика Британія, яка одержувала вигоди від вільної торгівлі, активізувала зусілля на її підтримку. Доступ Британії до великих колоніальних територій Сходу забезпечував її експортерам готові ринки. У Британії високий рівень торгівлі був продуктом економічних успіхів, а не головною причиною.

Прагнення вплинути на політичну орієнтацію турецького уряду зумовили зміни в методах і прийомах англійської дипломатії в період врегулювання невирішених в Лозанні питань, які становлять так званий «Лозаннський спадок». Уряд Великої Британії прагнув зміцнити свої позиції у Туреччині шляхом використання зовнішньоторговельних каналів республіки для захоплення турецького ринку і створення сприятливих умов для різних форм втручання у внутрішні справи країни, розширення своїх економічних позицій у Туреччині, збереження і закріплення за нею ролі споживача різних своїх товарів.

Основним актом, що відображав зовнішньоторговельні відносини Великої Британії з Туреччиною, була торгова конвенція. Вона входила як окрема частина до Лозаннського мирного договору. Ця конвенція була укладена строком на п'ять років. У торговельній конвенції Велика Британія і її союзники вперше визнали генеральний тариф 1916 р., підвищення в ньому окремих категорій товарів в 5 і в 12 разів. Спільно з Францією та Італією, Британія, використовуючи положення про те, що митний тариф повинен зберігатися протягом п'яти років, змусила Туреччину піти на деякі поступки і надати союзникам конвенційний тариф в розмірі дев'ятикратного оподаткування замість 12-кратного для таких товарів, як картопля,

апельсини, вироби з цукру, мінеральні води, лаковані шкіри, взуття, одяг в готовому вигляді, меблі.

На розвиток англо-турецьких торговельних відносин і загалом на зовнішньоторговельну політику на Близькому Сході серйозний вплив справляли протиріччя між Великою Британією і США, з одного боку, Великою Британією і Францією, з іншого. Успішна зовнішньоторговельна політика США призвела до того, що Англія по експортній торгівлі змушена була поступитися американському торговельному капіталу першим місцем, яке вона посідала в передвоєнні роки. Але на Близькому Сході в цей період найбільш гострий характер носили англо-французькі протиріччя. У післявоєнні роки зросло значення Франції як країни-експортера.

Після завершення «нафтової кризи» в період з 1926 по 1929 роки політична еліта Великої Британії здійснювала «новий курс» в англо-турецьких відносинах. Цей курс виявився в тому, що британські правлячі кола прагнули підкріпити політичне зближення з кемалістською Туреччиною міцною економічною основою. Зберігаючи колишні позиції, англійський капітал використовував зовнішньоторговельні канали для захоплення турецького ринку, тим самим створюючи сприятливі умови для різних форм втручання в турецькі справи, прагнучи чинити тиск на її зовнішню політику. На основі статистичного матеріалу проаналізовані основні тенденції розвитку англо-турецьких торговельних відносин 1926-1929 рр. і наголошується, що процес посилення економічної експансії Великої Британії у сфері зовнішньої торгівлі Туреччини і підписання тимчасової торгівельної англо-турецької угоди (червень 1929) поставило Туреччину перед необхідністю йти на подальше зниження ставок «лозаннського» тарифу для отримання пільг у англійських торговельних фірм.

Теорія "відкладень торгових можливостей" представлена історіографією Великої Британії і США показує, що очікування результатів взаємовигідної торгівлі Великої Британії з Туреччиною були позитивними. Політичні лідери розраховували реалізувати переваги торгівлі в майбутньому. Залежність Великої Британії від експорту нафти Близького Сходу в поєднанні з різким скороченням товарообігу з

Туреччиною, ймовірно, були ключовими факторами зовнішньої політики в 1920-і роки.

Грунтуючись на теорії «економічної взаємозалежності» дисертант вважає: по-перше, довгострокове торгово-економічне співробітництво на міжнародному рівні здійснювалося Великою Британією з метою отримання максимальних вигод як для себе, так і партнерів як в рамках підписаних англо-іраксько-турецького договору – «мосульської угоди» (5 червня 1926 року) та «Угоди про червону межу», підписану 31 липня 1928 року, так і на основі нової митно-тарифної системи, яка почала діяти між Великою Британією і Туреччиною з 1928 року.

По-друге, аналіз торгових угод «лозаннського економічного спадку» між Великою Британією та Туреччиною доводить, що коли лідери держав налаштовані на довготривалі торгово-економічні відносини, вони зацікавлені у мирному розвитку відносин між країнами. А як тільки політики висловлюють побоювання втратити контроль над власними ресурсами та ринками збуту, вони ініціюють кризу з метою захисту своїх економічних інтересів. В кінцевому результаті економічні інтереси виступають як соціальна причина політичних дій.

"Східне питання" – дуже важлива і складна міжнародна проблема, яка містить ряд "підпитань", щодо автономного (а іноді і самостійного) значення, і ця проблема перебуває в тісному взаємозв'язку з іншими відносно незалежними питаннями міжнародних відносин в Європі і Азії.

Міжнародні конфлікти сучасності мають глибинні історичні корені. Сьогоднішня проблемна ситуація на Близькому Сході є спадком вирішення «Східного питання» Великої Британією, Францією, США, СРСР у 1920-ті роки, тому інтерес до цієї міжнародної проблеми не вгасає в сучасній історичній науці.

Список джерел та літератури

I. Архівні джерела

1. National Archives of India, File 275. /OR/R./20/A/3079.-1923.- Inter Allied Convention for the Assessment of Turkish reparation.- Janpath, New-Delhi.- 110001.- P.4
2. National Archives of India, File 295. /OR/R/20/A/3088.-1923.- Caliphate.- Janpath, New-Delhi.- 110001.-P.7
3. National Archives of India, File 330. /OR/R/20/A/3110.- 1924.- Transmission of Letter from the Ottoman Public Debt Administration. Janpath, New-Delhi.- 110001- P.14
4. National Archives of India, File 369. /OR/R/20/F/3139.- 1925.- List of Protectorate Tribes Given to H.B.M. Minister, Addis Ababa. Janpath, New-Delhi.- 110001-- P.4
5. National Archives of India, File 402. /OR/R/20/H/ 3161.-1921. – League against “colonial oppression”. . Janpath, New-Delhi.- 110001. – PP.12–13
6. National Archives of India, File 483. /OR/R/20/A/3215.- Oil Concession Application from the Asiatic Petroleum Co. Janpath, New-Delhi.- 110001- PP.2-6
7. National Archives of India/ Records of the British Administration in Aden, 1839–1967. Janpath, New-Delhi.- 110001– P.7
8. National Archives of India / Cabinet Papers, 1918-1923, 24/135. – PP. 213-217 (A Psychological Offensive to Be Launched at a Well-Selected Psychological Moment, Memo for the War Cabinet, 11/12/1917. Janpath, New-Delhi.- 110001.
9. NA CAB, 24/37, War aims. Draft Statement by R. Cecil, p. 249; 63, p. 1069, 1072
10. National Archives of India. Foreign and Political Department 1914-1937. A Hand Book of Information – New-Delhi [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nationalarchives.nic.in/writereaddata/html_en_files/pdf/RTI

II. Збірки документів і матеріалів

11. The Anglo-French Petroleum Agreement and Mesopotamia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-108.pdf>

12. British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part II, From the First to the Second World War. Series B, Turkey, Iran, and the Middle East, 1918-1939 / Vol. 3. The Turkish revival, 1921-1923. / Editor, Robin Bidwell, Frederick, Md.: University Publications of America, 1985-388 p.
13. Diplomacy in the Near and Middle East.. A Documentary Record, 1914-1956 Vol.I-II / Ed. Hurewitz J C – Vol.2. New-York: Octagon books, vol.II (1914-1956):- 1972.- 427 p.
14. Documents of British Foreign Policy 1919-1939 // Ed/ by W.N. Medlicot. // Series 1a, vol.VII – London: M.Stat. off., 1949-1975. -1975.-852 p.(Меморандум Дж.Клерка Дж. О..Чемберлену -10 травня 1929р. 780р.
15. Documents on British Foreign Policy 1919-1939 // Ed. By W.N.Medlicot //Series 1a, vol.1.-London.-1966- 1968.- 881 p.
16. Documents on British Foreign Policy, 1919- 1939. / Ed. By W.N. Medlicot.- Series Ia, vol. 1 – 2 -. London: M.Stat.Off., 1966-1968, vol.2, 1968.- 958 p.
17. Documents on British Foreign Policy 1919-1939// First Series.-Oxford. 1948-1949.- Vol.II.-809 p.
18. Documents on British Foreign Policy 1919-1939.| Ed. By E.L.Woodward and R.Butler.-London: M.Stat.Off., 1949-1975, vol.VII, 1975.- 852 p.
19. Documents on British Foreign Policy, 1919- 1939. / Ed. By W.N. Medlicot.- Series Ia, Vol. 1 – 2 -. London: M.Stat.Off., 1966-1968, vol.1, 1966.-881 p., vol.2, 1968.- 958 p.
20. France Ministere des Affaires et Rangeres. Document diplomatiques. Conference de Lausanne, vol. I-II.- Paris, 1923.-237 p.
21. Great Britain. Parliament. Parliamentary Debates. House of Commons. Ser.5 Vol. 169. - London, 1923- 1925.- PP.384 – 385.
22. Great Britain. Parliament. Parliamentary Debates. House of Commons. Ser.5 Vol. 176. - London, 1923- 1925. – P. 1928.
23. Great Britain. Parliament. Parliamentary Debates. House of Commons. Ser.5 Vol. 189. - London, 1923- 1925. – PP.2076-2085, 2133- 2152.

24. Handbook of the League of Nations since 1920.- Boston: World Peace Foundation Publications, 1930.- 349 p.
25. La Question de Mossoul de la Signature du Traite D'admistice de Moudros (30 oct. 1918). Constantinople, 1925.- 317 p.
- 26.Parliamentary Papers / Ed. With introduction by S. Ford/.- Oxford: Univ. press, 1951.- 567 p.
27. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919. Vol. I-XIII.-Washington, 1943-1948. (U. S. Publications of Department of State).-PPC.- Vol.II.- 801 p.
28. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919.- Vol. I-XIII.-Washington, 1943-1948. (U. S. Publications of Department of State).-PPC.- - Vol.III.-P.888
29. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference 1919. Vol. I-XIII.- Washington.- 1943 - 1948 (U.S. Publications of the Department of State).- PPC.-Vol. V.-737p.
30. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference 1919. Vol. I-XIII.- Washington.- 1943 - 1948 (U.S. Publications of the Department of State).- PPC.-Vol. VI.-776 p.
31. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference 1919. Vol. I-XIII.- Washington.- 1943 - 1948 (U.S. Publications of the Department of State).- PPC.-Vol.XII.- 836 p.
- 32.Shorthand Notes of a Meeting. 13/08/1918-NA CAB, 23/43, Imperial War Cabinet 30.- P.142-147
33. Statistical Tables. Relating to British and Foreign Trade and Industry, 1924-1930.-Part I.- London.-1930.- 112 p.
34. United States. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States.- Vol.II, 1922, Washington, 1938.-P.966-967;
35. United States. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States.- Vol. II, 1923, Washington, 1938.-PP.240-267.

36. United States. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States.- Vol.II, 1926, Washington, 1941.-P. 153 – 167:974-1000.
37. United States. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States.- Vol.III, 1927, Washington, 1942.-P.765-767.
38. United States. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States.- Vol.III, 1928, Washington, 1943.-P.950-951.
39. Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования). М.: Наука, 1982. – 288 с. (Балканские исследования. Вып. 8).
40. Договор между Англией, Ираком и Турцией, заключённый в Ангоре 5 июня 1926 г.// Мировое хозяйство и мировая политика.- 1926.- № 5-6.- С.206-208.
41. Документы внешней политики СССР. Т.IX. –М.: Политиздат, 1964.- 783 с.
42. Документы внешней политики СССР.-Т.X.- М.:Политиздат, 1965.-687 с.
43. Документы внешней политики СССР.- Т.XII.- М: Политиздат,1966.-782с.
44. Документы внешней политики СССР.- Т.XII.- М: Политиздат,1967.-816с.
- 45.Документы внешней политики СССР.-Т.XIX-С.188
46. Консультативное заключение Постоянной Палаты Международного Суда в Гааге по вопросу о статье 3.2 Лозаннского договора, принятое 21 ноября 1925 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1925. – №3. – С.143.
47. Локарнская конференция,1925г.Документы. - М.: Госполитиздат,1959.-504 с.
48. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. - Часть 2 // Под общей редакцией Ю.В.Ключникова и А.Сабанина.-М.: Литиздат НКВД, 1925-1929 гг. -367 с.
49. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях- Часть 3.-Вып.2,-М., 1929.- 324 с.
50. Международная политика в 1928 г. Договоры, декларации и дипломатическая переписка. – М.: НКВД. – 1929. –278 с.
- 51.Протокол о проведении турецко-сирийской пограничной линии от 22 июня 1929 г.// Бюллетень прессы Среднего Востока. – 1928. - № 3. – С.77-80.

- 52.Резолюция Совета Лиги наций, принята 19 сентября 1925 г.// Мировое хозяйство и мировая политика. - 1926. - № 3. – С. 142-143.
- 53..Сборники действующих договоров, соглашений, заключённых с иностранными государствами. -М.: НКИД. –Вып.І-10.- 1924-1955.-Вып.3.- 1926.- 279 с.
- 54.Сборники действующих договоров, соглашений, заключённых с иностранными государствами.- М.:НКИД.-Вып.4. – 1928.- 252 с.
- 55.Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. – М.:Литиздат НКИД, 1927. – 303 с..
- 56.Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 2. - 760 с. с. 538-542

III. Матеріали конференцій, з'їздів

- 57.The Labour Party and the Trades Union Congress. Memorandum on War Aims. – London, 1917. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:-
<https://archive.org/.../laborswaraimsime00inte/laborswaraim>
58. Ататюрк Мустафа Кемаль. Избранные речи и выступления. -М.: Прогресс, 1966.- 439 с.
59. Первый съезд народов Востока. Том 1920 / Под ред. Соркина Г.З.- М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 78 с. /Электронный ресурс
<https://books.google.com.ua/books?id=XUIL>
60. Речь Исмет-паши на с'езде Республиканской Народной партии Турции в Малатии // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1928.- №9. – С.32
61. II съезд Советов СССР. Внеочередное сообщение Наркоминдела о признании СССР Англией / Съезды Советов СССР в постановлениях и резолюциях/ Под общей редакцией академика А.Я. Вышинского. Академия наук СССР. Институт права.- М.:Издательство Ведомостей Верховного Совета РСФСР.- 1939.- 185 с.
62. Язькова А.А. Планы создания «Балканского Локарно» и Малая Антанта (1925-1926гг) //В кн.: III-й Международный съезд по изучению Юго-Восточной Европы. – Бухарест. – 1974.- С.8-12.

IV. Спогади

63. Bonsal S. Suitors and Suppliants The Little Nations at Versailles. – New-York, 1946. - 360с.
64. Churchill W. The After Math. – New-York: Seribner,- 1929. - 221с.
65. Elliott M.E. Beginning again in Ararat. L; Edinburgh. – New-York, 1928.- 288с.
66. Lloyd George. The Truth about the Peace Treaties. - London,1938. – Vol.-I.- 902 p.
[Электронный ресурс]. - Режим доступа:- [digitallibraryindia; additional_collections/](http://digitallibraryindia.org/additional_collections/)
67. Lloyd George.The Truth about the Peace Treaties. – London, 1939. – Vol. II. --1282 p.
[Электронный ресурс]. - Режим доступа:-
[digitallibraryindia; additional_collections/](http://digitallibraryindia.org/additional_collections/)
68. Nicolson, Harold. Curzon: the Last Phase. 1919-1925. A Study in Post-War Diplomacy. / first edition - Constable , London, 1934, first edition – 416 p.
69. Halide Edib. Memoirs of Halide Edib.- London –New-York: Canturyca, 1926.- -472 p.
70. Halide Edib. Turkey Faces West.- New-Hawan- London, 1928.- 372 p.
71. Riddel G. Lord Riddel Intimate Diary of the Peace Conference and After. 1918–1923. London: Golianz.-1986.- 402p.
72. Аралов С.И. Воспоминания советского дипломата (1922–1923гг.)-М.: ИМО, 1960.- 222 с.
73. Ататюрк Мустафа Кемаль. Путь новой Турции (1917-1927 гг.)-ТТ.I-IV.- М.:НКИД, 1929-1934, т.IV.- 1934. – 570 с.
74. Караосманоглу Я.К. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. – М.:Международные отношения, 1978.
75. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Давид Ллойд Джордж ; пер. с англ. И. Звавича ; с предисл. Ф. А. Ротштейна. - М.: Соцэкгиз, 1934-1938. - 5 т.- 448с.
- 76.Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М., 1957. Т. 1, 2
77. Майский И.М. Воспоминания советского посла в Англии. – М.:ИМО, 1960.- 144 с.
78. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 году. -М., Госполитиздат,1945.- 302 с.

79. Пакер Є.Дж. 40 лет на дипломатической службе. Воспоминания турецкого дипломата.- М.: Наука, 1971.- 114 с.
80. Хауз, Эдуард Манделл. Архив полковника Хауза : [дневники и переписка с президентом Вильсоном и другими политическими деятелями за период 1914-1918 гг.] : пер. с англ. / [соч. Э. М. Хауз] ; подгот. к печ. Чарлзом Сеймуром. - М., 1937-1944. – 486 с.
81. Эмери Л.С. Моя политическая жизнь. Воспоминания .-М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 685 с.

V. Монографії

82. Albrecht-Carrie R. Britain and France. Adaptations to a Changing Context of Power. — New York: Doubleday, 1970.-652 с. [Электронный ресурс].- Режим доступа: [/https://www.loc.gov/books/?](https://www.loc.gov/books/?);
83. Anderson M. The Eastern Question 1774-1923. – London: Benn, 1966. – 436p.:
84. Antonius G. The Arab Awakening . – London, 1938. – 470p.
85. Barton J. Story of Near East Relief in Interpretation (1915-1930).-New-York, 1930.- 479 p.
86. Ball S. Baldwin and the Conservative Party. — London: Longman, 1988.- 266 p.
87. Blake R. A History of Conservative Politics since 1830. — London: Palgrave - Macmillan. 2008- 304 p.
88. Busch B.C. Britain and the Persian gulf, 1894-1914. – Berkeley, Los Angeles, 1967. – 274 p.
89. Busch B.C. Britain, India and the Arabs. Berkley. – London, 1971. – 400 p.
90. Busch B.C. Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923. – New York: Press, 1976. – 385 p.
91. Callaghan, John Great Power Complex: British Imperialism, International Crisis and National Decline, 1914-1951. – Chicago: Pluto Press, 1997. – 442 p.
92. Carr E.H. Britain. A Study of Foreign Policy from the Versailles Treaty to the Outbreak of War. – London.- 1939. – 196 p.

93. Clayton A. The British Empire as a Superpower 1919-1939. — Athens: The Univ. Press of Georgia, 1985.-[Электронный ресурс].- Режим доступа:
<https://www.loc.gov/books/>
94. Cumming H. Franco-British Rivalry in the Post War Near East. The Decline of French Influence. – London – New-York, 1938. – 229 p.
95. Cordesman A.H. Saudi Arabia: Guarding the Desert Kingdom. – Boulder, 1997. –389 p.
96. Davenportland F.H., Cook S.R. The Oil Trasts. (Anglo-American Relations).- London, 1923.- 263 p.
97. Delasi E. Oil: its Influence in Politics. – London: Oxford Press, 1922. –138 p.
98. Denovo J.A. American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939. – Minneaplias Univ. Of Minnesota Press, 1963. – 447 p.
99. Eagleton W.H. The Kurdish republic of 1946. - London: Oxford University Press, 1963.- 142 p.
100. Earle E.M. Turkey, Great powers and the Baghdad Railway. - New-York: Russell and Russell, 1966. – 346 p.
101. Edmonds C.J. Kurds, Turks and Arabs. - London: Oxford University Press, 1957. – 457 p.
102. Foster H.A. The Making of the Modern Iraq. – Norman University of Oklahoma Press, 1935. – 319 p.
103. Foreign Affairs by the Right on Antony Iden. - New-York: Russell cop., 1971. - 356 p.
104. Francis E.V. Britain's Economic Strategy. – London. – 1939. - 391 p.
105. Gibbons H.A. The New Map of Asia (1900 - 1919). NY. -1921. – 195 p.
106. Gibson R. Best of Enemies: Anglo-French Relations since the Norman Conquest. — London:Sincler-Stivenson, 1995. – 339 c.
107. Cordesman A.H. Saudi Arabia: Guarding the Desert Kingdom. - Boulder, 1997
108. Gordon L.J. American Relations with Turkey (1830-1930). – Philadelphia, 1932. - 420 p.
109. Graves Philip P. Briton and Turk. – London: Hutchinson, 1941. – 260 p.

110. Haste C. Keep the Home Fires Burning. Propaganda in the First World War. – New York, 1977. – 230 p.
111. Hay R. The Persian Gulf States. – Washington, 1959. – 160 p. [Электронный ресурс].- Режим доступа: / nla.gov.au/anbd.bib-an12648293/
112. Helmreich P.C. From Paris to Sevres. – Columbus: Ohio State University Press, 1974. – 376 p.
113. Hopwood D. Tales of Empire: The British in the Middle East / D. Hopwood. – London, 1989. - 256 p.
114. Hourani A.H. Minorities in the Arab World.- London: Oxford University Press, 1947. – 402 p.
115. Howard H. The Partition of Turkey. A diplomatic history (1913-1923). – New-York; Columbia Univ., 1966. – 486 p.
116. Howarth Tony Twentieth Century History. The World since 1900. – Hong Kong, 1983. – 315 p.
117. Hudson G.F. Turkey, Greece and the Eastern Mediterranean (Oxford Pamphlets on World Affairs). – Oxford, 1940. – 56 p.
118. Ireland P.W. Iraq. A Study in Political Development. – New-York: Russell, 1970. - 510 p.
119. Irye A. The Cambridge History of American Foreign Relations. Vol. III. The Globalizing of America, 1913-1945. – New-York, 1993. – 241 p.
120. Kedourie E. In the Anglo-Arab Labyrinth. The McMahon-Ilusayn Correspondence and its Interpretations 1914-1939. – London, New-York, Melbourne, 1976. – 350 p.
121. Kedourie Elie. England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921. London: Bowes & Bowes, 1956.- 236 p.
122. Kedourie Elie. The Chahtan House Version and Other Middle Eastern Studies.- London: Staff., 1970. – 488 p.
123. Kennedy P. Strategy and Diplomacy, 1870-1945.-London:Allen and Unwin, 1983.- 254 p.

124. Kent M. Oil and Empire. British Policy and Mesopotamian Oil (1900-1920).
London: Macmillan, 1976. – 226 p.
125. Kirk G.T. A Short History of the Middle East from the Rise of Islam to Modern Times. /The 3-d edition. – London: Methuen, 1955. – 295 p.
126. Klieman A.S. Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921. – Baltimore and London, 1970.
127. Knox D.E. The Making of a New Eastern Question. British Palestine Policy and the Origins of Israel, 1917-1925. – Washington D.C., 1981. – 456 p.
128. Lewis G. L. Turkey - London: Benn, Limited, 1965. – 230 p.
129. Longrigg S. Oil in the Middle East. Its Discovery and Development. – London: Oxford University Press, 1961. – 305 p.- [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/67960>
130. Medlicott W. British Foreign Policy since Versailles Versailles. - London: Oxford University Press, 1940.- 603 p.
131. Meyer A.G. Middle Eastern Capitalism. – Cambridge: Harvard University Press, 1959. – 161 p.
132. Miller W. The Ottoman Empire and its Successors, 1801 – 1927. – Cambridge University, 1936. – 642.
133. Mohr Anton. The Oil War. – London: Benn cop., 1926. – 136 p.
134. Monro E. Britain's Moment in the Middle East 1914-1956. – London: Methuen, 1965. – 254 p.
135. Mosley L Power Play. The Tumultuous World of Middle East Oil. 1890-1973.- London, 1973. – 457 p.
136. Mowat C. Britain between Two Wars. 1918-1941. London: Macmillan, 1982.- 224 p.
137. Myers D.P. League of Nations. – Boston: World Peace Foundation Publications, 1930. – 349 p.
138. Nicolson N. Curzon: The Last Phase. A Study in Post War Diplomacy. – London: Constable cop., - 1937. – 407 p.

139. Political and Strategic Interests of the United Kingdom. – London: Oxford University, 1939. – 220 p.
140. Pomfret R. Unequal Trade. The Economics of Discriminatory International Trade Policies. – Oxford: Blackwell, 1988. – 227 p.
141. Ross F. The Near East and American Philanthropy. – New- York. – 1929. – 35 p.
142. Rubin B. America as Junior Partner: Anglo-American Relations in the Middle East, 1919-1939, The Great Powers in the Middle East, 1919-1939:/ ed. by U. Dann. – New-York, 1988. – 288 p.
143. Safrastian A. Kurds and Kurdistan. – London: Harvill Press, 1948. – 106 p.
144. Sampson A. The Seven Sisters. The Great Oil Companies and the World they made. – London, 1976 , – 376 p.- [Электронный ресурс] - Режим доступа: www.abebooks.co.uk/...seven-sisters-the-great-oil-companie..
145. Sharabi H.B. Governments and Politics of the Middle East in The Twentieth Century. (Turkey)- Princeton: University Press, 1962. – 432 p. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://archive.org/.../governmentsandpo010368mbp/govern...>
146. Stephen C. The Making of the British Colonial Development Policy 1914-1940. — London. - 1987.- 344 p. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.amazon.co.uk/Making-British-Colonial-Develop...>
147. Survey on International Affairs. – London: Benn Cop.,1928. – 526 p.
148. The Cambridge History of British Foreign Policy 1783 – 1919. – Cambridge University Press, 1922. - 624 p. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://archive.org/.../cambridgehistory02warduoft/cambridgehistory02warduoft>
149. The Eastern Question in Greece and Turkey. – London: Oxford University Press, 1923. – 408 p
150. Toynbee A. J. Survey on International Affairs. - London: Benn cop., 1928. - 526 p.
151. Toynbee A. Survey of International Affairs. V.I. The Islamic World Since the Peace Settlement. – London: Oxford University Press, 1927. – 611 p.
152. Toynbee A. The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisations. – Boston- New-York, 1923. – 408 p.

153. Toynbee A. The Western Question in Greece and Turkey. – London: Benn Cop., 1928. – 528 p.
154. Trask R.R. The United States Response to Turkish Nationalism and Reform (1914 - 1939). – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1970. - 280 p.
155. Ulrichsen N. The Logistics and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914-1922. – Palgrave Macmillan, 2010. – 272 p.
156. Venn F. Oil Diplomacy in the Twentieth Century. – New York: St. Martin's, 1986. - 446 p.
157. Wasserstein B. The British in Palestine. The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict, 1917-1929. – London, 1978. – 278 p.
158. Williams A. Britain and France in the Middle East and North Africa, 1914-1967. – London: Macmillan Press, 1968. – 194 p.
159. Williams K. Britain and Mediterranean. - London: Oxford University, - 1939. - 174 p.
160. Woodruff. W. Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy, 1750-1960. – London: Macmillan, 1966. – 344 p.
161. Yergin Daniel. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. – New York: Simon and Schuster, 1991. – 877p. - [Электронный ресурс].- Режим доступа [https://www.amazon.com/Prize-Epic-Quest-Money-Power/..](https://www.amazon.com/Prize-Epic-Quest-Money-Power/)
162. Алексеев В.М., Керимов М.А. Внешняя политика Турции.- М.: ИМО.- 1961.- 96 с.
163. Алибеков И.В. Государственный капитализм в Турции.- М.: Наука.-1966.- 243 с.
164. Английские монополии. / Сборник статей/. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. – 262 с.
165. Арнот Пейдж. Внешняя политика английского империализма. – М.: Госиздат политической литературы, 1938. – 88 с.
166. Астахов Г. От султаната к демократической Турции: Очерки из истории кемализма. – М.-Л.: Госиздат, 1926.- 152 с.

167. Ближневосточная политика великих держав и арабо-израильский конфликт. Монография. В 2-х т. /Колл. авт. Под общ. ред. академика О.А. Колобова. Том 1. Закономерности и особенности. - Нижний Новгород: ИСИ ННГУ.- Изд-во АГПИ им.А.П. Гайдара, 2008 – 591 с.
168. Брукс М. Нефть и внешняя политика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1949. – 174 с.
169. Валиахметова Г. Н. Иракская нефть в политике великих держав на Ближнем Востоке (1932–1941 гг.).- М.: Институт востоковедения РАН, 2010. — 444 с.
170. Введение в теорию международных отношений: Учеб-ное пособие / Отв. редактор А. С. Маныющ— М.: Изд-во МГУ, 2001. — 306 с.
171. Вдовченко Д. И. Национальная буржуазия Турции.- М.: ИМО.- 1962.- 265с.
172. Волков Ф. Д. Англо-советские отношения 1924 – 1929 гг. – М.: Госиздат, 1958. – 464 с.
173. Волков Ф. Д. Тайны Уайт-холла и Даунинг –стрит.- М.: Мысль, 1980.- 462 с.
174. Выгодский С.Ю. Внешняя политика СССР (1924-1929гг.). - М.: Госполитиздат, 1968. – 388 с.
175. Галеви Е. История Англии в эпоху империализма. –М.-Л.: Соцэкиз, 1937. – 408с.
176. Гельферих К. Накануне мировой войны. – М.: Красная новь, 1924. – 154 с.
177. Георгиев В. А. Историографичный обзор / В.А.Георгиев // «Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII – начало XX в. / Отв. ред. Н.С. Киняпина. – М.: Наука, 1978. – 434 с.
178. Гурко-Кряжин В.А. Арабский Восток и империализм. – М.:Плановое хозяйство, 1926. – 145 с.
179. Гурко-Кряжин В.А. Национально-освободительное движение на Ближнем Востоке. М.: Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, 1923.- 246 с.
180. Гурко-Кряжин В.А.Ближний Восток и державы. М.: Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, 1924. – 244 с.
181. Гус М.С. Британский империализм и Восток. – Харьков.: Украинский рабочий, 1926. – 64 с.

182. Дашинский С. Британский империализм и антисоветский фронт. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – 112 с.
183. Денни А. Америка завоевывает Британию. – М.-Л.: Госиздат, 1930 – 440 с. 101.
184. Джордан В.М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918-1939 гг./ Пер. с англ. — М.: Госполитиздат, 1945. -201 с.
185. Дранов Б.А. Черноморские проливы. (Международно-правовой режим). – М.: Юридическое издательство, 1948. – 240 с.
186. Ергин Д. Добыча Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть.- [Электронный ресурс]. - Режим доступа:- <http://www.intelros.org/lib/recenzii/>.
187. Зашук С.Л., Канторович Л.В., Бонч-Осмовский Г.А. Ближний Восток (Турция). - Издание Российско-Восточной Торговой палаты, 1925. – 131 с.
188. Зашук С.Л. Экономическая география Ближнего Востока; Турция. Ирак. (На правах рукописи).- М., 1924.- 226 с.
189. Иванов Л.Н. Мировая политика после Версаля. – М.-Л.: Московский рабочий, 1927.- 112 с.
190. Иванов Л.Н. Англо-французское соперничество 1919 – 1927 гг.- М.-Л.: Госиздат, 1928. – 164 с.
191. Иванов Л. Н. Лига наций. – М.: Московский рабочий, 1929. – 181 с.
192. История дипломатии. В 5-ти томах -Изд. 2-е, т. III. - М.: Партиздат, 1965. – 831 с.
193. Кейнс ДЖ. М. Экономические последствия Версальского договора. – Изд.2-е.- М.-Л.: Госиздат, 1924. – 124 с.
194. Костяшов Ю.В., Кузнецов А.А., Сергеев В.В., Чумаков А.Д. Восточный вопрос в международных отношениях во второй половине XVIII - начале XX вв.- / Под ред Сергеева В.В.-Учебное пособие.-Калининград:Изд-во КГУ- 1997.- 86с.
195. Кунина А.Е. Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917-1920 гг. 2-е изд., доп. – М.:Госполитиздат, 1954. – 318 с.
196. Лазарев М.С. Курдский вопрос (1891-1917). – М.: Наука, 1972- 472 с.

197. Лазарев М.С. Империализм и курдский вопрос (1917-1923). – М.: Наука, 1989. – 328 с.
198. Ласло Карой. Великобритания и Локарно. – М.: Издательство ИМО, 1961. – 144 с.
199. Ласкавий Д.В. Велика Британія і міжнародні протиріччя навколо поділу персько-месопотамської нафти, 1918–192: автореферат дис... д-ра іст. Наук: 07.00.02.- Харків: Б.В., 2013.- 43 с.
200. Лемин И.М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно (1919-1925 гг.). – М.: Госполитиздат, 1947. – 488 с.
201. Майзель Б. Средиземноморская проблема и опасность войны. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 136 с.
202. Ментешашвили А.М. Ирак в годы английского мандата. – М.: Наука, 1969. – 290 с.
203. Милибенд Р. Парламентский социализм. – М.: Прогресс, 1964. – 508 с.
204. Миллер А.Ф. Ближний Восток после первой мировой войны Севр и Лозанна.- М.: Высшая школа при ЦК ВКП/б/, 1945. –50с.
205. Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции, - М.-Л.: АН СССР, 1948. – 280 с.
206. Миллер А.Ф. Актуальные проблемы новой и новейшей истории Турции.- М.: Наука, 1983. – 278 с.
207. Международный нефтяной картель. – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 297 с.
208. Никитин В. Курды. – М.: Прогресс, 1964. –432 с.
209. Никонова С.В. Антисоветская внешняя политика английских консерваторов (1924- 1927 гг.).- М.: АН СССР, 1963. – 244 с.
210. Новейшая история Турции. – М.: Наука, 1968. – 396 с.
211. Очерки истории Турции./ Под ред. М.А. Гасратян, С.Ф. Орешковой, Ю.А. Петросяна/.- М.: Наука. – 1983.- 294 с.
212. Парашкев С. Мустафа Ататюрк.- София: Изд-во Отечественный фронт. – 1973. – 267 с.

213. Политика и экономика современной Турции.-/ Под ред. В.И. Данилова, П.П. Моисеева, А.М. Шамсутдинова/- М.:Наука, -1977. – 254 с.
214. Розалиев Ю. Н. Экономическая история Турецкой республики.- М.: Наука. – 1980.- 304 с.
215. Рубинштейн И.Л. Ближний Восток после Первой мировой войны. Лозаннская конференция.- М., 1952. – 38 с.
216. Рыжиков В.А. Зигзаги дипломатии Лондона. – М.: Международные отношения. – 1973. – 215 с.
217. Смирнова Н.Д. Политика Италии на Балканах 1922-1935 гг. // Очерк дипломатической истории. – М.: Наука, 1979. – 318 с.
218. Социалистическое хозяйство. -Книга 2.- М., 1925.- С.253
219. Трухановский В. Г. Внешняя политика Великобритании на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939 гг.). – М.: ИМО. – 411 с.
220. Трухановский В.Г. Очерки новейшей истории Англии. – М.: Учпедгиз, 1963. – 268 с.
221. Туманова С.В. Историческая славистика в Англии // Историография истории южных и западных славян: учебное пособие для вузов. – М.: Изд. МГУ., 1987. – 260 с.
222. Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX в. / А.В. Фадеев.- М.:Изд. АН СССР.,1958. – 396с.
223. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика 1880-е годы – 1918 г.- М.: Наука, 1965. – 459 с.
224. Хейфец А.Н. Советская дипломатия и народы Востока (1921-1927 гг.).- М.: Наука, 1968. – 327 с.
225. Черников І.Ф. Радянсько-турецькі відносини в 1923 – 1935 рр.- К: Наукова думка, 1962. – 358 с.
226. Шамсутдинов А.М. Национально-освободительная борьба в Турции (1918-1923 гг.) – М.: Наука, 1966. – 358с.
227. Шпилькова В.И. Империалистическая политика США в отношении Турции (1914 – 1920 гг.).- М.: МГПИ, 1970. – 152 с.

228. Шульце Э. Борьба за персидско-месопотамскую нефть. – М.: Госполитиздат, 1924. – 95 с.
229. Єрґін Д. Видобуток. Всесвітня історія боротьби за нафту, гроші і влада.
[Електронний ресурс]

VI. Періодичні видання

Журнали

230. Armstrong H. Modern Turkey // The Near East and India.-2 August.- 1928.
231. Buell R.L. Oil Interests in the Fight for Mosul.//Current History. – 1923.- No. XVIII.- P.P.14-33.
232. Curzon G.N. British Rule in India. // North American Review. – 1910. – July.- P.P.1-13; August. – P.P.152-164.
233. Dale C. Copeland. Economic Independence and War: A Theory of Trade Expectations //International Security, Spring.- 1996.-Vol. 20, -No. 4.- PP.5 – 41.
[Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.mitpressjournals.org ›
234. Ewer W. H. Getting Mosul into Perspective // The Labour Monthly. - November.- 1925. – PP.46-49.
235. L'Economiste d'Orient.-September.- 1925.-P.115
236. Fisher E. America and Mosul. // Nation. – S.XXI. - 1925. - 30 December.
237. Franco-Turkish Conflict.-//The Near East and India. –1928. - 7 June.
238. Greco-Turkish Relations. //The Near East and India. – 1928. - 12 April.
239. Italy, Turkey and Greece. // The Near East and India. – 1928. – 12 April.
240. Kenneth W. The Significance of Mosul //The 19-th Century and After.–1926.- March. - P.P.349-355.
241. Morel E.D. American Mission at Lausanne Conference. //Current History. - 1923.- September. - P.P.39 – 46.
242. Mosul and League of Nations. - // The Near East and India. – 1925.-25 August.- P.P.172-176.
243. Slater. Iraq. - //The 19-th Century and After. – 1926.- April.- P.P. 480 – 485.

244. The Economic Review. (Review of the Foreign Press and a Journal of Political Economy.- 1926 .- 31 December. – V. 1-14, November 12, 1919.
245. The Project of Oil Concession //The Contemporary Review .-New-York. - 1923.- May. – P. 646.
246. The Naval Visit to Turkey. // The Near East and India. – 1929.- 17 October.- P. 417.
247. The Turco-Afghan Treaty. //The Near East and India. – 1928. -7 June. – P. 46.
248. The Turco-Persian Frontier. //The Near East and India. – 1928.- 26 January.- PP.24-28.
249. Акопов Г.Б. Курды-тураны // В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока.–Вып.7.- Курдоведение. – Ереван. – 1975. – 384 с.
250. Англо–иракский договор, подписанный в Багдаде 10 октября 1922 г. // Международная летопись. – 1923. – № 3. – С.61-62
251. Англо-турецкие переговоры. //Бюллетень прессы Среднего Востока. Ташкент. – 1928.–№№ 6-7.–С.71 – 76.
252. Биже А.К. К вопросу о внешнеторговой политике 20-30-х годов. // В сб.: Турция: история и экономика. - М., 1978. – С. 253 – 263.
253. Вассан Гирей Джамбагуля. Мосульская нефть // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1925. – №1. – С. 66-69.
254. Вешад К. Борьба за Мосул // Мировое хозяйство и мировая политика, -1926.- №1.- С.120-135.
255. Восточная политика Англии. // Бюллетень НКВД. – 1921. - №86.- С.31-34.
256. Гасанолва Э.Ю.Об идеологических основах кемализма.-// Народы Азии и Африки. – 1968. - № 3.- С. 25-35;
257. Гасратян М.А. Курдский вопрос в Турции. // В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. – Вып.7. - Курдоведение.- Ереван, 1975. – С. 174-181.
258. Генин И. Экономика и торгово-договорная политика Турции. // Международная жизнь. – 1929.- №6. – С. 47 – 61.
259. Георгиев В.А. Англо–американская буржуазная историография «восточного вопроса» // Вопросы истории .- 1968. – №3 .- С.172–181. [Электронный ресурс] - Режим доступа: libmonster.ru/

260. Гисаров М.Л. Курдский вопрос в Турции // Страны и народы Ближнего и Среднего Востока.–Вып.7.–Курдоведение.–Ереван.–1975.–с.54–58.
261. Гурко-Кряжин В.А. Мосул и Ирак //Международная жизнь.-1926.-№1.- С.23-45.
262. Гурко-Кряжин В.А. Четыре конфликта //Новый Восток.-1925.- №1/7/.- С.219-276.
263. Данные турецкой таможни – импорт и экспорт по странам отправления и назначения // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции – 1927. –№2. – С.28 – 32.
264. Данциг Б.М. Пути экономического развития Турции. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1926. - № 12.- С. 107 – 121.
265. Документы по вопросам международной политики. Ч.2. Мосул. Ирак. Сообщение британского правительства Совету Лиги наций по вопросу об Ираке от 27 сентября 1924 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. –1926 .– №3. – С. 142 – 148.
266. Ирандуст. Ближневосточные пакты и Запад. // За партию. – 1928.– № 7(11).– С. 76 – 80.
267. Ирандуст. Борьба за Мосул // Международная жизнь. – 1924. – №4.- С. 93- 108.
268. Ирандуст Зигзаги английской дипломатии на Ближнем Востоке //Международная жизнь. – 1926. - №4. – С. 18 – 34.
269. Ирандуст. Несколько слов о кемализме //Революционный Восток.- 1930.-№8.- С. 58-71.
270. Кабульский С. Современная Турция//Международная жизнь.- 1925.- № 3.- С.27-44.
271. Кабульский С. Политика возрождения Турции //Международная жизнь.- 1926.-№7.- С.18-27.
272. Кирдецов Г. Политика Италии в Средиземном море // Международная жизнь. – 1926. – №1. – С.3 – 22.
273. Киреев Н.Г. Провал концессии Честера // Советское востоковедение. – 1958. – №3. – 122 – 126.

274. Киреев Н.Г. Урегулирование экономических вопросов «лозаннского наследия». // В кн.: Проблемы истории Турции. – М.: Наука, 1978.– 265 с.- С. 119-137.
275. Китайгородский П. Экономическое и политическое положение Турции //Плановое хозяйство.- 1926.-№ 10.- С.18-27.
276. Комментарии к советско-турецкому договору // Международная жизнь. –1926. – №2. –141 -142.
277. Конвенция о Проливах. // Морской сборник. – 1923. - №9. – С. 19- 23.
278. Косолапов Н. А. Анализ внешней политики – основные направления исследований. // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - №2. – С.81-90.
279. Курд Оглу. Курды и империализм // Бюллетень прессы Среднего Востока. – 1932. – № 13–14. – С. 115- 121.
280. Ласкавий Дмитро. Угода Бертелло-Кедмі и персько-месопотамська нафта (1920). Угода Бертелло-Кедмі и перських-месопотамська нафта (1920) periodicals.karazin.ua/apvv/article/viewFile/701/493].
281. Лудшувейт Е.Ф. Внешняя политика Великобритании в мае 1926 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. - 1926.-№5–6.- С.117-118.
282. Лудшувейт Е.Ф. Внешняя торговля Турции за первую четверть XX в. //Мировое хозяйство и мировая политика.- 1927.-№ 5-6.- С.157-168.
283. Лудшувейт Е.Ф. Пятилетие Лозаннской практики в турецких проливах //Международная жизнь.-1929.-№7.-С.57-64.
284. Лудшувейт Е.Ф. Современное положение турецких проливов //Новый Восток.- 1928.- № 23-24.- С.292-303.
285. Лудшувейт Е.Ф. Торговые договоры и таможенная политика. // Мировое хозяйство и мировая политика.- 1926. - № 7-8.- С. 109-120
286. Лурье С. Русские в Средней Азии и англичане в Индии: доминанты имперского сознания и способы их реализации – статья опубликована на сайте: <http://svlourie.narod.ru/imperium/asia.htm>
287. Международное обозрение. // Международная жизнь. – 1923. - № 1. –С.80- 99.

288. Международное обозрение // Бюллетень прессы Среднего Востока. - 1928. - № 4-5. – С. 128 – 131.
289. Международное обозрение // Бюллетень прессы Среднего Востока. – 1929. - № 3. – С.3 – 7.
290. Миллер А.Ф. Греко-турецкие разногласия. // Международная жизнь. - 1929. - № 8. – С. 55 – 67.
291. Миллер А.Ф. Франко-турецкий конфликт. // Международная жизнь. – 1929. - № 1. – С. 42-56.
292. Моисеев П.П. Великий Октябрь и борьба Турецкой республики за экономическую независимость. - / В сб.: Великий Октябрь и Турция. – М., 1977. – С.24-27;
293. Моисеев П.П. СССР – Турция: полвека экономического сотрудничества. - / В кн.: Проблемы истории Турции. – М., 1978. – С. 172- 188.
294. «Мосульский вопрос» // Торговый бюллетень Торгпредства СССР. – 1925. – №2. – С.70 – 72.
295. «Мосульский вопрос» // Военный вестник – 1925. – № 38. – С.40-46.
296. Нефтяная война Англии и США на Ближнем Востоке. // Международная жизнь. – 1926. – № 1. – С. 7 – 32.
297. Павлович М. Вопрос о Багдадской железной дороге и Месопотамии после Первой мировой войны.(Борьба за нефть).// Вестник НКВД.- 1921.- № 9-10- С.77-82.
298. Павлович М. Лозаннская конференция //Новый Восток. – 1923.- № 3.- С.3-35.
299. Переговоры о заключении торговых соглашений на основе «лозаннской конвенции» // Советская торговля. – 1929. - № 21. - С. 24 – 28.
300. Переговоры Англии с Турцией о заключении торгового соглашения. // Советская торговля. – 1929. - № 41. – С. 26 – 29.
301. Петрин В. Турция перед мосульским соглашением.//Международная жизнь. – 1926.- № 6.- С.3-15.
302. Положение иностранных торговых палат в Турции. //Советская торговля. – 1926. - № 8. – С. 28 – 36.

303. Постановление о «Консульских сборах за сертификаты о происхождении». // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1927. - № 10. – С.6- 12.
304. Поцхверия Б.М. «Турецкий вопрос» в сенате США (конец 1919 – середина 1920 гг.) // Короткие сообщения Института востоковедения АН СССР. – Т. 19.- М., 1956. – С, 36-40.
305. Поцхверия Б.М. Проникновение США в Турцию в XIX - начале XX вв. //Советское востоковедение. – 1957. - № 1. – С. 136 – 159.
306. Решение по «мосульскому вопросу» Совета Лиги наций от 16 декабря 1925 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1926. – №3. – С.146- 147.
307. Саккети А. Борьба за нефть в Передней Азии // Новый Восток. – 1923. – №4. – С.264 – 269.
308. Судейкин А.Г. Лейбористы и проблема международной опеки колоний 1917-1939 гг.- / В кн.: Проблемы британской истории. – М., 1978. – С.79-90.
309. Судейкин А.Г. Политика Англии на Ближнем Востоке в 1920 – 1930 гг. и ее советская историография // В кн.: Проблемы Британской истории. – М., 1984. – С. 68 – 84.
310. «Теркиш Петролеум Компани». Мосульская нефть. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1926. – №3.- С.5 – 19.
311. Товарооборот отдельных стран с Турцией. Англия. Обзор турецкой прессы. //Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции – 1926. – № 2. – С.10-43.
312. Товарооборот на Ближнем Востоке. Англия. Обзор турецкой прессы. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. - 1927. - № 1. – С. 28-34.
313. Торговля Турции с Англией // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1925. – №10. – С.11 – 32.
314. Торговля Турции с иностранными государствами // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции Торгпредства СССР в Турции. – 1927. – №9. – С. 24 -31.
315. Торговый капитал Англии в Турции // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции Торгпредства СССР в Турции. – 1925. – №11. – С.8 – 26.

316. Торговые общества Англии в Турции. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1927. - № 10. – С. 12 – 29.
317. Торговый договор между Англией и Турцией. // Советская торговля. – 1930. - № 17. – С.19- 21.
318. Турция на переломе // Новый Восток. – 1930. - № 29.- С.30- 31.
319. Турецкая пресса о разрыве отношений между Англией и СССР. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1927.- № 5-6. – С.36 – 38.
320. Травля английской прессой турок // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1927.–№8-9. – С.34 -36.
321. Финансирование турецкой торговли. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1927. – №11-12.– С.26 – 38.
322. Финансовый кризис во внешней торговле на Ближнем Востоке. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1928. - № 5 -6. – С.28- 37.
323. Фискальный и торгово-политический характер нового таможенного тарифа Турции. Комментарии к закону. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1929. - № 3. – С. 23 – 34.
324. Частные нефтяные компании на Ближнем Востоке и англо-французское соглашение в Сан-Ремо (28 июня 1920 г.) // Социалистическое хозяйство. -1925. - № 2. - С. 230 – 262.
325. «Честерское соглашение» и право США на эксплуатацию Месопотамской нефти. // Международная летопись. – 1924. - № 1. – С. 112- 118.
326. Черноморские проливы и встреча Чемберлена с Муссолини (май 1928 г.). //Бюллетень прессы Среднего Востока. - 1928. - № 3. – С. 35 – 48.
327. Экспортно-импортные операции Англии в Турции. // Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции. – 1928. - № 4. – С.25- 38.
328. Шпилькова В.И. Турецкий вопрос на Парижской мирной конференции //Учёные записки. МГПИ имени В.И.Ленина – Т.СІХ. – Выпуск 6. – М. – 1957. – С.189 – 225.
329. Штюмер Х Турция после Лозанны. // Международная жизнь. – 1924. – № 1-5. – С. 60 – 68.

Газети

330. Announcement of British Government. //Daily Express – 1923, 8 January)
331. Announcement of British Government. // Worker's Weekly 1924.-11 July.
332. Announcement of British Government. // Worker's Weekly 1924.- 24 October)
333. Announcement of British Government. // Times. – 1929. – 14 October.
334. Announcement of British Government. // Times. – 1929. – 16 October.
335. Announcement of British Government. // Times. – 1929. – 19 December.
336. Daily Herald. – 1924. – 22 September.
337. Daily Herald. – 1924. - 25 September.
338. Daily Herald. – 1924. – 30 October.
339. Daily Herald. – 1925. – 5 December
340. Daily News. – 1925. – 14 December.
341. Daily Telegraph – 1925. – 23 February.
342. Daily Herald. – 1928. – 10 April.
343. Labour Monthly – листопад 1925 року.
344. Manchester Guardian. –1925. – 27 November.
345. Manchester Guardian. – 1925. – 24 December.
346. Manchester Guardian. –1929. – 23 December.
347. Morning Post. 1925. – 5 November.
348. Morning Post – 1925. – 5 December.
349. Morning Post. – 1926. – 7 January.
350. Near East. – 1924. – 19 April.
351. Near East, – 1926 – 25 February
352. Near East. – 1928. – 2 December.
353. Near East.- 1928.- 9 August.- C.17-18
354. Observer. – 1925. – 5 November.
355. Observer – 1925 – 14 December
356. Philby. B. Senusi Emir of Mecca Ibn Saud's Move to Britain. // Daily Telegraph. – 1925. – 11 May.

- 357. Times. – 1924. – 24 February.
- 358. Times. – 1925. – 24 December.
- 359. Westminster Gazette – 1925.
- 360. Англо-иракское заявление по Мосулу. // Правда. – 1922. – 18 декабря.
- 361. Дебаты в английском парламенте. // Известия. – 1923. – 17 февраля.
- 362. Доклад Рауф-бея в ВНСТ. // Известия. – 1923. – 12 января.
- 363. Итоги заседания британского кабинета. Сообщение ТАСС. // Известия. – 1923. – 31 января.
- 364. Мосул и нефтяные концессии. // Известия. – 1923. – 3 января.
- 365. По сообщению агентства Вольфа из Лондона от 3 января 1923 года.// Правда. – 1923. – 5 января.
- 366. Сепаратные переговоры по Мосулу. // Правда. – 1923. – 3 января.
- 367. Сообщение ТАСС. // Известия. – 1923. – 25 января.
- 368. Сообщение ТАСС. // Решение министерства колоний Англии. // Известия. – 1923. – 1 февраля.
- 369. Сообщение нашего корреспондента из Тегерана. // Известия. – 1923. – 17 февраля.
- 370. Сообщение ТАСС. // Известия. – 1923. – 22 февраля.
- 371. Сообщение ТАСС. // Известия. 1923. – 25 февраля.
- 372. Сообщение ТАСС. // Известия. – 1925. – 1 декабря.
- 373. Сообщение ТАСС. Англо-турецкие переговоры. // Известия. – 1925. – 6 декабря.
- 374. Сообщение ТАСС. // Известия. – 1925. – 15 августа.
- 375. Сообщение ТАСС. // Известия. – 1929. – 18 декабря.
- 376. Турецкая декларация. Лозанна. // Известия. – 1923. – 8 февраля.

VII. Дисертації

- 377. Gibson M.W. British strategy and oil, 1914-1923. /PhD thesis University of Glasgow. - 2012. - 252 p.

378. Акопов А.Ф. Политика Англии в отношении Турции в 1918-1922 гг.: дисс. ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Акопов А... Ф.... – Томск, 1991. – 204 с.
379. Аболмасов В.В. Партия консерваторов и формирование европейской политики Великобритании в 1920-е гг.: дисс.... канд. истор. наук: 07.00.03 / Аболмасов В.В. - Владимир, 2002.- 234 с.
380. Багиров Ю.А. Турция на Лозаннской конференции.- Дис...канд.ист. наук. – М., 1955. – 342 с.
381. Бурьян М.С. Кризис колониальной политики Великобритании в Египте и Судане в первой трети XX в.: Автореф. дис... д. и. н.: 07.00.03 / Институт востоковедения РАН. - М., 1996.
382. Гафур Абдель Джабар Кадер. Курдское национальное движение в Турции между двумя мировыми войнами.: дис....кандидата исторических наук: 07.00.03/ Гафур Абдель...Москва, 1977. – 196 с.
383. Корнеева О.В. Трансформація Британської імперії, 1921-1931 рр.: Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.02. – Донецьк, 2004.
384. Михайлов В.В. Восточный вопрос и позиции Великобритании и России в Первой мировой войне: диссертация...доктора исторических наук:07.00.03/Михайлов В.В..-С.Петербург.- 2009.- 636 с.
385. Никонова С.В. Антисоветская политика английского консервативного правительства Болдуина в 1924-1927 гг.: дис. ...канд.ист.наук: 07.00.03 / Никонова С.... В.... –М., 1955. – 196с.
386. Саакян Р. Г. Соединительные отношения в 1925-1935 гг.- Дис. канд.ист. наук. -Ереван. -1960. 223 с.
387. Сагимбаев А.В. Роль Великобритании в формировании системы управления и границ ближневосточных подмандатных территорий.: дис.. ... кандидата исторических наук:07.00.03 / Сигимбаев А....В.... – Брянск, 2003. – 209 с.
388. Саргизов Л.М. Ассирийцы и ассирийский вопрос в годы I-й мировой войны: дис. ...канд.ист.наук: 07.00.03 / Саргизов Л.... М.... – Ереван,1969. – 211 с.

389. Сеніна Л. В. Росія і "Східне питання" ХІХ ст. в англomовній історіографії (кінець ХІХ - початок ХХІ ст.) [Текст] : автореферат... канд. іст. наук, спец.: 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Сеніна Л. В. – К. : Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства, 2014. – 19 с.
390. Судейкин А.Г. Колониальный вопрос и политика первых лейбористских правительств (1918-1931 гг.): дис....кандидата исторических наук: 07.00.03/ Судейкин А.Г....М.: 1969.- 268 с.
391. Фомин А.М. Проблемы Ближнего Востока в англо-французских отношениях в 1918-1923 гг.: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Фомин А.... М.... – М., 2003. – 255 с..
392. Цветянский А.В. Ближний Восток в политике Великобритании в 1914-1923 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. / Цветянский А.... В....– Ростов-на-Дону, 2010. – 232 с.)